

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований у листопаді 1998 року

Виходить двічі на рік

Випуск 37'2017

Полтава
2017

POLTAVA V. G. KOROLENKO NATIONAL
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Historical Memory

Scientific collection

Founded in November 1998

Issued twice a year

Issue 37'2017

Poltava
2017

Засновник і видавець

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

*Наказом МОН України від 07.10.2015 року, № 1021 науковий збірник
включено до Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Степаненко М. І., *головний редактор*, доктор філологічних наук (м. Полтава, Україна)

Амрахов Маїс Ісраїль оглу, доктор історичних наук (м. Баку, Азербайджанська
Республіка)

Волошин Ю. В., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)

Год Б. В., *заступник головного редактора*, доктор педагогічних, кандидат історичних
наук (м. Полтава, Україна)

Калакура Я. С., доктор історичних наук (м. Київ, Україна)

Карстен Хаммер, професор сучасної історії (м. Копенгаген, Королівство Данія)

Киридон А. М., доктор історичних наук (м. Київ, Україна)

Киридон П. В., *заступник головного редактора*, доктор історичних наук
(м. Полтава, Україна)

Кравченко П. А., доктор філософських наук (м. Полтава, Україна)

Мокляк Ярослав, доктор габілітований (м. Краків, Республіка Польща)

Нестуля О. О., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)

Радько П. Г., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)

Ревякіна Н. В., доктор історичних наук (м. Іваново, Російська Федерація)

Сігарчук Р. А., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)

Стрілець В. В., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)

РЕЦЕНЗЕНТИ

Казмірчук Г. Д., доктор історичних наук, професор (м. Київ, Україна)

Морозов А. Г., доктор історичних наук, професор (м. Черкаси, Україна)

Шаравара Т. О., доктор історичних наук, професор (м. Полтава, Україна)

*Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка (протокол № 6 від 26 жовтня 2017 року)*

- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
- ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
- ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
- ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

Founder and publisher

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
Certificate of registration of print media
Series KV 15249-3821 number P of June 1, 2009

*According to the Order of MES of Ukraine issued on 10/07/2015, № 1021
this academic journal is included in the list of scientific specialized publications of Ukraine,
the publication of which is credited to the results of dissertations on history*

EDITORIAL BOARD

Stepanenko M. I., *editor-in-chief*, Doctor of Philology (Poltava, Ukraine)
Amrakhov Mais Israil oglu, Doctor of History (Baku, the Republic of Azerbaijan)
Voloshyn Yu. V., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Hod B. V., *vice editor-in-chief*, Doctor of Pedagogy, Candidate of History (Poltava, Ukraine)
Kalakura Ya. S., Doctor of History (Kyiv, Ukraine)
Karsten Hammer, Professor of Contemporary History (Copenhagen, Denmark)
Kyrydon A. M., Doctor of History (Kyiv, Ukraine)
Kyrydon P. V., *vice editor-in-chief*, Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Kravchenko P. A., Doctor of Philosophy (Poltava, Ukraine)
Moklyak Yaroslav, Doctor Habilitatus (Krakow, the Republic of Poland)
Nestulia O. O., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Rad'ko P. G., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Revyakina N. V., Doctor of History (Ivanovo, the Russian Federation)
Sitarchuk R. A., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Strilets' V. V., Doctor of History (Poltava, Ukraine)

REVIEWERS

Kazmirchuk G. D., Doctor of History, professor (Kyiv, Ukraine)
Morozov A. G., Doctor of History, professor (Cherkasy, Ukraine)
Sharavara T. O., Doctor of History, professor (Poltava, Ukraine)

*Printed according to the decision of Academic Council of Poltava V. G. Korolenko
National Pedagogical University
(protocol # 6 of October 26, 2017)*

- ◆ The authors of publications are responsible for reliability of historical data, quotes, personal names and geographical names.
- ◆ Opinion of the editorial board may differ from the authors' opinion.
- ◆ Editorial Board reserves the right to shorten the texts and make literary editing.
- ◆ All rights reserved. Reprints and translations allowed with the consent of the author and publication.

З М І С Т

СТАТТІ ТА СТУДІЇ

В.А. Войналович Релігія у сучасному глобалізованому світі: українська версія	9
Я.С. Калакура Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні	16
А.М. Киридон, С.С. Троян Державні інституції в сфері політики пам'яті в Україні та Румунії	22

ПОВІДОМЛЕННЯ

П.В. Киридон Правляча номенклатура Української РСР: перспективи дослідження історії повоєнного двадцятиріччя	30
П.Г. Радько Українознавчі студії про формування української етнодержавної ідентичності в литовсько-руську добу	35
О.М. Ситник Протистояння української та московської середньовічних ідеологічних традицій	43

СЛОВО МОЛОДОГО АВТОРА

А.О. Рябокiнь, А.О. Федорченко Старий Заповіт і біблійні королі в творчості Алкуїна Йоркського	50
В.В. Сергієнко Лекційна пропаганда у системі антирелігійної політики радянської держави у 1950-их роках	54

ОСВІТА І КУЛЬТУРА

Л.М. Булава, П.А. Кравченко, О.М. Мащенко Історична, філософська і природничо-географічна освіта в Полтавському педагогічному інституті (грудень 1919 року – квітень 1921 року)	59
Н.В. Год, М.Т. Костенко Ідеологія та практика європейського масонського руху	65
Л.І. Шаповал В. Кричевський – керівник етнографічної експедиції на Полтавщині в 1938-1939 роках	72

ПИТАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ

Б.В. Год, Д.О. Лобода Брати Д'єсте: феррарські «гуманісти на троні»	78
І.В. Цебрій Флорентійська «Камерата» в контексті надбань епохи високого Ренесансу	83

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Ю.В. Долженко Краніологія похованих у Вознесенському некрополі (Київський Арсенал)	88
Н.В. Семергей Релігієзнавча думка, духовні практики та церковне життя в добу українського національно- культурного відродження другої половини ХІХ століття: інтертекст історіографій	110
Д.В. Стаценко Українська комуністична партія на Полтавщині у світлі архівних джерел (перша половина 1920-х років)	116

ХРОНІКА

Л.Л. Бабенко

У Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка науковці обговорювали здобутки та перспективи вивчення державно-конфесійних відносин в Україні .. 122

Ю.В. Вільховий, Р.О. Басенко

«Реалії та таємниці шляхів нащадків імператора Ашоки»: всеукраїнська наукова конференція з індології у Полтаві 124

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Л.Л. Бабенко

Бублик Л. Скромний син землі Перемиської – отець Партеній Петро Павлик / Л. Бублик. – Львів : Місіонер, 2018. – 118 с., іл. 126

Р.А. Сітарчук

Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / записав і упорядкував Євген Луньо. – Т. 2 : Яворів. – Львів : Растр-7, 2015. – 1080 с. 128

До 80-ліття Ярослава Степановича Калакури 130

Довідка про авторів 131

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» 132

CONTENTS

ARTICLES AND STUDIES

- V.A. Vojnalovych*
Religion in the Contemporary Globalized World: Ukrainian version 9
- Ya.S. Kalakura*
Moral-Psychological and Mental Measurement Consequences of the Famine of 1930s in Ukraine 16
- A.N. Kyrydon, S.S. Troyan*
State Institutions in Polity of Memory in Ukraine and Romania 22

REPORTS

- P.V. Kyrydon*
The Ruling Nomenclature of the Ukrainian SSR: Perspectives of Study of History
in Postwar Twentieth 30
- P.G. Radko*
Ukrainian Studies on the Formation of Ukrainian Ethno State Identity
in Lithuanian-Russian Period 35
- O.M. Sytnyk*
The Opposition of the Ukrainian and Moscow Medievals Ideological Tradition 43

THE WORD OF A YOUNG AUTHOR

- A.O. Ryabokin, A.O. Fedorchenko*
Personal Request and the Biblian Kings in the Works of Alkuyin Yorksky 50
- V.V. Serhiienko*
Lectures Propaganda in the System of Anti Religious Struggle in 1950s 54

EDUCATION AND CULTURE

- L.N. Bulava, P.A. Kravchenko, O.M. Mashchenko*
Historical, Philosophical and Geographical Education in Poltava Pedagogical Institute
(December 1919 – April 1921) 59
- N.V. Hod, M.T. Kostenko*
Ideology and Practice of the European Massonic Movement 65
- L.I. Shapoval*
V. Krychevskiy – the Head of Ethnographical Expedition on Poltava Region in 1938-1939 72

QUESTIONS FROM FOREIGN HISTORY

- B.V. Hod, D.O. Loboda*
The D'este Brothers: Ferrara «Humanists on the Throne» 78
- I.V. Tsebrii*
Florentine «Camerata» in the Context of High Renaissance 83

CHRONOLOGY AND HISTORIOGRAPHY

- Yu.V. Dolzhenko*
Craniology of berried in Vosnesenskiy Nekropol (Kyiv Arsenal) 88

N.V. Semerhei

Religious Idea, Spiritual Practice and Church Life in Ukrainian National-Cultural Revival Epoch of the Second Half of the 19th Century: Historiography Intertext 110

D.V. Statsenko

Ukrainian Communist Party in Poltava Region in the Light of Archival Sources (the First Half of 1920) 116

CHRONICLE

L.L. Babenko

Scholars Discussed the Achievements and Prospects of Studying of State-Confessional Relations in Ukraine in Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University 122

Yu.V. Vilhovyi, R.O. Basenko

«Realities and Secrets of the Ways of Emperor Ashoka's Descendants»: All-Ukrainian Scientific Conference on Indiology in Poltava 124

CRITICS AND BIBLIOGRAPHY

L.L. Babenko

Bublyk L. The Modest Son of Peremysk Area – Priest Partenii Petro Pavlyk / L. Bublyk. – Lviv : Missioner, 2018. – 118 pp., ill. 126

R.A. Sitarchuk

Javorivshhyna in Rebellion Struggle. Stories of Witnesses / Written and Arranged by Ye. Lunio. – V. 2 : Javoriv. – L'viv : Rastr-7, 2015. – 1080 p. 128

To the 80th Anniversary of Yaroslav Stepanovych Kalakura 130

Information about the authors 131

References for the authors of the collection “Historical memory” 132

Статті та студії

УДК 2-67(477)«712»

В. А. Войналович

РЕЛІГІЯ У СУЧАСНОМУ ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ: УКРАЇНСЬКА ВЕРСІЯ

У статті акцентована увага на головних тенденціях відродження релігії у сучасному світі, її активної присутності в глобальній політиці та міжнародних відносинах. Обґрунтовано, що бурхливе релігійне відродження на зламі 1980-1990 років в Україні, гострі православно-греко-католицький і міжправославний конфлікти стали наслідком суттєвих деформацій її інституційно-конфесійного простору, спричинених наслідками партійно-радянської релігійної політики. Виявлено взаємовпливи характеру соціокультурних трансформацій і динаміки змін релігійного комплексу сучасної України, сформульовано висновки та пропозиції щодо оптимізації державної політики національно-громадянської консолідації й активного залучення до цього процесу релігії і релігійних організацій.

Ключові слова: партійно-радянська релігійна політика, національне і релігійне відродження, міжконфесійні конфлікти, конфліктогенний та інтегративний потенціал релігії, релігійна самоідентифікація, соціокультурні трансформації.

Сила впливу релігії на значну частину громадян зумовлена не лише магією священних канонів, а й тривалістю культурно-історичної традиції, яка увібрала в себе ціннісні настанови, норми, уподобання, особливості ментальності, що склалися упродовж століть. Її інтегруюча, консолідаційна функція закладена в самій природі сакрального, яке стимулює людину до самовдосконалення. Зазвичай релігії відводиться роль соціального амортизатора: вона допомагає людям долати відчуття самотності й відчуження в часи соціальних негараздів і життєвих криз.

Як соціальний інститут та елемент «соціокультурного коду» народу релігія бере на себе чимало функцій, пов'язаних із вихованням толерантності, ненасильства й консолідації [1, с. 41]. Як важливий соціокультурний феномен – відіграє роль ключового і системоутворюючого чинника культури і суттєво впливає на процеси самоідентифікації національних спільнот і націєтворення [2]. Водночас, процеси глобалізації, своєрідно відбиваючись у релігійно-світоглядній сфері, зумовлюють як руйнування, так і закріплення міжконфесійних бар'єрів, посилюють природне тяжіння релігійних конфесій до винятковості та ізоляціонізму, підживлюють потенційні загрози і конфлікти. Тож у різних країнах і в різні часи роль релігії не має однозначного виміру: вона може виступати і як чинник соціального й національного примирення, і як каталізатор суспільних потрясінь.

Церковні інституції, будучи частиною суспільства, внаслідок різних внутрішніх та зовнішніх причин періодично переживали кризові часи, коли не справлялися зі своїми завданнями, й тоді трансформувалися, замінювалися іншими, а то й зникали разом із цілими народами. Тривалі періоди відносної стабільності та бурхливого розвитку, коли релігії спроможні були сприяти порівняно успішному цивілізаційному поступу спільноти, змінювалися кризовими періодами, що супроводжувалися витворенням «паралельних», часом досить відмінних шляхів культурно-цивілізаційної трансформації, за тією чи іншою участю релігійно-церковних чинників.

Одним із найскладніших і суперечливих історичних процесів стала релігійна макрорегіоналізація. Україна внаслідок своєї географічної (Захід – Схід, Європа – Азія) та геополітичної межованості сповна відчула і надалі відчуває її глобальні впливи. Вони завжди відзначалися не лише культурно-цивілізаційним багатством і можливістю його засвоєння, але й, водночас, містили в собі джерело потенційних проблем і загроз. Унаслідок поділу Європи на два релігійні макрорегіони (Центральноевропейський та Східноевропейський), «кордони» яких визначає і автор теорії «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтон [3], Україні судилося стати своєрідним буфером між католицько-протестантською Центральною Європою та православно-атеїстичним Сходом. Народи, які живуть на північ і захід від цього «кордону», об'єднує спільний історичний досвід – Реформація, Просвітництво, Контрреформація, Французька революція. Вони мають значно вищий рівень економічного розвитку, сповідують католицизм чи протестантизм.

Народи ж на схід і південь від нього, православні чи мусульмани за віровизнанням, зазнали меншого впливу європейських процесів секуляризації в її західному сенсі, не відчули переваг свободи і влади закону, у тому числі й у релігійній сфері, що є необхідними атрибутами демократичних суспільств. До того ж, геополітична ситуація України визначається не лише її географічним положенням у Східній Європі, між Сходом і Заходом, територією якої проходить межа між католицько-протестантським і переважно православним світом. На ній позначається також перебування України на порубіжжі мусульманської і християнської цивілізацій. Визнаючи, що релігія в епоху глобалізації дедалі меншою мірою прив'язана до тієї чи тієї території, а її динаміка розгортається над традиційними конфесійними, політичними, культурними і цивілізаційними кордонами, важко не погодитися з тим, що до останнього часу однією з найповніших й найпереконливіших меж залишалася ця велика історична смуга, що існувала впродовж століть і відділяла західних християн від мусульман і представників православного світу.

Проте відносно усталені цивілізаційні кордони були приведені в потужний рух геополітичними процесами кінця ХХ – початку ХХІ століття. Крім прогнозованої сутички ісламу і християнства, що на сьогодні справджується вповні, С. Гантінгтон попереджав і про спорідненість двох фундаменталістських релігій, як радикальний іслам і російське православ'я, що утворюють такий культурний континуум, в якому неможливе вкорінення демократичних цінностей. Цей сценарій цивілізаційного виклику Європі з боку Росії, особливо ж на теренах України, набув сьогодні очевидного розвитку і несе в собі реальні потенційні загрози як для української, так і європейської спільнот. Україна, як частина європейської цивілізації, вкотре у слов'янському світі виявилася на передовому рубежі захисту європейських цінностей. За оцінкою О. Пахльовської, відомого культуролога, завідувачки кафедри україністики факультету літератури і філософії Римського університету «Ла Сап'єнца», «... те, що відбувається нині в Україні, – це цивілізаційний розворот. Приведення в рух конфліктів тисячолітньої давності. Відбувається остаточний крах православної цивілізації як цілісності. Розкол слов'янського світу, перегрупування ідеологій у євразійському світі, визначення остаточної лінії східного кордону Європи» [4].

Употужнення глобалізаційних процесів, занепад так званих «великих ідеологій», що панували над свідомістю мільйонів у минулому і позаминулому століттях, величезні демографічні зсуви, які поступово виводять світ з його західної фази і надають релігії особливої значущості, за висновком відомого дослідника глобальних релігійних трансформацій В. Єленського, зумовили «велике повернення релігії у глобальну політику та міжнародні відносини кінця ХХ – початку ХХІ століття» [5].

Представляючи розлогу, але досить глибинну і влучну сутнісну характеристику цього процесу, В. Єленський констатує: «У цей час релігія – як свого роду мова, що надає особливої потужності ідеям у боротьбі з іншими ідеями, як ідентифікаційний маркер величезної демаркаційної сили, як феномен, що додає людині та спільноті сил і для духовних злетів, і для колосальних падінь, – заявила про свою присутність у світовій, регіональній і національній політиці, і то так голосно, як мало хто сподівався. У ХХІ столітті релігія бере активну участь у націєтворенні, і нерідко ця участь значно інтенсивніша, ніж то було в минулому столітті. Вона й далі конструє колективні ідентичності й визначає поведінку людських спільнот. Релігія виявляється присутньою у величезній кількості збройних конфліктів та воєн сучасності; протиборство сторін, які сповідують різні релігії, надзвичайно загострюється, хай навіть першопричиною конфлікту були території, ресурси чи політичний статус. Відсутність у міжнародних організацій і урядів притомних стратегій «умиротворення релігії» пояснюється не тільки – а віднедавна, можливо, не стільки – нерозумінням важливості релігійного чинника в сучасному світі. Просто релігія як така погано піддається операціоналізації, її важко розкласти на складові навіть у теоретичному аналізі, вона утворює немислимі альянси з етнічністю, культурними ідентичностями, політикою та економікою. Державні діячі та політики шукають в релігії знайомих точок опори, вони думають про релігію у категоріях сили, влади, авторитету, мобілізації, навіть харизми, але релігія, наче ртутні кульки, вислизає поза звичаєні кордони, щоб знову злитися в одне геть непередбачуваним способом і в несподіваному місці» [5, с. 5-7].

Релігійне піднесення кінця 1980-1990-х років, ставши і для України часом своєрідної «десекуляризації», «релігійного ренесансу», було невіддільне від піднесення національного й від перших кроків українського державотворення, вкотре, далеко не вперше в українській історії, актуалізувало питання про роль релігії і релігійних інститутів у процесі формування української нації. Автор цього дослідження зосереджує увагу лише на деяких, переважно, політичних,

інституційних та ідентифікаційних аспектах динаміки етноконфесійних змін, досить складних і неоднозначних впливів/взаємовпливів релігійного комплексу на соціокультурну сферу українського суспільства в контексті соціотрансформаційних процесів сучасної України.

При цьому, автор свідомий того, що релігійному комплексу України притаманна діалектична динаміка в її зв'язку з характером суспільно-політичної трансформації, кризами вітчизняного суспільного розвитку. Релігія і релігійні інститути, будучи як суб'єктом, так і об'єктом цих процесів, не лише справляли вплив на їх перебіг, але й водночас відчували на собі їх зворотну дію. Але за будь-яких обставин, на кожному з етапів суспільних перетворень завжди залишалося актуальним питання про роль релігії у сучасному творенні української нації та становленні Української держави.

Конфігурацію релігійно-суспільних відносин після розпаду СРСР й унезалежнення України значною мірою сформували проблеми, закладені партійно-радянською релігійною політикою. Істотне скорочення інституційної мережі та сакральних об'єктів, позбавлення права на легальне існування ряду конфесій і деномінацій, дискримінація віруючих громадян, репресії проти їхніх духовних лідерів, консолідація неконтрольованого владою релігійного підпілля, крайні форми несприйняття світу з боку певних категорій віруючих, анемічність структур традиційних для України церков та їхня низька конкурентоспроможність перед тиском закордонних місіонерських інституцій та новітніх релігійних рухів, зрештою, закладені підвалини міжправославного і православно-греко-католицького конфліктів тощо – всі ці та інші проблеми релігійного життя України кінця 1980-х – початку 1990-х років набагато серйозніше, ніж тоді вважалося, закорінені у релігійній політиці радянського режиму.

Напередодні розпаду СРСР найбільшими виразними напрямками боротьби навколо релігійного питання в Україні стали межі лібералізації законодавства, яке мало регулювати відносини держави й релігійних інституцій, легалізація Української греко-католицької церкви (УГКЦ), позначене драматичними колізіями відродження Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Водночас, оцінюючи релігійно-суспільні зміни в період між початком політики «перебудови» й унезалежненням України, необхідно визнати, що їх головним змістом стало згортання курсу на «подолання релігії», нормалізація державно-церковних відносин, реальне постання досить широких релігійних свобод.

При цьому, чим більшої ерозії піддавалися старі цінності, чим далі поглиблювався процес дезінтеграції радянського простору, тим більшою ставала привабливість релігії та релігійних інституцій для представників еліт і контреліт, скерованих на пошук нових джерел легітиматії. Суперечливе сприйняття церкви громадською думкою (з одного боку, як виразно опозиційної радянському режимові ідейної сили, з іншого – як інституції з традиційно тісними зв'язками духовенства, насамперед православною, з партійно-радянською бюрократією) парадоксальним способом створювало їй надзвичайно широку базу соціальної підтримки і потужний потенціал суспільного авансування. На тому етапі стосовно релігії у радянському суспільстві було досягнуто своєрідного консенсусу, який виявився недосяжним у питаннях суспільно-політичного устрою, економічного ладу, міжетнічних відносин. Релігійні зміни цілком вкладалися в рамки конституюючої формули реформ («Так жити не можна!»), зміст, напрями, масштаби, динаміка і, що не меш важливо, гранично можливі соціальні наслідки яких лишалися нез'ясованими [6, с. 21].

Православно-католицький конфлікт, який став вагомим дестабілізуючим чинником релігійно-суспільних відносин в Україні на зламі 1980-1990-х років, мав свою за давню історію, періоди загострень і послаблень. У черговий раз він був актуалізований збігом у часі українського православно-відродження з відродженням Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Вихід на конфесійну сцену України відразу трьох православних церков – УПЦ, УПЦ-КП та УАПЦ вніс суттєві зміни в конфігурацію і масштаби міжцерковних конфліктів. Якщо до середини 1992 року, за незначними винятками, суб'єктами протистояння були православні і греко-католики, то надалі кардинального загострення, насамперед на майновому ґрунті, набули відносини між православними. Міжправославний конфлікт, набувши від самого початку очевидного ірраціонального забарвлення, ставав все більш небезпечним. На відміну від православно-греко-католицького, обмеженого територією чотирьох галицьких областей, він мав усі перспективи поширення на значну частину території країни. Попри поступове зменшення з роками кількості населених пунктів, охоплених протистояннями на релігійному ґрунті, напруга православно – греко-католицького та міжправославного конфліктів почала спадати лише з кінця 1990-х років.

Попри неунікненні для «перехідного періоду» аберації в реалізації в незалежній Україні принципу свободи совісті та віросповідання сама можливість вільного користування громадянами

релігійними свободами спричинилася до сплеску масової релігійності, потужного інституційного розвитку традиційних церков, легалізації заборонених за радянських часів утворень та виникнення чималої кількості нових релігійних організацій і, як наслідок, істотного урізноманітнення українського релігійного простору.

Від другої половини 1980-х років хвиля релігійного «ренесансу» набирає сили на Заході країни й помітно спадає на українському Півдні та Сході. З початком 2000-х років приріст релігійної мережі в країні, як і рівень декларованої релігійності населення, досить інтенсивно відбувається за рахунок східних та південних теренів. Дослідження темпів зростання кількості церковно-релігійних інституцій свідчить про їх істотне скорочення починаючи з 2009 року, а сама мережа набула усталеного характеру та оптимальних для задоволення потреб віруючих параметрів. У конфесійному вимірі початково динамічніше розвивалися структури православного і греко-католицького віросповідань, однак упродовж останніх п'ятнадцяти років вищими темпами зростає мережа протестантських і нових релігійних рухів [7, с. 207-210].

Інституалізація конфесійного простору в Україні характеризується складністю та динамічністю процесів, які відбивають напружений ритм сучасного релігійного життя. У країні немає жодної конфесії, що домінувала б у всіх регіонах держави. Водночас, Україна поділена на зони переважаючого впливу тієї чи тієї конфесії: у Галичині відчутний домінуючий вплив УГКЦ, в Центральній, Південній та Східній Україні – УПЦ у юрисдикції з Московським патріархатом, а в Криму (за офіційними даними станом на початок 2014 року) значну частину релігійної інфраструктури становили ісламські утворення [8].

Очевидна релігійна регіоналізація країни, яка істотно зменшує інтегративний потенціал релігійного комплексу у процесах суспільної консолідації і державотворення, ускладнюється і відсутністю навіть у «традиційних» церков єдності та спільного духовного управління. Розколотість українського православ'я (УПЦ, УПЦ-КП, УАПЦ) породила значні міжправославні суперечності, подолання яких не доводиться чекати найближчим часом. Відсутність духовної єдності серед протестантів, іудеїв, мусульман зумовлює суттєві суперечності між ними, боротьбу за лідерство, монополний вплив на віруючих, одноосібне представництво як в Україні, так і поза її межами. Процес утворення самостійних, духовних управлінь у деяких регіонах України набуває тенденції розмежування громад і об'єднань за національною ознакою, що стимулює релігійно-етнічні суперечності.

Дестабілізуючим чинником, що посилює регіоналізацію релігійних процесів та міжконфесійні суперечності, є наявний протекціонізм щодо певних релігійних інституцій. Про його існування як на загальнодержавному, так і місцевому рівнях констатують експерти, результати соціологічних досліджень. Передусім політичною підтримкою користуються православні церкви (УПЦ-КП і УПЦ) та УГКЦ, насамперед, у регіонах їх домінування. Вища та місцева державна бюрократія, як і політичні еліти, відкрито демонструють свої релігійні та конфесійні уподобання, що у більшості засуджується суспільством.

Традиційно високим залишається рівень декларованої релігійності українського суспільства, інтегрований показник якої (релігійна поведінка, релігійне знання, індивідуальна побожність, релігійно-інституційна залученість) цілком зіставний, якщо розглянути його на тлі інших центрально- та східноєвропейських країн (Україна поступається Румунії, Польщі, Угорщині та Словаччині, але випереджає Чехію, Латвію, Естонію, Білорусь). Тим часом, показники релігійної поведінки українців зростають далеко не так швидко, як релігійно-інституційна мережа. Дедалі більший відсоток тих, хто вважає себе релігійною особою, поєднується з одним із найнижчих у Центрально-Східній Європі рівнем реальної участі в діяльності релігійних організацій, релігійного виховання. Очевидним є і брак кореляції між зростанням декларованої релігійності і реальним станом суспільної моралі. Реконструкція глибоко закорінених у національній історії моделей релігійності, відтворення релігійних культур неминує призводити до конструювання та реконструювання позацерковних, «дифузних» виявів релігії, у яких мотиви громадянської релігії химерно поєднуються з елементами дохристиянських вірувань і переплітаються різні набори цінностей, символи, звичаї та поведінкові норми [9].

Усі без винятку дослідження фіксують досить істотну відмінність між релігійною поведінкою жителів Західної України, з одного боку, і Сходу та Півдня країни, з іншого. Ці відмінності не можна пояснювати лише різною тривалістю панування в цих регіонах атеїстичного політичного режиму. Можна припустити, що особлива роль греко-католицизму в Галичині як важливого чинника етнічної ідентичності та демаркаційного кордону в іншоетнічному й іншорелігійному оточенні за часів перебування у складі різних державних утворень сприяла формуванню й

інакшого типу релігійної культури, аніж та, що склалася під впливом православ'я на Великій Україні, а відтак і послідовній релігійній поведінці і консолідації галицького українства навколо «своїх» релігійних інституцій.

Зрештою, релігійна самоідентифікація населення України збігається з соціокультурними особливостями регіонального поділу країн, на полюсах якого протистоять цінності індустріальної культури промислового Сходу і традиційно аграрної культури Заходу. Україна як цілісність усе ще залишається у пошуку своєї культурної та релігійної ідентичності, а очевидна релігійна диференціація сучасного українського суспільства є частиною його соціокультурної диференціації.

Відносно невисока активність церковного життя й низький ступінь участі віруючих у справах релігійних організацій дивним чином поєднуються в Україні з дуже високим рівнем довіри до церкви як такої, який перевищує рівень довіри до будь-якої іншої інституції. Не змінюють цієї картини міжцерковні конфлікти, випадки негідної поведінки священнослужителів, викриття фінансових зловживань, скандали в церковному середовищі тощо. Фахівці відзначають пряму кореляцію довіри до церкви з темпами, глибиною та соціальними наслідками суспільних реформ – там, де ці реформи мають поверховий, несистемний характер, здійснюються в інтересах окремих суспільних груп, супроводжуються падінням життєвого рівня і зростанням розгубленості, – церква розглядається як свого роду «ідеальний тип» справедливої, некорумпованої інституції, рівень відчуженості якої від «простої людини» значно менший, порівняно з владними і політичними структурами.

Невпинно зростає і частка тих громадян, які високо оцінюють соціальну місію церкви. Активно включившись в реалізацію низки важливих соціальних, освітніх, виховних, культурницьких програм, критично оцінюючи неефективність існуючого суспільного договору в Україні, саме церкви пропонують його кардинальний перегляд на засадах християнської демократії, на яких збудовані успішні суспільства європейських країн. Керівники українських церков і релігійних організацій зуміли сформулювати низку досить чітких і рішучих запитів до влади й звернутися з відповідальними закликами до громадянського суспільства щодо суспільно-політичної ситуації в Україні, посягань на свободу віросповідання та спроб розпалення міжконфесійної ворожнечі, ситуації на Сході країни, підтримки благодійництва та волонтерської діяльності, подолання моральної недуги корупції тощо. Церква, як органічна частина суспільства, присутня в різних сферах його життя, виконує важливу соціальну роботу, вийшовши за межі своєї суто церковної діяльності, заміщуючи функції світських структур [10].

Процес «повернення релігії» в Україні триває, й питома вага тих, хто виражає свою ідентичність за допомогою релігійних символів, весь час зростає. Крім того, ерозія давніх суспільних цінностей, які зберігають значення лише для невеликих анклавів населення, різновекторність соціокультурних переваг, наростання політичної диференціації та соціальної нестабільності при дефіциті інтегруючих ідей актуалізують пошук наскрізних стрижнів національної конструкції. У ролі одного із них серйозно розглядається і «єдина Помісна православна церква», а якщо ширше – місія релігії і релігійних інституцій у творенні української громадянської нації, зміцненні української державності, консолідації українського суспільства.

Релігійно-церковний чинник займає чільне місце серед дієвих інструментів російської гуманітарної інтервенції в умовах сучасної гібридної війни проти України. Саме Українська православна церква, юридично й організаційно підпорядкована Московській патріархії (УПЦ МП), активно використовується Кремлем з метою маніпуляції свідомістю мільйонів українських громадян, насадження ідеологемі «русского мира», дискредитації національних релігійних рухів в Україні, нагнітання напруженості у міжправославних відносинах, здійсненні спроб приватизації національної української історії. За таких обставин утвердження автокефалії власної національної Православної церкви у спосіб інституалізації Української Помісної Православної церкви (УПЦ) актуалізована державою і вельми запитана суспільством [11].

В умовах полікультурності та поліконфесійності соціуму країни, наявної конфліктогенності релігійного комплексу, що є наслідком розбалансованості його організму та дисгармонії інтересів, релігія здатна каталізувати як процеси суспільної консолідації, так і дезінтеграції, а перекликаючись з етнічними та політичними суперечностями, надавати їм більшої напруги та емоційної залученості учасників.

Державна політика національно-громадянської консолідації й активного залучення до цього процесу інтегративного потенціалу релігії і релігійних організацій в Україні має реалізовуватися з дотриманням певних принципів і орієнтуватися на комплексне вирішення пріоритетних завдань:

1. Системної концептуалізації потребують правові регулятори етнонаціональних відносин загалом, важливі для мінімізації загроз етнічних конфліктів, а насамперед – для посилення консолідації загалу населення країни як української громадянської нації, розвитку її історичної свідомості, традицій і культури, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України на основі забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Органи влади і наукова громадськість упродовж тривалого часу пропонують проекти відповідного акта в різних редакціях його назви («Концепція державної етнонаціональної політики», «Основи державної етнонаціональної політики», «Стратегія державної етнонаціональної політики»). Прийняття такого базового документа, який би окреслював мету, принципи і довгострокові завдання державної етнонаціональної політики та механізми її реалізації з урахуванням реальних внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз національній безпеці, є досить актуальним і невідкладним.

2. Неприпустими є подальше зволікання із реалізацією державою верховенства права в країні та сили закону як у державно-церковних відносинах взагалі, так і в регулюванні діяльності релігійних організацій та їхніх представників зокрема. Нагальною є потреба прийняття на законодавчому рівні Концепції державно-конфесійних відносин в Україні та нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які б регулювали відносини релігійних інституцій з державою, діяльність церкви в сфері суспільного життя. Своєрідним тестом для державного менеджменту на спроможність демократичними, правовими методами відповідати на виклики у сфері державно-церковних відносин стала анексія Криму та криза на Донбасі. Він засвідчує, що у сьогоднішніх українських реаліях наближення до європейських практик правового регулювання проблем релігійного простору все ще залишається декларативним.

3. За нових умов, що склалися в середовищі УПЦ у юрисдикції з Московським патріархатом, надзавданням Української держави має стати створення комплексу умов (політичних, економічних, соціальних, культурних тощо) для реального унезалежнення на сьогодні все ще найчисельнішої Православної церкви в Україні від російських політичних впливів. Держава у зазначеному питанні може і повинна створювати сприятливі умови для суверенізації УПЦ, але не шляхом прямого втручання у процес та його форсування, а опосередковано, створюючи умови для демократичних трансформацій суспільства, готуючи тим самим ґрунт для посилення суспільного запиту на об'єднане православ'я.

На жаль, практичні дії органів влади, заяви деяких її представників засвідчують нехтування цими засадничими принципами. Наприклад, нелегітимним з правової точки зору, як і практично нездійсненим, став публічний заклик від 25 вересня 2015 року очільника Державного департаменту у справах релігій та національностей до керівників чотирьох єпархіальних управлінь УПЦ, які опинилися на окупованій території, перенести управлінські структури на підконтрольну Україні територію. Серйозну критику з боку депутатів, експертів і, що важливо, Головного науково-експертного управління Верховної Ради України викликала підтримка Комітетом з питань культури і духовності Верховної Ради (жовтень 2016 року) законопроекту №4511 щодо особливого статусу релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою – агресором та рекомендація вищому законодавчому органу країни прийняти його у першому читанні. Суть «особливого статусу» полягає в обов'язку усіх відповідних релігійних організацій (з очевидністю передбачається саме для УПЦ у юрисдикції з Московською патріархією) укладати з державою договори (угоди) з додатковими зобов'язаннями щодо їх діяльності [12]. Подібні дії, які суперечать чинному законодавству, провокують як в Україні, так і Росії звинувачення Української держави щодо втручання у внутрішні справи церкви, викликають міжнародний резонанс, стимулюють загострення міжцерковних і міжконфесійних суперечностей.

План дій засадничо повинен мати позитивний, а не обмежувально-дискримінаційний характер, пропонувати привабливу альтернативу, виходити із актуального загальнонаціонального завдання консолідації української громадянської нації, реальної суверенізації держави.

4. Досить важливою є розробка та реалізація поточних і перспективних програм державної політики у сфері відносин церкви, держави і суспільства, які б враховували регіональні особливості етноконфесійних процесів, забезпечували їх нормалізацію, реальне втілення в життя принципів поліконфесійності суспільства, відокремлення церкви від держави, партнерські взаємини.

5. Актуальним залишається комплексний науковий аналіз ролі релігії в етнополітичних процесах у регіонах, транскордонних зв'язках, крос-культурних впливах та комунікаціях, участі релігійних організацій у суспільно-політичному житті, а також поглиблення досліджень історії і сучасної політики держави стосовно релігії та церкви, її специфіки та наслідків.

Список використаних джерел

1. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність : пастки ціннісних розмежувань : монографія / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 272 с.
2. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства / Р. Процюк // Вісник Львівського університету. Філософ. науки. – 2004. – Вип. 6. – С. 122-130.
3. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / С. Гантінгтон. – Львів, 2006. – 474 с.
4. «Україна може існувати лише в одному цивілізаційному вимірі – європейському. Інакше на неї чекає небуття». Інтерв'ю з Оксаною Пахльовською // Дзеркало тижня від 25.04 – 15.05.2015. – № 15(211).
5. Єленський В. Велике повернення : релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття : монографія / В. Єленський. – Львів : Вид-во Українського католицького університету, 2013. – 504 с.
6. Єленський В. Релігія і «перебудова» / В. Єленський // Людина і світ. – 2000 (листопад-грудень). – С. 11-21.
7. Войналович В. Динаміка конфесійних процесів у сучасній Україні : інституційні та ідентифікаційні аспекти / В. Войналович // Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. – 512 с.
8. Звіт Міністерства культури України «Про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2016 року» (затверджений наказом Міністерства культури України від 31 березня 2016 р. №184 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. – Режим доступу : <http://www.risu.org.ua>.
9. Релігія, Церква, суспільство і держава : два роки після Майдану (інформаційні матеріали) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/upload/Religiya_200516_A4.compressed.pdf; Релігія і церква в українському суспільстві : соціологічне дослідження // Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційні матеріали). – К.: Центр Разумкова, 2017. – С. 23-48.
10. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, а також окремих церков України з приводу актуальних подій і проблем // Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформ. матеріали). – К.: Центр Разумкова, 2017. – С. 3-13.
11. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» [Електронний ресурс]. – К. : НІСД, 2017. – С. 309-314. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/book_2017/Poslanya_druk_fin.pdf
12. Проект Закону України «Про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою – агресором». Реєстраційний №4511 від 22.04.2016 р. [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України. – Режим доступу : w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849

V. A. Vojnalovych

RELIGION IN THE CONTEMPORARY GLOBALIZED WORLD: UKRAINIAN VERSION

Mainstreams of religious renaissance in the contemporary world and active presence of religion in global politics and international relations are under analyses. The author argues in favor of the statement that turbulent religious renaissance in 1980-1990 in Ukraine with its burning Orthodox-Greek-Catholic and inter-Orthodox conflicts were caused by Party-Soviet religious politics. The attention is paid to two-way influence between the character of socio-cultural transformations and the dynamic of changes in religious complex in Ukraine, conclusions are drawn and proposals towards state politics for national consolidations with active involvement of religion and religious organizations are formulated.

Keywords: Party-Soviet religious policy, national and religious renaissance, inter-confessional conflicts, conflict and integration potential of religion, religious self-identification, socio-cultural transformations.

Надійшла до редакції 5 липня 2017 року

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ І МЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ 1930-Х РОКІВ В УКРАЇНІ

Висвітлюються методологічні, історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження соціальних травм, морально-психологічних і ментально-етичних наслідків організованого сталінським режимом масового голодомору-геноциду 1930-х рр. в Україні. Показано його руйнівний вплив на деформацію свідомості, нищення традиційної культури та духовності для українського народу. Звернуто увагу на успадкування українським суспільством постгеноцидного синдрому, ускладненого пам'яттю про трагічні жертви репресій і голодоморів, який виявляється у відчуттях страху, скривдженості, невпевненості, зневіри, в проявах меншовартості, малоросійства, маргінальності, безбожництва, агресивності.

Сформульовано низку пропозицій щодо подальшого дослідження проблеми, висловлено ряд практичних рекомендацій, спрямованих на подолання морально-психологічних і ментально-етичних наслідків голодомору як злочинної політики комуністичного режиму, на оздоровлення ментальності української нації, повернення до її традиційних рис шляхом активізації виховної та роз'яснювальної роботи.

Ключові слова: Україна, історія, методологія, голодомор-геноцид 1930-х років, селянство, ментальність, морально-психологічні та етичні травми, постгеноцидний синдром.

Науковий аналіз втрат українського народу внаслідок нечуваного в світовій історії штучного голодомору-геноциду 1932-1933 років, найбільшого злочину проти людства, організованого більшовицьким режимом, носить багатомірний характер, що потребує комплексного, міждисциплінарного підходу. До цієї проблеми ось уже понад вісім десятиріч прикована увага українських і зарубіжних істориків, демографів, правознавців, психологів, культурологів, зусиллями яких створено великих пласт документальних і наукових праць конкретно-історичного, історіографічного, демографічного характеру. Вони переконливо засвідчують, що окрім масштабних демографічних втрат (від 7 до 10 млн людських життів), він мав не менш нищівну морально-психологічну та ментальну складову, яка, на жаль, ще не отримала належного висвітлення в історіографії. Йдеться про комплекс соціально-психологічних і морально-етичних травм транзитного характеру, тобто таких, що спроможні успадковуватися і передаватися наступним поколінням, яких зазнала українська нація під руйнівним впливом голодомору-геноциду. Найвідчутнішим був удар голодної смерті по традиційній ментальності українців. Принагідно нагадаємо, що *менталітет* – це *своєрідна візитівка кожної нації і людини, образ її внутрішнього світу, спосіб мислення і світосприйняття, історично укорінений у свідомість, поведінку, психологію, традиції, побут і звичаї кожного народу. В менталітеті української нації акумулюється її душа і характер, самобутня мова і культура, вдача і моральні цінності, духовність і світоглядні орієнтири* [7, с. 7-8]. Йдеться про історично сформований комплекс рис, ознак, характеристик, які надають нації окремішності та неповторності, і багато рис зазнали травм і девальвацій під впливом складних конкретно-історичних умов – воєн, революцій, репресій, голодоморів. Виразником менталітету, його змісту є спосіб реагування спільноти або окремої людини на різні суспільно-політичні, соціальні, культурні та психологічні подразники.

У чому бачиться наукова і суспільно-політична актуальність означеної проблеми? Вона зумовлюється, з одного боку, посттоталітарним і постгеноцидним синдромом українського суспільства, ускладненим пам'яттю про трагічні жертви сталінських репресій і голодоморів, травмованою ментальністю, яка виявляється в проявах меншовартості, малоросійства, маргінальності, безбожництва, агресивності, а також у відчуттях страху, скривдженості, невпевненості, зневіри тощо. Доля багатьох із тих, хто вижив, їх нащадків нерідко виявлялася не менш трагічною і жахливою, ніж тих, хто помер у муках голодної смерті. Голод знецінював людину, принижував гідність, робив її жорстокою і безбожною. Деякі негативні явища, успадковані від минулого, підживлюються сучасною атмосферою, зумовленою агресією та експансією путінської Росії, окупацією нею частини території України, затяжною війною на Донбасі, а також соціально-економічною кризою, корупцією, рейдерством, криміногенною ситуацією тощо. З другого боку, попри наявність досить великого масиву наукових праць, присвячених голодомору і його наслідкам [3; 7; 12; 18-19; 23], ментальна складова трагедії часто зводиться лише до окремих аспектів моралі і психології, хоча поняття менталітету набагато ширше, особливо з погляду цивілізаційного та антропологічного підходу до історії.

Отже, мета пропонованої статті полягає в тому, щоб з'ясувати сутність і масштаби морально-психологічного та ментального сегментів руйнівних втрат української нації в умовах голодомору 1930-х років, розглянути форми успадкування травматизованої ментальності, її сучасні прояви, запропонувати деякі шляхи подолання негативних наслідків постгеноцидного синдрому.

Історіографічний огляд новітніх праць українських і зарубіжних дослідників голодомору, матеріалів наукових конференцій з цієї проблематики дає підстави стверджувати, що в них поряд із демографічними втратами дедалі більший акцент робиться не тільки на фізичній смертності, але й на масштабних соціально-психологічних і морально-етичних травмах мільйонів тих, хто залишився живим, їх нащадків у кількох поколіннях. Можна погодитися думкою Г. Капустян про те, що штучний голодомор як засіб упокорення української нації, організований більшовицьким режимом, призвів до глибинних психологічних травм, змін, деформацій культури і духовності української нації, її менталітету загалом, похитнув його традиційні засади [8, с. 179-190]. Як відомо, для традиційного менталітету українців характерні споконвічна любов до неньки-землі, прив'язаність до рідної оселі, готовність захищати свою домівку, родину, здоровий індивідуалізм, козацьке лицарство, хоробрість, нескореність, прагнення до свободи, жертвовність, працьовитість, емоційність, сентиментальність, чутливість, поступливість та ін. [13, с. 18-65]. Ці та інші риси історично сформованої традиційної ментальності нашого народу відображають його істотну відмінність від ментальності наших сусідів, зокрема росіян, на що майже 160 років тому вказував М. Костомаров у праці «Дві руські народності» [11]. Ще чіткіше цю думку висловив граф О. Толстой, апелюючи до історії України і Росії. Він наголошував, що є дві Русі. Перша – Київська, яка має свій корінь у світовій, по меншій мірі в європейській культурі. Це ідеї добра, честі, свободи, справедливості, які розуміла ця Русь так, як розуміє її весь західний світ. А є ще друга Русь – Московська. Це Русь тайги, монгольська, дика, звірина. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом кроваву деспотію і дику жорстокість [24]. До цього можна додати, що вона сформувала й відповідну злочинну ідеологію кацапізму, осердям якої є насилля, підкорення, загарбання і пограбування чужих територій, привласнення та нищення духовних цінностей інших народів.

Із погляду методології, варто зазначити, що ментальний чинник простежується як з боку ініціаторів, організаторів і провідників злочину, тобто репресивної влади більшовиків і залучених нею виконавців, так і ще більше з боку його жертв – мільйонних верств українського селянства, робітництва, інтелігенції, дітей і підлітків. Тут зіткнулися носії двох цивілізацій, двох культур, двох світоглядів, зрештою двох менталітетів. До речі, цей аспект не менш актуальний і на тлі нинішньої війни путінського режиму проти України, його злочинної політики в окупованому Криму і контрольованих ним районах Донбасу, із погляду численних фізичних і психологічних втрат, яких зазнають українці в цьому кровопролитті. То ж у чому полягало ментальне протистояння в процесі голодомору, які його коріння і прояви?

Відповідь на це питання частково знаходимо у працях В. Борисенко, С. Дровозюка, В. Марочка, В. Сергійчука та ін. [1; 5; 14-16; 21], яку незаперечно доводять, що голодомор мав геноцидно-етнічне забарвлення, насамперед антиукраїнське. Хоч він зачепив й родини багатьох росіян, євреїв, поляків, молдован, вірмен, німців, греків, татар та інших етнічних груп, але незрівнянно найбільших втрат фізичних, моральних, психологічних і ментальних у першу чергу зазнали українці. А хто ж з погляду ментальності був у числі організаторів і виконавців злочину? Документи засвідчують, що, спираючись, зокрема, на люмпенізованих росіян, на тих, хто був ніким, а хотів стати усім, комуністичний режим намагався зробити своїм союзником і маргінальні верстви представників неросійського населення, включаючи грузинів, вірменів, євреїв, латишів, поляків і т.д., у т.ч. й частину українців-маргіналів із розмитою ментальністю – малоросів або хохлів. Можна згадати висловлювання одного із відомих комуністичних ідеологів про те, що вихідці з іногородців, наділені владою, нерідко ставали справжніми «держимордами», які самовіддано вислужувалися перед нею і з ненавистю ставилися до своїх одноплемінників. Вони й ставали носіями отої деформованої, так званої революційної, советської ментальності, яка характеризувалася войовничим безбожництвом, повним розривом із національними традиціями і моральними цінностями свого народу.

Аналіз сутності комуністичного режиму показує, що він успадкував все негативне, що тільки було можна, з арсеналу імперської політики царської Росії, насамперед золотоординський дух варвара та українофобію. Має рацію Г. Капустян, наголошуючи, що голод-геноцид 1933-го року був продовженням попередньої політики, тісно пов'язаної з системою репресивних заходів російського самодержавства, а згодом і радянського тоталітарного режиму, спрямованих на

фізичне і моральне знищення українського народу [9]. Як тут не згадати слова видатного російського філософа Г. Федотова, який писав, що з падінням Золотої орди ханська ставка була перенесена в Кремль [20]. Судячи із сучасної політики Кремля, створюється враження, що вона там залишилася до сьогодні.

У процесі осмислення руйнації української ментальності дуже важливо зважати на те, що вона проводилася в руслі загальної маргіналізації та люмпенізації суспільства під впливом його комунізації і насадження тоталітарним режимом азійської парадигми суспільного розвитку. Окремо варто вказати на такий чинник голодомору як нова хвиля українофобії, україноненависництва в свідомості російського більшовизму, яка роздмухувалася по мірі насадження режиму одноособової влади Сталіна, курсу на тотальну колективізацію, згортання політики коренізації та розгортання масових репресій під гаслом боротьби з українським націоналізмом і сепаратизмом [22]. До боротьби з мазепинством додавався пошук петлюрівців, агентів зарубіжних спецслужб. У політиці влади особливо проявилися такі ганебні риси як роздмухування класового антагонізму, ненависті, злопам'ятності та мстивості. Голодомор став замаскованою помстою українському селянству за його повстанський рух проти насадження більшовицького режиму, політики воєнного комунізму, за масовий спротив проведенню хлібозаготівель і насильницької колективізації. Доречно нагадати, що московське керівництво з підозрою ставилося навіть до власних партійних осередків в Україні, включаючи центральний комітет КП(б)У, час від часу проводячи чистки і змінюючи їх склад і лідерів за звинуваченням у втраті «революційної пильності» та «націонал ухильництва».

Зупинимось докладніше на змінах, яких зазнала українська ментальність уже за перше десятиріччя советського режиму. Це дасть змогу відповісти на питання, в якому психічному стані та з яким рівнем моралі й духовності прийшов український народ до цієї трагічної межі? По-перше, ще була жива пам'ять про голод 1921-1923 років, спричинений так званою «продрозверсткою» і масовим вивезенням хліба до Російської Федерації, змінювалися традиційне середовище проживання і генофонд нації шляхом масових репресій, депортацій, виселень і переселень в Україну неукраїнського населення, нищення національної еліти та заможного селянства, насадження комуністичної ідеології, воєвничого безбожництва і совкової свідомості. Паралельно пропагувалася так звана «советська цивілізація» [10, с. 359-361], ключовими цінностями якої мали слугувати марксистсько-ленінська свідомість, ненависть до класових ворогів, інтернаціоналізм, советський патріотизм, колективне мислення. По-друге, на практиці процвітали ігнорування прав і свобод громадян, бездуховність, псевдосправедливість, патерналізм, деградація особистості, психологія рабства, кар'єризм, бідність, корупція, контрабанда, злочинство та ін. По-третє, ідеологічна машина режиму, виправдовуючи насилля і репресії, активно і послідовно нав'язувала суспільній свідомості ідею загострення класової боротьби і формувала образ зовнішнього і внутрішнього ворога в особі світового імперіалізму та антирадянських дрібнобуржуазних і націоналістичних елементів, до яких відносилися і одноосібні селянські господарства [2, с. 4]. У такий спосіб наносився удар по традиційному українському індивідуалізму з метою витравити зі свідомості селян почуття господаря і віру у власні сили. Відомо, що в українців було особливо розвинуте почуття господаря і приватної власності, яке колективізація нівелювала і нищила. Українське селянство було оголошено ворожим комуністичній владі саме як носій приватновласницької психології та джерело націоналізму, тобто тих соціально-психологічних властивостей, що були перешкодою для формування сумнозвісної «нової людини».

Каральні органи та їхні підручні, демонструючи відданість сталінському режиму, масово знищували так званих класових ворогів, контрреволюціонерів усіх різновидів, націоналістів, інтелектуалів, залишаючись впевненими у правоті і законності своїх дій.

У середовищі дослідників нерідко виникає питання, чому з початком голоду дещо послабився опір, започаткований збройними виступами українського селянства проти більшовицької політики воєнного комунізму 1920-х років, курсу на суцільну колективізацію на початку 1930-х років, коли по різних округах прокотилися масові протести, повстання і навіть збройні виступи, зокрема на Поділлі, Подніпров'ї, Одещині та в інших регіонах. Причину ослаблення опору слід шукати як у посиленні репресій, масових арештів, висилань на Сибір, такі в ментальних змінах, у маніпуляції суспільною свідомістю. Влада, приступаючи до масового вбивства голодом, намагалася будь-якою ціною упокорити українських селян, поставити їх, за словами Сталіна, «на коліна», «викоренити антирадянські явища» «нищівним ударом», удалася до запровадження закону «про п'ять колосків», а також смертної кари за «хлібні справи», до занесення людей і навіть цілих сіл на

«чорні дошки», що було сигналом до їх знищення. Дослідники зазначають, що штучний поділ селян на бідняків, середняків і куркулів супроводжувався їх зіткненням між собою на «класовому фронті», на протиставлянні «своїх» і «чужих». Аналізуючи співвідношення сил влади і українського селянства на той час, Л. Коваленко писала: «Селянство було обезглавлене злочинною кампанією «розкуркулювання» і терору, яка забрала його здорове осердя, його мозок і силу. Позбавлене землі і худоби, обернене на безправних рабів, підступно розколоте на «активістів» і «ворогів народу», на «колгоспників» і класово ворожих їм «індусів», паралізоване страхом, селянство було приречене у цьому двобої з тоталітарним режимом сталінщини» [25, с. 81].

Маємо не мало підстави для віднесення до передумов масового вбивства голодом у 1932-1933 роках культурно-духовне покріпачення українського селянства, нівелювання національного сегменту його ментальності в попередні періоди. Йдеться про вихолощування із свідомості українців відчуття українськості, знищення природної духовної сутності селянина, ослаблення його волі та здатності до опору. Значні масиви селян, особливо молоді, рятуючись від голоду, тікали в міста де заради власного спасіння переходили на «городську» (російську) мову, пристосовувались до міських звичаїв.

Незамінне джерельне значення для аналізу нищівних наслідків насильницької політики голодної смерті, що вилилися в справжній геноцид та етноцид українського народу і нанесли глибоку травму традиційному менталітету українців, мають спогади безпосередніх свідків цих страхів. При цьому варто мати на увазі, що більшість авторів спогадів у роки голодомору були дітьми або підлітками, вони важко пережили смерть батьків і близьких, що дитячій пам'яті властива здатність яскраво виражати емоційне забарвлення пережитого. Багато з них скаржилися на хвороби, психосоматичні розлади, на відчуття своєрідного переслідування згадками про близьких, які зазнали голодної смерті, жаліються на підвищену збудженість, роздратованість, неспокійні сні, видіння. Наслідком терору голодом стали й такі явища як боязнь і перемирін влади, сліпе поклоніння їй або й не сприйняття, соціальна нетерпимість.

Відповідаючи на поставлені вище питання щодо змін у суспільній свідомості та поведінці людей, можна стверджувати, що масові репресії і голодомор призвели до глибинних деформацій ментальності як їх ідейних натхненників, організаторів і виконавців, так і психології мільйонних жертв, котрі вижили, їх дітей, онуків і правнуків. Перші, тобто кати стали ще більш наглими, самовпевненими, агресивними, жорстокими і безкомпромісними, готовими до нових репресій, а другі – жертви – морально і психічно подавленими та покірними, заляканими і розгубленими, підсвідомо залежними від влади. Унаслідок ментальної травми в масовій психіці селянства сталися незворотні зміни: невротичні розлади, відчутно вкоренилися страх, який передавався і наступним поколінням, недовіра та тривога, байдужість до чужого горя, відчуття безнадії, розпачу, пригніченості, розгубленості, надовго забулися такі почуття як радість, задоволення, комфорт. У фізично виснажених людей частими були різні порушення психіки, від страху та самогубств – до психічних розладів і повного руйнування морального стану, що виливалося навіть у неприродні факти людодійства. Тривале недоїдання, а відтак просто голодування настільки змінювало психічний стан людей, що штовхало їх на антилюдські вчинки. Нечуваним і аномальним явищем, виявом доведення до божевілля, здичавіння, втрати людяності став канібалізм, що зародився в умовах тотального геноциду [4, с. 152]. До речі, канібалізм часів голодомору не мав аналогів в історії українства. У розсекречених донесеннях ДПУ УСРР випадки людодійства фігурують майже по всіх областях республіки. Як зазначав відомий кіносценарист Б. Хандрос, автор документальних фільмів про голодомор, канібалізм став межею «між людиною і нелюдом, між людиною і звіром» [26, с. 117]. Водночас у мемуарній літературі зафіксовано не мало прикладів того, що невластиві українцям навіть поодинокі факти людодійства викликали суспільний осуд, обурення і гидотну інших людей.

Системний підхід до аналізу морально-психологічних змін в українському суспільстві в умовах голодомору неминуче підводить до проблеми войовничого атеїзму і насадження більшовиками атмосфери безбожництва. Борючись за виживання, шукаючи порятунку від голодної смерті, люди дедалі частіше забували християнські заповіді, ігноруючи такі поняття як мораль, совість, дружба, любов до ближнього тощо. На зміну їм приходили жорстокість, страх, зрада, доноси, грабунки. Забуттю був підданий традиційний для українців ритуал поховання – тризна за померлими, прощання з ними. Тіла померлих, а часом і ще живих скидали у ями чи рови, не ставлячи ні хрестів, ніobelісків і навіть табличок. Тисячі людей, які пережили голод, прирівнюють своє життя до жорстоких катувань. Не оминули психологію людей і реакція на

страждання інших, їх муки та смерті. Дослідники голодомору наводять численні приклади зниження репродуктивності українських родин, моральної деградації села, крадіжки, пограбування своїх односельців, факти самосудів над кривдниками, спійманими на злочинах тощо.

З'ясовуючи транзитні наслідки голодомору, неможна оминати й навіювання думки, ніби бути українцем – небезпечно, вичавлювання із людських душ відчуття українськості, національної ідентичності, а разом із ним таких ментальних чеснот як цінність людського життя, віра, совість, милосердя, співчуття ближнім, природна побожність, схильність робити добро тощо. Водночас отримали поширення совкова свідомість, русоцентризм, психологія жертви, синдром хронічного невдоволення, заниженої самооцінки, а також такі риси як подвійна мораль, нетерпимість до думки іншого, агресивність. «Совок» і сьогодні живе минулим, виступає прихильником твердої руки, вороже ставиться до чужої думки, демократії і західних цінностей. Під впливом олігархату і гібридної війни, розв'язаної путінським режимом, масового поширення набувають не властиві для української традиції такі явища як корупція, хабарництво, злочинність, потяг до збагачення, девальвуються традиційні цінності.

Таким чином, свідомо і навмисно організований більшовицькою владою голодомор 1932-1933 років в Україні – не просто трагічна сторінка в історії, а справжня демографічна, соціально-психологічна, морально-етична і ментальна катастрофа, незагоєна рана на тілі української нації, яка й досі продовжує кровоточити. Він наніс українській нації як масштабні демографічні втрати, так і помітно порушував моральні засади людяності, деформував традиційну ментальність, ослабив споконвічну любов і прив'язаність українців до землі, похитнув їх козацько-лицарську гідність, почуття гордості та свободолюбивий дух, сформував, за словами Джеймса Е. Мейса, постгеноцидний синдром страху і зневіри, хворобливий стан злості, підозри, пригніченості, безвиході, відчаю. «Страх, який «проник у кістки», передавався з покоління в покоління, відчувається й досі. Живучість травмованої ментальності засвідчують наявність глибоких метастазів моральної деградації і деструктивної поведінки частини людей у сучасному повсякденні: криміналізація суспільства, його маргіналізація, корупція, рейдерство, виправдання крадіжок, пасивне ставлення до громадського життя, сповідування принципу «моя хата скраю».

Підбиваючи підсумки, видається доцільним висловити низку пропозицій щодо подальшого дослідження проблеми, опрацювання «дорожньої карти» подолання ментальних і морально-психологічних наслідків голодомору як злочинної політики комуністичного режиму, шляхів оздоровлення ментальності української нації, повернення до її традиційних рис, активізації виховної та роз'яснювальної роботи. Велика роль тут належить засобам масової інформації, науковим студіям, Асоціації дослідників голодоморів, продовженню роботи по створенню «Книг пам'яті», діяльності існуючих музеїв «Меморіал пам'яті жертв голодомору» в Києві, Меморіалу жертв голодомору в Харкові, Музею пам'яті жертв Голодомору в Меджибожі та створення нових музейних установ і меморіальних комплексів. Відрадно, що традиційними стали щорічне відзначення Дня пам'яті голодоморів, запалювання свічки як вияв згадування і смутку за погиблими, покладання квітів до меморіалів і пам'ятників жертвам голодної смерті, богослужіння в церквах. Для усунення елементів формалізму і компанійщини в проведенні масових заходів, присвячених пошануванню жертв Голодомору, можна було б пильніше придивитися до досвіду євреїв щодо відзначення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту і актуалізувати його в наших умовах. Важливо враховувати, що подолання негативних наслідків голодомору для ментальності українців – не стихійний процес, тим більше він протікає в умовах кризи і війни, розв'язаної путінським режимом Російської Федерації. Він потребує постійної уваги з боку органів державної влади, громадянського суспільства, інтелектуального середовища, співпраці із світовим співтовариством.

Список використаних джерел

1. Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців 1932-1933 роках / В. Борисенко. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
2. Веселова О. М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К. : Вид-во М. П. Коць, 2000. – 270 с.
3. Відлуння голодомору-геноциду 1932-33 рр. : етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Л. : НТШ, 2005. – 199 с.
4. Джеймс Е. Мейс. Висновки та перспективи дослідження голоду / Дж. Е. Мейс // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 150-155.

5. Дровозюк С. І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. ХХ ст. : історіографічний нарис / С. І. Дровозюк. – Вінниця : О. Власюк, 2005. – 364 с.
6. Калакура Я. С. Ментальний вимір української цивілізації / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К. : Генеза, 2017. – 560 с.
7. Калакура Я. С. Українознавчий погляд на Голодомор 1932-1933 років як етноцид українського народу / Я. С. Калакура // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 96-102.
8. Капустян Г. Голод і селянська ментальність / Г. Капустян // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – К. ; Нью-Йорк, 2000. – 536 с.
9. Капустян Г. Т. Голодомор 1932-1933 рр. : причини та наслідки / Г. Т. Капустян // Голодомор 1932-1933 років на Кременчуччині : матеріали наук. конф. – Кременчук : Криниця, 1993. – 44 с.
10. Кара-Мурза С. Советская цивилизация: от начала до наших дней / С. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2008. – 1198 с.
11. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – К. ; Х. : Майдан, 1991. – 72 с.
12. Коцур Ю. Втрата самотності сімейних обрядів українського селянства внаслідок голодомору 1932-1933 років (за матеріалами Роменщини) / Ю. Коцур // Голодомор 1932-1933 років : втрати української нації. – К. : [Б. в.], 2017. – С. 180-186.
13. Кульчицький О. Світовідчуження українців / О. Кульчицький // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.
14. Кульчицький С. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид / С. Кульчицький. – К., 2005. – 230 с.
15. Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. / В. Марочко. – К. : [Б. в.], 2007. – 64 с.
16. Марочко В. Територія Голодомору 1932-1933 рр. / В. Марочко. – К. : [Б. в.], 2014. – 64 с.
17. Марочко В. І. Голодомор в Україні : хроніка / В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К. : ВД КМА, 2008. – 294 с.
18. Мехеда Н. Історіографія соціально-демографічних та морально психологічних наслідків голодомору 1932-1933 років / Н. Мехеда // Голодомор 1932-1933 років : втрати української нації. – К. : [Б. в.], 2017. – С. 122-126.
19. Рева І. По той бік себе. Культурні та психологічні наслідки Голодомору та сталінських репресій / І. Рева. – Дніпропетровськ : А. Л. Свідлер, 2013. – 269 с.
20. Федотов Г. «Ханская ставка перенесена была в Кремль» [Электронный ресурс] / Г. Федотов. – Режим доступа : <https://urb-a.dreamwidth.org/525110.html>
21. Сергійчук В. Голодомор 1932-1933 років як геноцид українства / В. Сергійчук. – Вишгород : ПП СЕРГІЙЧУК М. І., 2015. – 168 с.
22. Слободян Л. Голодомор 1932-1933 років як інструмент політики де українізації / Л. Слободян // Гілея : зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 74. – С. 48-51.
23. Стасюк О. Доноси, крадіжки, самосуди в роки голодомору як наслідок репресивної політики радянської влади до українських селян / О. Стасюк // Голодомор 1932-1933 років : втрати української нації. – К. : [Б. в.], 2017. – С. 175-179.
24. Толстой А. Две Руси [Электронный ресурс] / А. Толстой. – Режим доступа : <https://voronz.in.ua/rekomend/17-3-17819>.
25. 33-й : Голод : народна книга – меморіал / упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К. : Рад. письменник, 1991. – 584 с.
26. Хандрос Б. Смертні листи : документальна повість / Б. Хандрос. – К. : Дніпро, 1993. – 128 с.

Ya. S. Kalakura

MORAL-PSYCHOLOGICAL AND MENTAL MEASUREMENT CONSEQUENCES OF THE FAMINE OF 1930s IN UKRAINE

Methodological, historiographical and source aspects of the study of social injuries, moral and psychological, mental and ethical consequences of the Stalinist regime of famine-genocide 1930s for the Ukrainian people were described. Their interrelation with large-scale demographic losses is shown, with forced collectivization, mass repressions, deportations, evictions, the enslavement of the Ukrainian peasantry, the artificial division of the poor, middle peasants and kulaks, the destruction of its natural essence, folk culture and spirituality, the revealed devastating influence on deformation of consciousness of people were defined. It is about leveling the national segment of the mentality of Ukrainians, eroding from their consciousness a feeling of ethnic identity, the weakening of the undefeated peasant's and their ability to resist, the devaluation of such concepts as morality, conscience, friendship, love of neighbor. Unhealthy and abnormal phenomenon, a manifestation of bringing to insanity, serfdom, loss of humanity became as a result of total famine-genocide.

The attention is drawn to the inheritance of post-genocidal syndrome of Ukrainian society, a complicated bitter memory of the tragic victims of repression and famines, which manifests itself in the

feelings of fear, perniciousness, uncertainty, disbelief, in manifestations of inferiority, smallrussian, marginality, godlessness, aggressiveness. The complex of USSR mentality is reflected in metastases of moral degradation and the destructive behavior of a part of people in the criminalization of society, corruption, raiding, justifying theft, in a passive attitude to public life, professing the principle "None of my business".

A number of suggestions for further study of the problem are formulated, as well as a lot of practical recommendations aimed at their overcoming are outlined moral-psychological and mental-ethical consequences of famine as a criminal policy of the communist regime, on the improvement of the mentality of the Ukrainian nation, return to its traditional features through the activation of educational prospect work.

Keywords: Ukraine, history, methodology, Holodomor-genocide of the 1930's, mentality, psychological and moral-ethical traumas, post-genocidal syndrome.

Надійшла до редакції 22 вересня 2017 року

* * *

УДК 321:159.953 (09) (477)

А. М. Киридон, С. С. Троян

ДЕРЖАВНІ ІНСТИТУЦІЇ В СФЕРІ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ТА РУМУНІЇ

Політика пам'яті – це сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом. Політика пам'яті стосується передусім інтерпретації минулого й вибудовується з огляду на конкретні внутрішні й зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади. Предмет політики пам'яті є подвійним, та передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті, як системи колективних уявлень про минуле, з іншої – цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина.

Політика пам'яті та її конструювання займає важливе місце в функціонуванні посткомуністичних суспільств. На цьому просторі виник цілий ряд відповідних інституцій, які прагнуть знайти відповідь на запити суспільства. Український інститут національної пам'яті (УІНП) – державна установа, створена на основі Постанови Кабінету Міністрів України від 5 липня 2006 року як центральний орган виконавчої влади. Після реорганізації УІНП функціонував як науково-дослідна установа впродовж 2011-2014 років. Постановою Кабінету Міністрів України від 9 липня 2014 року УІНП знову набув статусу центрального органу виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті. Його діяльність спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури.

Нове керівництво інституту змінює функціональне спрямування інституції, підкреслюючи, що ця установа має в своїй діяльності орієнтуватися на подібні структури в інших посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. Серед пріоритетних напрямків – створення архіву національної пам'яті, інформування суспільства про результати наукових досліджень минулого, робота з місцями пам'яті (пам'ятники, музеї, могили людей – жертв репресій, учасників воєн, борців за незалежність).

Провідною інституцією пам'яті в Румунії є Інститут із дослідження злочинів комунізму в Румунії (*Institutul de Investigare a Crimelor Comunistului în România*), який за можливостями цілком можна порівняти із польським та чеським аналогами. Інститут виник на базі створеної указом №187 від 7 грудня 1999 року Національної ради з вивчення архівів Securitate (*Consiliul Național Pentru Studierea Arhivelor Securității – CNSAS*). У листопаді 2009 року за урядовою постановою Інститут був об'єднаний з Національним інститутом пам'яті румунської еміграції (рум. *Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc*) в Інститут досліджень комуністичних злочинів у Румунії і пам'яті румунської еміграції (рум. *Institutul de Investigare a Crimelor Comunistului în România și Memoria Exilului Românesc*). Основними напрямками діяльності Інституту є збір, організація архівного зберігання і публікація документів періоду діяльності румунської еміграції 1940-1989 роки; сприяння науковим дослідженням історії комуністичного режиму; збір документів і показів свідків щодо репресивних дій комуністичного режиму і передача їх слідчим органам для порушення карних справ; публікація свідчень про злочини і зловживання з боку діячів комуністичного режиму.

Формування політики пам'яті має ґрунтуватися не на міфотворчості й неприйнятті іншої точки зору, а на максимально можливому міждисциплінарному дослідженні всієї складності й тонкості історичних процесів, особливо тих, які стосуються часто дуже суперечливого спільного минулого. Такий висновок актуальний і справедливий для сучасних дискурсів стодій і політик пам'ятей як в Україні та Румунії, так і в інших країнах Центральної та Східної Європи, реалізації в цьому контексті різноманітних державних, громадських і наукових дослідницьких проектів.

Ключові слова: політика пам'яті, Україна, Румунія, Інститути національної пам'яті, студії пам'яті.

Політику пам'яті слід розглядати як сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом. Політика пам'яті стосується передусім інтерпретації минулого й вибудовується з огляду на конкретні внутрішні й зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади. Зміна соціокультурної та суспільно-політичної реальності узалежнює відповідне маркування політики пам'яті. І навпаки, політика пам'яті виробляє конкретні моделі й ціннісні стандарти, що формують соціокультурну реальність. Предмет політики пам'яті є подвійним, та передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті, як системи колективних уявлень про минуле, з іншої – цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина. У політиці пам'яті відображаються: досвід суспільства, соціально-політична структура, співвідношення суспільних сил, переконання та оцінки державно-політичних лідерів, а також актуальний стан базових інституцій.

Політика пам'яті та її конструювання займає важливе місце в функціонуванні посткомуністичних суспільств. Шляхом інструменталізації політики пам'яті на цьому просторі виник цілий ряд спеціальних інституцій, які прагнуть знайти відповідь на запити суспільства. Інститути національної пам'яті (ІНП) були сформовані як архівні, наукові та науково-дослідні державні або публічні установи (інституції) в країнах Центральної та Східної Європи, головними завданнями яких стало вивчення комуністичного досвіду і рухів спротиву йому на основі розсекречування архівних матеріалів спецфондів, а також прийняття і втілення на практиці законів про люстрацію (люстрація здійснювалася не у всіх країнах, де діють ІНП) [1, 4-5]. Вперше закон про люстрацію був прийнятий у Чехії в жовтні 1991 року, в Польщі – у квітні 1997 року, а в Україні він з'явився лише після революції Гідності. Але в Чехії відповідник ІНП – Інститут дослідження тоталітарних режимів – створили тільки в 2007 році, тоді як у Польщі він постав 18 грудня 1998 року, а в Україні функціонує на основі Постанови Кабінету Міністрів від 5 липня 2006 року.

Український інститут національної пам'яті (УІНП) – державна установа, створена 2006 року Відповідно до Положення про УІНП, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 5 липня 2006 року [12], Український інститут національної пам'яті отримав статус центрального органу виконавчої влади, діяльність якого спрямовувалася й координувалася Кабінетом Міністрів України, спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу.

Постановою Кабінету Міністрів України від 9 липня 2014 року [9] УІНП набув нового статусу – центральний орган виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури.

Нове керівництво інституту змінило функціональне спрямування інституції, підкресливши, що ця установа має в своїй діяльності орієнтуватися на подібні структури в інших посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. На практиці відповідним аналоговим еталоном для УІНП мав стати, насамперед, Інститут національної пам'яті Польщі. Саме з цією інституцією за останні три роки проведено найбільше зустрічей і заходів на всіх рівнях. Водночас відбулося перетворення УІНП на орган державної влади зі спеціальним статусом. Серед пріоритетних напрямів – створення архіву національної пам'яті (з метою виведення з-під відання сучасних спецслужб і правоохоронних органів (йдеться по СБУ, МВС, СЗР) архіви карально-репресивної системи Радянського союзу), інформування суспільства про результати наукових досліджень минулого, робота з місцями пам'яті (пам'ятники, музеї, могили людей – жертв репресій, учасників воєн, борців за незалежність) тощо. Як слушно зауважив Г. Касьянов, реорганізація Українського інституту національної пам'яті влітку 2014 року, «зворотне перепрофілювання» його в орган виконавчої влади практично маргіналізувало академічну складову діяльності цієї установи [3, с. 133-134].

Фактично найважливіші напрями діяльності УІНП на даному етапі спрямовані на засудження злочинів комуністичного минулого, десовєтизацію і декомунізацію. Відбулася зміна акцентів політики пам'яті з відповідною символізацією простору та комеморативними практиками, заборонаю комуністичної / радянської символіки, демонтажем комуністичних пам'ятників, «ленінопадом» (рух з повалення пам'ятників В. Леніну), перейменуванням вулиць, площ і населених пунктів із радянськими назвами. 9 квітня 2015 року Верховна Рада України ухвалила чотири закони, завданням яких проголошувалося подолання радянського спадку: про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років, про

засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки, про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років, про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті [10-11; 13-14]. Президент України П. Порошенко символічно оголосив про підписання цих законів 17 травня 2015 року, на заходах, присвячених увічненню пам'яті загиблих від рук комуністичного режиму в Биківні.

Провідною інституцією пам'яті в Румунії є Інститут із дослідження злочинів комунізму в Румунії (рум. Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului în România), який за можливостями цілком можна порівняти із польським і чеським аналогами. Інститут виник на базі створеної указом № 187 від 7 грудня 1999 року Національної ради з вивчення архівів Securitate (Consiliul Național Pentru Studierea Arhivelor Securității – CNSAS) [2, с. 161-169].

У листопаді 2009 року за урядовою постановою Інститут був об'єднаний з Національним інститутом пам'яті румунської еміграції (рум. Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc) в Інститут досліджень комуністичних злочинів у Румунії і пам'яті румунської еміграції (рум. Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului în România și Memoria Exilului Românesc). Основними напрямками діяльності Інституту є збір, організація архівного зберігання і публікація документів періоду діяльності румунської еміграції 1940-1989 років; сприяння науковим дослідженням історії комуністичного режиму; збір документів і показань свідків щодо репресивних дій комуністичного режиму і передача їх слідчим органам для порушення карних справ; публікація свідчень про злочини і зловживання з боку діячів комуністичного режиму [17, с. 167-169].

В Україні, як свого часу в Румунії та в більшості інших європейських державах колишнього комуністичного табору, хоча й використовуються схожі підходи до оцінки комуністичного минулого й остаточного розриву з ним, але сам «процес прощання» набрав більш затяжного, тривалого і хвилеподібного характеру. Тільки в період президентства В. Ющенко (2005-2010 роки) і П. Порошенка (від 2014 року) відбувалося / відбувається найбільше ініціатив і дій у цьому напрямі. Зауважимо, що в Румунії, незважаючи на зловживання періоду диктатури Н. Чаушеску, фактично до 2006 року декомунізаційні ініціативи носили формальний характер. Зокрема, в Румунії єдині нормативні положення про засудження комунізму на державному рівні містяться в текстах Конституції та Закону про національну безпеку [18]. Так, відповідно до ст. 40 Конституції забороняється діяльність політичних партій і організацій, які «своєю метою або діяльністю заважають політичному плюралізму, верховенству права або виступають проти суверенітету і незалежності Румунської держави». Відповідно до п. 3 «Закону про національну безпеку» загрозу румунській національній безпеці становлять акти, інспіровані комунізмом, фашизмом, расизмом, антисемітизмом, ревізіонізмом чи сепаратистом.

Відносно м'який характер має в Румунії і Закон про люстрацію від 2004 року. Відповідно до нього службовці, які працюють в юридичній системі, зобов'язані підписати декларації про неколаборацію з румунськими комуністичними спецслужбами. Щоправда останнім часом, насамперед під впливом перемоги на виборах опозиційних сил, процеси перехідного правосуддя, в першу чергу пов'язані із люстрацією, помітно активізувалися.

Загальний досвід Румунії та створений Інститут досліджень комуністичних злочинів у Румунії і пам'яті румунської еміграції в царині подолання травматичного тоталітарного минулого та формування відповідної перспективам загальноєвропейського розвитку політики пам'яті має цінність і для України. Хоча в цьому плані УІНП спирається на ініціативи та практики, насамперед, польського аналога – Інституту національної пам'яті Польщі [16, с. 162-163].

Саме політика пам'яті та її конструювання виступає головним предметом діяльності не лише ІНП в Україні та Румунії, але й в інших державах Центральної та Східної Європи з комуністичним минулим. Зауважимо, що термін «політика пам'яті» є відносно новим та актуальним у рамках різних соціально-гуманітарних наук, що викликає помітні дискусії. До наукового вжитку увійшли схожі за змістом поняття, які іноді використовують як синонімічні: «історична політика», «меморіальна політика», «хронополітика». Розмаїття існуючих тлумачень поняття дослідники умовно розподіляють на дві групи [6]. Представники ціннісного підходу політику пам'яті визначають як:

- різноманітні суспільні практики і норми, пов'язані з регулюванням колективної пам'яті (Ж. Мінк);
- як свідому стратегію проектування образів минулого у планах на майбутнє (П. Нора);
- як публічний простір діалогу суспільних сил та істориків (О. Міллер).

Інструменталістське трактування політики пам'яті розглядає її як систему заходів з уніфікації індивідуальних уявлень про історичне минуле при дотриманні єдиної логіки національного історичного нарративу.

Прихильники конструктивістського підходу політику пам'яті тлумачать як:

- нав'язану пам'ять і дозволену історію (П. Рікер);
- «створення критеріїв для відбору тих історичних подій, які варто зберігати у пам'яті, і тих, які потрібно з неї «стерти»;
- програму та дії по впровадженню цих критеріїв у масову свідомість з ціллю перетворення їх у неусвідомлені стереотипи;
- розробку та пропаганду контексту, у якому відібрані для відновлення у масовій свідомості події поєднуються з актуальною реальністю і задають політично доцільні установки та вподобання» (С. Кара-Мурза);
- процес вибудовування суголосних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого, символічний ресурс, який цілком допустимо використовувати, у тому числі і в процесі політичного й культурного суперництва еліт (Ю. Шаповал).

Політика пам'яті характеризується актуалізацією та вибірковістю, фокусує увагу на одних подіях, героях, місцях, ігноруючи інші. При цьому «пам'ять» розглядається як соціокультурний феномен, що характеризується мінливістю, залежністю від багатьох чинників, орієнтований на ті сюжети минулого, що через зв'язок із сучасністю можуть мати вплив на майбутнє. Тобто пам'ять завжди виступає як актуальний конструкт. Суть сучасного в контексті формування простору пам'яті полягає, по-перше, в уявленні про своє майбутнє, яке нація, група, родина прагне мати, і, по-друге, що саме необхідно утримати з минулого, аби підготувати це майбутнє.

У своїй змістовній основі, функціях, спрямованості та інших сутнісних характеристиках державна політика пам'яті визначається, передовсім: особливостями державно-політичного, суспільно-економічного ладу та апарату державного управління, міжнародного становища держави; ступенем реального суверенітету країни (народу) у минулому та сьогодні тощо; базовими (актуальними) потребами суспільного розвитку, конкретно-історичними викликами, що стоять перед певною державною (політичною нацією, народом тощо); перебігом історичного минулого, цивілізаційними традиціями певної держави (нації); особливостями конкретної культурно-освітньої системи, традиційної культури, етноконфесійним складом населення тощо.

Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перепитій минулого.

Реалізація державної політики пам'яті здатна мінімізувати вплив несприятливих для розвитку української суверенної та соборної державності чинників, серед яких: відсутність у значної частини населення України відчуття єдиної державної або громадянської ідентичності; наявність істотних регіональних відмінностей в історичній свідомості на фоні відсутності чітко сформульованої ідеології загальнонаціонального розвитку; кон'юнктурне використання історичного матеріалу, або його тенденційного тлумачення як знаряддя політичного протистояння, перетворення його на елемент іредентистських і сепаратистських настроїв, політичного радикалізму; спекулятивне застосування псевдоісторичних аргументів для розпалення міжнародної ворожнечі, ксенофобії, національної або релігійної нетерпимості; проникнення у суспільну свідомість полярних та політично заангажованих оцінок важливих подій вітчизняної історії, що ускладнює діалог між певними суспільними, національними, регіональними спільнотами; поширення серед широкого загалу міфологізованих, свідомо фальсифікованих інформаційних матеріалів на історичну тематику, провокування суспільного розбрату на ґрунті конфліктного бачення минулого.

Базовими принципами вибудови образів-спогадів при конструюванні політики пам'яті в Україні є травма / трагедія та триумф. Травмуючий образ минулого концептуалізує політику пам'яті держави, водночас триумф – героїзує її. Окремі сюжети минулого потрапляють в зону «змови мовчання» (колективна пам'ять намагається «не згадувати» те, що травмувало її найбільш). Водночас політика пам'яті є ретранслятором історичного досвіду, іноді гостро травматичного. Свідома актуалізація зон «змови мовчання» використовується для унеможливлення ретравматизації.

Репрезентації минулого здійснюються у вигляді різноманітних практик:

- вербалізованих (промови політичних лідерів, підручники, нарратив тощо);
- візуальних (державна символіка, пам'ятники, музеї тощо);

- ритуальних (паради, свята тощо).

Актуалізація політики пам'яті відбувається також через місця пам'яті (П. Нора) [8].

Італійський вчений К. Фогу називає три основні чинники, які впливають на конструювання пам'яттєвих смислів [4, с. 36]:

1) політичне середовище держави та роль, що її відіграє пам'ять у легітимізації політичних партій і їх лідерів;

2) структуру власності на засоби масової інформації, на які покладена місія організації відкритої дискусії, що може стимулювати перегляд інституціоналізованих форм пам'яті;

3) зовнішньополітичні пріоритети, заради яких окремі держави та політичні сили можуть організувати зміни в політиці пам'яті.

До формотворчих чинників політики пам'яті дослідники відносять також тип політичного режиму, ступінь теоретичного забезпечення тієї чи іншої версії минулого, підбір кадрів у її донесенні, професійний рівень політиків, застосовані політичні технології, розвиток політичної культури, стан політичної свідомості громадян, особисті якості об'єкта (довірливість, звичка підкорятися) тощо.

Серед провідних функцій державної політики пам'яті – сприяння утвердженню зовнішньо- та внутрішньополітичної легітимності державного ладу («історичних прав» держави та політичної нації на існування, суверенітет, існуючу форму державного ладу, територію тощо); формування офіційної ідеології національно-державного будівництва («національної ідеї»); забезпечення загальногромадянської ідентичності та лояльності нації до держави, консолідації суспільства навколо базових пріоритетів розвитку; виховання громадянської свідомості та її мобілізація на виконання пріоритетних завдань; забезпечення конструктивної спадковості різних вікових генерацій як передумови редуплікації суспільного життя та національних традицій; організацію поширення (пропаганду) суспільно значущих знань щодо подій та процесів національної історії всередині держави та за кордоном, сприяння розвитку загального освітнього й культурного рівня населення; участь у забезпеченні безпеки (через заходи з гуманітарної, інформаційної безпеки, військово-патріотичне виховання громадян) та сприятливих зовнішніх умов існування держави.

Реалізація політики пам'яті передбачає вирішення таких основних завдань: визначення змістовних пріоритетів та організаційно-правових засад провадження політики пам'яті згідно зі стратегічними потребами розвитку України і її суспільства; організацію уповноваженими державними установами та об'єднаннями громадян наукових, інформаційно-аналітичних, меморіальних, громадсько-політичних, культурно-просвітницьких та інших заходів, спрямованих на формування та утвердження національної пам'яті; сприяння державотворчим процесам, формуванню суспільної злагоди, громадянської єдності, патріотичної свідомості, нерозривного гуманітарного простору та міжрегіональної інтеграції в Україні; збереження, відповідно до чинного законодавства України, духовних і матеріальних носіїв пам'яті про минуле, залучення їх до формування національної пам'яті нинішнього та майбутніх поколінь українського народу; створення наукових та інформаційно-духовних передумов до відновлення історичної справедливості щодо жертв незаконних та антилюдських діянь та подій, які мали місце в минулому українського народу; забезпечення належного місця прищепленню науково обґрунтованих знань про минуле на різних рівнях здобуття освіти, у гуманітарній роботі з громадянами України; поширення об'єктивної інформації про минуле українського народу, його місця у цивілізаційному поступі людства; допомогу зарубіжному українству, на основі норм міжнародного права та добросусідства, у збереженні національної пам'яті як складової національно-культурної ідентичності; сприяння забезпеченню інформаційної безпеки, суверенних прав, територіальної цілісності України, її інтеграції в європейський гуманітарний простір.

Інструментарій політики пам'яті включає законотворчість, юридичні санкції, меморіалізацію, освітні ресурси, медійні проекти та ряд інших засобів конструювання образів минулого та суспільної пам'яті про нього. Політика пам'яті реалізується й підтримується інститутами пам'яті, меморіальними законами тощо.

Нові стандарти і правила політичного життя упослідують імплементацію новацій і в пам'яттєвому дискурсі, що неминує викликає конфлікт з традиційними елементами політичної культури (а відтак – моделями політики пам'яті). Перебуваючи в процесі адаптації традиційних політичних норм до «сучасних», політична культура дезінтегрується, змінюється її структурна конфігурація. Традиційні ідентитети підпадають під сумнів, поступово втрачаючи своє значення, що робить уразливими відчуття національної і громадянської ідентичностей. Це супроводжується збільшенням відстані між політичними світами суб'єктів політики, що ускладнює, а іноді й

унеможливию належну всезагальну підтримку «нових» політичних структур та відповідних моделей пам'яті. Під впливом політики пам'яті відбувається «переписування» підручників, зміна місць пам'яті тощо.

Потенційно існує небезпека використання історії / репрезентація минулого в політичних цілях, прикладом чого може служити прийняття поправок до Закону про діяльність Інституту національної пам'яті в Республіці Польща, які вводять покарання (від грошового штрафу до трьох років ув'язнення) за порушення законодавчих державних приписів у частині ставлення до ОУН-УПА та Голокосту. Як результат, маніпуляції пам'яттєвими смислами можуть привести і призводять до напруження і конфронтації у суспільстві та між різними народами і державами. Часом подальший розвиток політичних подій залежить від того, наскільки окремі історичні події освячуються, перетворюються на впливові символи і міфи, як і у який спосіб відбувається нагадування про масові кривди з вини «іншого» – угруповання, політичної сили, держави.

Таким чином, характер політики пам'яті, її функціональне наповнення, параметри регулювання пам'яттєвих смислів, репрезентативна складова, символізація та комеморативні практики узалеженні від політико-владної компоненти. Будь-яке некоректне, необдумане, надмірне «управління пам'яттю» може призвести до незворотних наслідків. Безумовно, Україні важливо на цьому шляху враховувати здобутки європейського посткомуністичного досвіду, в тому числі румунського, але не менш вагомо чітко враховувати реалії українського суспільного і державного розвитку в ситуації, коли, за словами французьким істориком П. Нора, «пам'ять надала історії нового імпульсу, оновила підходи до минулого і проникла у всі періоди та галузі дослідження» [7, с. 5]. При цьому важливо не допустити прямого втручання державної влади в справи істориків, диктату в плані, що і як робити в сфері політики пам'яті, кого «карати», а кого «милувати». На цьому наголосили в відомому «Зверненні з Блуа» (11 жовтня 2008 року) представники Товариства «Свобода для історії» (Liberté pour l'Histoire). Зокрема йшлося про те, що «історія не може стати заручницею поточних подій, її не можна писати під диктат пам'ятей, що змагаються між собою. У вільній країні до компетенції політичної влади не належить визначення історичної правди або обмеження свободи істориків за допомогою каральних санкцій... Ми звертаємося до публічної влади, щоб донести до неї, що наскільки вона відповідальна за опіку над колективною пам'яттю, настільки ж вона не повинна встановлювати в правових категоріях історичних догм, які можуть суттєво обмежити інтелектуальну свободу істориків» [15, с. 56].

Формування політики пам'яті має ґрунтуватися не на міфотворчості й неприйнятті іншої точки зору, а на максимально можливому міждисциплінарному дослідженні всієї складності й тонкості історичних процесів, особливо тих, які стосуються часто дуже суперечливого спільного минулого. Такий висновок, на нашу думку, актуальний і справедливий для сучасних дискурсів студій і політик пам'ятей у країнах Центральної та Східної Європи, реалізації в цьому контексті різноманітних державних, громадських і наукових дослідницьких проєктів.

Список використаних джерел

1. Аникин Д. А. Политика памяти в современном украинском обществе / Д. А. Аникин // Сучасна україністика : наукові парадигми мови, історії, філософії : зб. ст. за матеріалами IV Міжнар. наук. конф., Харків, 8-9 квітня 2014 р. / за заг. ред. канд. філос. н., проф. О. Черемської, д-ра філос. н., проф. О. Кузя. – Х. : Видавець Іваненко І. С., 2014. – С. 210-216.
2. Документи комуністичних спецслужб у Європі : путівник мережею архівів / Р. Леськевіч, П. Жачек ; О. Ісаюк (укр. вид.), В. Бірчак (укр. вид.). – Львів : Часопис, 2016. – 182 с.
3. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика : до питання про термінологію й генеалогію понять / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2016. – № 2. – С. 118-137.
4. Киридон А. М. Політика пам'яті в Україні : сутність та стратегія в умовах змін (1991-2015 рр.) / А. М. Киридон // Ідентичності та політичні інститути : виклики для України : матеріали Всеукр. наук. конф. / за заг. ред. В. М. Циби. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – С. 34-42.
5. Киридон А. М. Гетеротопії пам'яті : теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті / А. М. Киридон. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 320 с.
6. Киридон А. «Подолання минулого» в країнах Центрально-Східної Європи : основні тенденції / А. Киридон // Європейські історичні студії : науковий журнал. – 2016. – № 4. – С. 126-143.

7. Нора П. Расстройство исторической идентичности / П. Нора // История, историки и власть : Междунар. круглый стол, Москва, 2 февраля 2010 г. : материалы к дискуссии. – М., 2010. – 81 с.
8. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П. Нора ; пер. з фр. А. Рєпа. – К. : Кліо, 2014. – 272 с.
9. Питання Українського інституту національної пам'яті : Постанова Кабінету Міністрів України від 9 липня 2014 року № 292 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/292-2014-%D0%BF>.
10. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/316-VIII>.
11. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/317-VIII>.
12. Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 липня 2006 р. № 927 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/927-2006>
13. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-VIII>.
14. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/315-VIII>.
15. Траба Р. «Другий бік пам'яті». Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі / Р. Траба // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15) : Пам'ять як поле змагань. – С. 53-62.
16. Троян С. С. Інститут національної пам'яті (ІНП) (Польща) / С. С. Троян // Національна та історична пам'ять : словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 162-163.
17. Троян С. С. Інституції пам'яті та політика пам'яті в Румунії / С. С. Троян, В. І. Огієнко // Національна та історична пам'ять : словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 167-169.
18. Constitutia din 31/10/2003. Publicat in Monitorul Oficial, Partea I nr. 767 din 31/10/2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutia.ro/const.htm>.

A. N. Kyrydon, S. S. Troyan

STATE INSTITUTIONS IN POLICY OF MEMORY IN UKRAINE AND ROMANIA

Policy of memory is a set of social practices aimed at representing (or modifying) certain images of the past (images of the common past), fostered by the modern political context. The policy of memory applies primarily to the interpretation of the past and is built on the specific internal and external factors of the functioning of the state and the nature of political power. The subject of the policy of memory is dual and implies on the one hand, the construction of a shared memory as a system of collective representations of the past, on the other – a purposeful impact on the individual memory of each citizen.

The memory policy and its construction occupy an important place in the functioning of post-communist societies. A number of institutions, seeking to answer the demands of society, appeared in this space.

The Ukrainian Institute of National Remembrance (UINP) is a government agency established on the basis of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 5, 2006 as the central body of executive power. After reorganization, UINP functioned as a research institution during 2011-2014. By the decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 9, 2014, UINP regained the status of a central executive authority for the implementation of state policy in the field of restoration and preservation of national memory. Its activities are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Culture. The new leadership of the institute changes the functional direction of the institution, emphasizing that this institution should focus on similar structures in other post-communist countries of Central and Eastern Europe. Among the priority areas is the creation of an archive of national memory, informing the society about the results of scientific research of the past, work with places of memory (monuments, museums, graves of people – victims of repressions, participants in wars and fighters for independence).

The leading institution of memory in Romania is the Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului în România which opportunity is comparable with the Polish and Czech counterparts. The institute arose on the basis of the Decree No. 187 of December 7, 1999 of the National Council for the Study of Archives Securitate (Consiliul Național Pentru Studierea Arhivelor Securității - CNSAS).

In November 2009, following a government resolution, the Institute was united with the National Institute for the Remembrance of the Romanian Emigration (the Institutul Național pentru Memoria Exilului

Românesc) to the Institute for the Study of Communist Crimes in Romania and the Remembrance of the Romanian Emigration (the Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului în România și Memoria Exilului Românesc). The main activities of the Institute are collection, organization of archival storage and publication of documents of the period of the Romanian emigration of 1940-1989; assistance in scientific research of the history of the communist regime; collecting documents and testimonies from witnesses regarding the repressive actions of the communist regime and transferring them to the investigating authorities for the prosecution of criminal cases; publication of evidence of crimes and abuses by officials of the communist regime.

The formation of a memory policy should be based not on myth-creation and the rejection of a different point of view, but on the widest possible interdisciplinary study of the complexity and subtlety of historical processes, especially those relating to the often very controversial common past. Such a conclusion is relevant and fair to modern discourses of studies and policy of memory in Ukraine and Romania, as well as in other countries of Central and Eastern Europe, the implementation of various public, public and scientific research projects in this context.

Keywords: *policy of memory, Ukraine, Romania, National memory institutes, memory studies.*

Надійшла до редакції 15 вересня 2017 року

* * *

Повідомлення

УДК 94 (477) «1946/1964»

П. В. Киридон

ПРАВЛЯЧА НОМЕНКЛАТУРА УКРАЇНСЬКОЇ РСР: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВОЄННОГО ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ

Аналізуються узагальнені дані стосовно історіографії діяльності партійно-державної номенклатури Української РСР протягом середини 1940-х – середини 1960-х років – часу, який в історичній літературі асоціюється з поняттями «пізнього сталінізму» та «хрущовської відлиги», коли тоталітарний режим зазнав впливу поміркованої і непослідовної лібералізації. Незмінна природа більшовизму набувала демократичних рис, що створювало певні ілюзії та сподівання на розгортання поступу держави до формування засад громадянського суспільства, позбавлення влади від найодіозніших рис, притаманних сталінізму довоєнної доби. Автором пропонується погляд на актуальні проблеми наукових досліджень цього феномену радянської доби. Доводиться, що органічна неспроможність більшовицького тоталітаризму, природу якого роки пізнього сталінізму і хрущовські реформи збагатили рисами косметичного демократизму (лібералізму).

Ключові слова: Українська РСР, хрущовська «відлига», десталінізація, партійно-державна номенклатура, керівний апарат, демократизація, лібералізація, реформування.

Дослідження становлення й розвитку партійно-державної номенклатури Української РСР повоєнного двадцятиріччя проводилися як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, починаючи від середини 1940-х років [1-4; 7-9; 11]. Із огляду на наукову актуальність вивчення теми, вони здійснюються й останнім часом [5-6; 10; 12].

Підсумком огляду наукових пошуків є констатація того, що в завершеному вигляді діяльність української партійно-державної номенклатури досі не висвітлено попри те, що окремі її сторони відбито в контексті різних питань, якими переймалися вчені.

Повоєнна доба в нашій історії стала насамперед часом відбудови мирного життя в умовах останнього періоду сталінського правління та реформ і суспільних змін, ініційованих М. Хрущовим. В апаратно-кадровому супроводі політичного курсу партійно-державна номенклатура займала дуалістичні позиції. Вона була осередком стабільності й рушієм (подеколи – ініціатором) новацій. Разом із тим апаратні структури виявили себе як консервативна стала, котра не відпускала нововведення за ті межі, після яких номенклатуру чекало зниження суспільного статусу. Управлінська інтерпретація сталінських ідей, номенклатурна практика реформ хрущовської доби часто мали прихований характер, виливаючись у відповідне розмаїття організаційних заходів. Створювалася громадська ілюзія поступу суспільства. Насправді ж намагання Й. Сталіна оновити суспільство провалилися через несумісність ліберальних засад із тоталітарними складовими суспільної організації, а спроби М. Хрущова реформувати систему було дискредитовано провальним волюнтаризмом.

Після сталінських номенклатурних перебудов 1945 – початку 1953 років апарат Української РСР сприйняв реформаторський курс М. Хрущова з певними надіями. Однак невдовзі правляча каста розгледіла намагання лідера СРСР змінити природу номенклатурних засад командно-адміністративної системи, як і переглянути фактичну роль самих апаратників. Вона перестала сприймати кадрові перебудови першого секретаря, некомпетентні й часто авантюрні дії керівника партії та держави. На протигагу цьому формувалася партійно-номенклатурна політична система, котра мала замінити деградууючий режим більшовицького тоталітаризму на дещо ліберальнішу управлінську машину нової командно-апаратної організації влади. М. Хрущов не сприйнявши нової тенденції, прагнув обмежити сфери впливу номенклатури, проте виявився безсилим у протистоянні з нею. Так оформилися передумови до заміни керівництва партії та держави.

У підсумку замість лідера, котрий відповідав призначенню номенклатурного керівника в поєднанні з амбіціями діяча, здатного самочинно вирішувати питання глобального характеру, до влади прийшло обережне і нерішуче консервативно-ліберальне керівництво на чолі з поміркованим політиком Л. Брежнєвим.

Післявоєнна доба відкрила перед партійно-державною номенклатурою Української РСР перспективи розвитку управлінських структур до рівня активного суб'єкта політичної системи в межах республіки. Після смерті прихильного до такого курсу Й. Сталіна саме цей вектор поступу влади, як здавалося, обстоював і М. Хрущов, чим було зумовлено його підтримку з боку більшості українських функціонерів. Проте власну політичну роль лідер країни вбачав у боротьбі за авторитарне управління державою. Тому формування його повновладдя супроводжувалося намаганням обмежити надмірний вплив номенклатури. Проти апаратників було спрямовано й часті кадрові зміни.

Витримавши кілька раундів принципової сутички протягом 1950-х років, на початку наступного десятиріччя М. Хрущов, відчувши власне домінування, у силу невисокої політичної та загальної культури, програв випробування владою. Роки пізнього сталінізму започаткували рух номенклатури до провідних політичних позицій, доба «відлиги» створювала атмосферу невизначеності її становища, налаштовуючи управлінців на заперечення реформаторських починань. Останнє, на нашу думку, відіграло визначальну роль у збоченнях десталінізації.

У цьому зв'язку окреслюється органічна неспроможність більшовицького тоталітаризму, природу якого роки пізнього сталінізму і хрущовські реформи збагатили рисами косметичного демократизму (лібералізму). Протиріччя глобального рівня, які стали характеристикою 1945-1964 років, зумовили загальний провал спроб реформування країни. Вирішальну роль у зазначених процесах відіграли закритість влади, її віддаленість від народу. Найважливіші рішення ухвалювалися в номенклатурних кабінетах, у напівтаємному режимі. Хоча не лише з історії відомо: ізольована система не здатна до поступу, в автаркічній атмосфері вона деградує.

Загалом, слід говорити про постання в Українській РСР повоєнного двадцятиріччя номенклатурної тоталітарної системи організації влади, котра мала модернізувати диктатуру пролетаріату в нових історичних умовах. Вона стала тим різновидом компартійної влади, котрий прийшов на зміну моделі попередніх років.

Партійно-державну номенклатуру слід вважати головним інструментом реалізації комуністичних ідей розбудови суспільства, як це декларувалося в добу пізнього сталінізму та «відлиги». Феномен номенклатурної діяльності впливає з її безпосередньої причетності як до позитивних здобутків двадцятиріччя (лібералізація суспільних відносин, осучаснення режиму, десталінізація, припинення масових репресій, пом'якшення контролю над громадянами тощо), так і до консервації принципових засад комуністичної системи з метою недопущення послаблення владного становища правлячої партії.

Трансформація суспільних відносин супроводжувалася складними процесами в середовищі номенклатури. Відбувався перегляд концептуальних засад її існування: із інструменту обслуговування правлячої еліти, реалізатора кадрової політики партії номенклатура перетворювалася на самодостатню, соціально виокремлену, закриту групу з корпоративними інтересами та потребами, клановим принципом гуртування та власними позиціями політичного впливу.

Відстеження інституціоналізації партійно-державної номенклатури Української РСР та еволюції її функціональної ролі в 1945-1964 роках дає підстави сформулювати деякі підсумкові положення.

Урахування різноманітних підходів до наукового узагальнення напрацьованих результатів дозволяє подивитися на правлячу номенклатуру повоєнного двадцятиріччя з уточненням окремих аспектів проблеми, аби об'єктивно розуміти історичні процеси.

Так, розглядаючи повоєнне двадцятиріччя як цілісний період вітчизняної історії, організаційною формою функціонування номенклатури слід визнати партійно-радянську вертикаль влади, на яку покладалася розробка політичної стратегії, контроль над суспільним життям і кадрові дії. Під таким кутом зору варто трактувати інституціоналізацію та діяльність усієї номенклатури УРСР. Її роль у житті суспільства впливала зі зміни статусу управлінських структур. Еволюційні зсуви виявлялися в тому, що нові чиновники зі слухняних виконавців волі політичної еліти перетворювалися протягом зазначених років на автономний елемент політичної системи.

Уточнення змісту понять і термінів, пов'язаних із темою партійно-державної номенклатури, дозволило встановити, що під нею слід розуміти не лише соціальне кастове утворення, а й політичну систему повоєнного радянського тоталітаризму. Формально номенклатура являла списки керівних посад, право призначення кандидатур на які належало винятково партійним комітетам. Фактично номенклатура стала універсальною схемою тоталітарного супроводу

функціонування правлячого режиму в усіх проявах: кадрова робота, розподіл суспільного продукту, внутрішня і зовнішня політика, контроль над громадською активністю тощо. Упорядкована практика горизонтальних і вертикальних апаратних каналів була основою життєдіяльності влади за відсутності громадянського суспільства й ринкової економіки. Близькими до номенклатури за змістом поняттями є: «партійно-державний апарат», «чиновництво», «управлінці», «функціонери», «політична еліта», «бюрократія», «партократія», «етакратія» тощо.

Аналіз стану, повноти, достовірності вивчення і рівня дослідженості наукових джерел із проблеми інституціоналізації та функціонування номенклатури Української РСР у 1945-1964 роках дає підстави констатувати, що накопичені матеріали забезпечують належний характер наукових знань щодо проблеми. Поряд із тим інституціоналізація та функціонування номенклатурних утворень в УРСР зазвичай розглядаються без урахування системного характеру цього явища, поза баченням більшовицького режиму післявоєнної доби як номенклатурної форми тоталітаризму. Автор, урахувавши відсутність комплексної праці, котра б у такому ракурсі висвітлювала діяльність правлячих структур, вважає за доцільне розглядати номенклатуру як системне явище, спосіб існування тоталітарного режиму.

Організаційними засадами відбору, підготовки та виховання номенклатурних кадрів УРСР повоєнного часу були напрацьовані та апробовані в 1920-1930-ті роки принципи формування управлінських утворень, а також розроблені в повоєнних умовах методи функціонування тоталітарної влади, котрі враховували зміну принципів внутрішньої політики та перегляд зовнішньополітичних орієнтирів держави. Протягом 1945-1964 років спроби поліпшити кадрову ситуацію в республіці за рахунок зростання управлінського апарату межували з заходами щодо вдосконалення його структурних розбудов. Новим явищем у політичній практиці стало панування номенклатури в сфері комплектування, добору та виховання власних апаратних працівників. Диктат управлінців у цьому питанні набирав масштабності, а колегіальні та представницькі форми все більше підпорядковувалися виконавчим органам.

Типологічні характеристики партійно-державної номенклатури впливають із насиченості повоєнного двадцятиріччя еволюційними процесами, у ході котрих апаратно-чиновницькі органи нарощували вагу в різних сферах управління, потісняючи як позаноменклатурні сили, так і представницькі органи. Дослідження діяльності української партійно-державної номенклатури засвідчує, що вона була цілком підконтрольною центральній владі. Отже, говорити про її національні особливості, українську специфіку, службу автономію тощо немає підстав.

Інституціоналізація партійно-державної номенклатури пережила кілька стадій. В останні роки перебування при владі Й. Сталіна йшлося переважно про відновлення її довоєнного статусу. Але згодом життєві реалії спонукали до модернізації номенклатурних розбудов. Зміни в статусі номенклатури сталися в часи «відлиги». У силу перипетій політичної боротьби, соціально-економічних зрушень, лібералізації політичного курсу номенклатура втратила репресивне призначення, зосередившись на супроводі реформ. Спочатку вона брала участь у розробці основних рис нового курсу, надалі – безпосередньо долучалася до реформаторських дій хрущовського керівництва не лише в кадрових питаннях, а й у супроводі всіх соціально-економічних процесів. Функціонування апаратів, хоч і трималося на напрацьованих у період сталінізму ідеях, набувало іншого сенсу. Менша залежність від вищого керівництва, краща організованість і структурованість власних лав перетворювали номенклатуру на впливову самостійну складову владного механізму.

Кадрове спрямування діяльності партійно-державної номенклатури значною мірою акцентувалося на забезпеченні соціально-економічних, виробничих процесів, а також – збереженні власних корпоративних інтересів і кланової єдності, виборюванні впливу на соціальні центри політичного режиму.

Неодноразові перебудови номенклатурних лав, перегляд їхніх організаційних форм, зміни чисельності апаратних працівників відбувалися в контексті розширення господарського будівництва, збільшення чисельності компартії, посилення ролі органів влади у суспільній сфері. Можна стверджувати, що внутрішній стан номенклатури напряму залежав від суспільно-політичних і соціально-економічних процесів.

Протягом 1945-1964 років сталася зміна поколінь, завдяки чому до номенклатури влилися молодші та активніші апаратники. Революційну ідеологію тіснив здоровий прагматизм, що позначилося на якості чиновництва. Поряд із «політичною надійністю» критеріями відбору та кар'єрного просування в номенклатурі стали освіта, фахова компетентність. Іншою особливістю

апаратного будівництва в республіці було зростання числа українців та незначне представництво молоді й жінок у керівних органах.

Соціальний склад номенклатурних загонів характеризувався збільшенням вихідців із інтелігенції та зменшенням чисельності селянства й робітництва. Помітним явищем перших повоєнних років був приплив до Української РСР чиновників із-поза її кордонів, відбулося значне перекидання керівних кадрів зі сходу, півдня та центру в західні області. Пізніше республіка жорстко обмежила прибуття в її межі управлінців із інших республік. Посилилися тенденції автономізації номенклатури УРСР, чому сприяла регіональна консолідація управлінців.

Особливості характеристики представника чиновницько-управлінських утворень повоєнної доби включають як властиві номенклатурі 1920-1930-х років риси, так і ознаки, породжені повоєнною добою. Виокремлюються такі позитивні корпоративні властивості, як постійна змобілізованість, здатність працювати в екстремальних умовах, наполегливість у вирішенні питань, професійне вміння абстрагуватися від особистого життя. Але привілейоване становище чиновництва сприяло формуванню схильності до бюрократизму, підміни особистими інтересами державних пріоритетів, канцелярського окозамилування, приписок і фальшування інформаційних даних. Підлабузництво перед керівництвом уживалося зі зверхнім ставленням до підлеглих та пересічних громадян. Зловживання службовим становищем, кар'єризм, за умов часто безконтрольного доступу до користування матеріальними благами, нерідко спричинювали правопорушення та злочини функціонерів. Позбавлена страху репресій, номенклатурна сваволя набувала загального характеру. Мала місце корупція, масштаби якої залежали від демократизму режиму (обернена пропорція) та чисельності управлінців (пряма пропорція).

Головним видом керівної діяльності номенклатури в партійно-державному організмі була апаратна робота в партійних і радянських комітетах різного рівня, де вирішувалися проблеми стратегічного і тактичного характеру. Апаратні структури значною мірою потіснили колегіальні форми або використовували їх заради позірної демократичності внутрішньопартійного та радянського життя.

У державних структурах партійна диктатура реалізувалася через призначення комуністів на ключові посади, завдяки діяльності тимчасових партгруп у Радах депутатів трудящих та повному домінуванню комуністів у їхніх керівних органах – виконкомах.

Через утрату профспілками власного призначення захисника інтересів трудящих вони стали важелем партійно-державного механізму, опинившись під номенклатурним контролем. Профспілки перебували в підпорядкуванні партійної диктатури. Лідери організації, входячи до складу комітетів КПУ різних рівнів, виконували їхні настанови стосовно управління профспілками.

Органи комсомолу інституціоналізувалися як молодіжні підрозділи Компартії. ЛКСМУ копіювала номенклатурні розбудови партії, виступаючи своєрідним резервуаром для їхнього омолодження та виконавцем волі старшого політичного утворення.

У системі громадського самоврядування номенклатурна практика використовувала неформальні організації, що реалізувалося в діяльності «активів», котрі були школою підготовки номенклатурників і сприяли підтримці управлінських починань на громадських засадах.

Діяльність КПУ протягом 1945-1964 років була насичена реформами, підготовкою та реалізацією котрих переймалися переважно номенклатурні структури. Нововведення у державному, господарському секторах орієнтувалися на мобілізаційні, адміністративні ресурси, одним із котрих була власне номенклатура. Отже, як успіхи, так і провали зазвичай визначалися її позицією та діями.

Інституціоналізація та функціонування партійно-державної номенклатури спричинили деформації в проявах суспільного життя, котрі призвели до змін в організації більшовицької диктатури. Вона ототожнювалася з правлячими утвореннями, із управлінським апаратом. Реформування відбувалося в неправовій державі, тому орієнтувалося переважно на адміністративні чинники. Апарат створював бюрократичний супровід нововведенням. Тому переходу суспільства до якісно нового стану не відбулося.

Серед перспективних напрямів дослідження проблеми слід виокремити як історичні, так і політологічні розвідки. Бачиться важливим розширення хронологічних меж проблеми на весь радянський період вітчизняної історії, що дозволило б створити панорамне дослідження історії партійно-державної номенклатури протягом семи десятиліть. Варте уваги вивчення діяльності регіональних чиновницьких ланок, яке б розкрило специфіку функціонування номенклатурного партійно-державного режиму в областях України. Повоєнна історія УРСР потребує дослідження з

огляду на спробу тодішньої влади здійснити альтернативний сучасному перехід від соціалістичного до громадянського суспільства (під гаслом розбудови комунізму), без повернення до капіталістичних стосунків (як сталося після 1991 року). Уроки номенклатурного панування 1945-1964 років мають слугувати настановою політикам у їхній діяльності, забезпечити владу від повторення помилок минулого.

Список використаних джерел

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
2. Брегеда М. В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953-1964 рр. / М. В. Брегеда. – Миколаїв: ТОВ «Фірма Іліон», 2010. – 187 с.
3. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. – М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
4. Зубкова Е. Ю. Общество и реформы 1945-1964 гг. / Е. Ю. Зубкова. – М.: ИЦ «Россия молодая», 1993. – 200 с.
5. Ковпак Л. В. Найближча історія: Україна 1945-2000 рр. / Л. В. Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.
6. Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект) / Б. Кухта. – Львів: ЦПД, 2011. – 420 с.
7. Литвин В. М. Україна в першому повоєнному десятилітті (1946-1955 рр.) / В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 240 с.
8. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. – 272 с.
9. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945-1991 гг.) / В. П. Мохов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. – 238 с.
10. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): колективна монографія: у 3-х частинах / відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 1, 2. – 351 с.; Ч. 3. – 336 с.
11. Тимцуник В. І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953-1964 рр.) / В. І. Тимцуник. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – 400 с.
12. Штейнле О. Ф. Українська ідентичність у номенклатурному середовищі (1945-1985 роки) / О. Ф. Штейнле // По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів: наук. зб. / за заг. ред. д-ра іст. н., проф. М. О. Фролова. – Запоріжжя: Інтер-М, 2015. – 362 с. – С. 108-112.

P. V. Kyrydon

THE RULING NOMENCLATURE OF THE UKRAINIAN SSR: PERSPECTIVES OF STUDY OF HISTORY IN POSTWAR TWENTIETH

The generalized data regarding the historiography of the activity of party-state nomenclature of the Ukrainian SSR during the mid-1940s – mid-1960s are analyzed in the article. This time in the historical literature is associated with the concepts of “late Stalinism” and “Khrushchev thaw”, when the totalitarian regime suffered the influence of moderate and inconsistent liberalization. The unchanging nature of Bolshevism acquired the democratic features, which created certain illusions and hopes for the deployment of the society’s progress towards the formation of the foundations of civil society, the easing of power from the most odious features inherent in the pre-war Stalinism. The author offers his own view on the actual problems of scientific research of this phenomenon of the Soviet era and proves the organic failure of the Bolshevik totalitarianism. Bolshevism during the late Stalin and Khrushchev’s reforms was enriched with the features of cosmetic democracy (liberalism), but this did not change its general characteristics as a hopeless option for further development of society. Attention is focused on the global failure of postwar leadership to solve the strategic task of “building the communism”. On the example of the Ukrainian SSR proves that the ruling nomenclature was a systematic phenomenon, a mode of existence of a totalitarian regime. Significant changes in the status of the nomenclature occurred during the “thaw”. However, due to the vicissitudes of the political struggle, socio-economic shifts, the liberalization of the political course, the nomenclature loses its repressive purpose. At first nomenclature participated in the development of the main features of the new course, and in the future-directly involved in the reform efforts of the Khrushchev leadership not only in personnel issues, but also in all socio-economic processes. However, communist-bolshevik principles of state governance were preserved in the same way. Innovations in the state, party, and economic sectors continued to focus on mobilization, administrative resources, one of which was the same nomenclature. Consequently, as some successes and obvious failures were usually determined by the position and actions of the nomenclature.

Keywords: *Ukrainian SSR, Khrushchev's "thaw", de-Stalinisation, party-state nomenclature, governing apparatus, democratization, liberalization, reformation.*

Надійшла до редакції 26 липня 2017 року

* * *

УДК 340. 15: 94 (477) «134 / 1520»

П. Г. Радько

УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ ПРО ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОДЕРЖАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЛИТОВСЬКО-РУСЬКУ ДОБУ

У статті розглянуто український історіографічний доробок із проблеми розвитку етнодержавної ідентичності, формування державницьких і політико-правових традицій українського народу у складі Великого Князівства Литовського і Руського. З'ясовано особливості функціонування інститутів самоврядування громад, проаналізовано специфіку литовсько-руських взаємин у сфері державного будівництва. Звернуто увагу на досвід функціонування тогочасних державно-правових інститутів на українських землях, узагальнено практику державотворення в розрізі формування та діяльності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Зроблено висновок про поглиблення традицій українського національного державотворення в литовсько-руську добу, їхній природній зв'язок із киево-галицькою добою історії України та продовження у козацько-гетьманській етнодержавній перспективі.

Ключові слова: *етнодержавна ідентичність, державницькі традиції, законодавча влада, виконавча влада, судова влада, литовсько-руська доба, сейм, магдебурзьке право, українська історіографія.*

Сучасний стан державотворчих процесів в Україні свідчить, що цивілізаційний розвиток країни спрямований на побудову демократичного громадянського суспільства та утвердження її як рівноправного партнера європейської та світової спільноти. Важливим у цьому аспекті є звернення до досвіду функціонування державно-правових інститутів на українських землях у різні історичні періоди і, зокрема, під час їх перебування у складі Великого Князівства Литовського і Руського. Така необхідність детермінується ще й тим, що на сучасному етапі Україна і Литва прагнуть гуманізувати правові системи, зміцнити порядок і законність, гармонізувати внутрішнє законодавство з нормами міжнародного права. Це сприяє всебічним науковим контактам учених, спільному пошуку вирішення багатьох проблем історичної і правової науки та узагальненню практики державотворення.

Актуальність даної теми посилюється й обґрунтованими перспективами балто-чорноморської геополітичної орієнтації України, необхідністю відтворення історичного контексту процесів литовсько-української інтеграції у політичній, економічній і соціально-культурній сферах суспільного буття.

Доба, що тривала від 40-х років XIV століття до 40-х років XVII століття сповнена таємницями та парадоксами – і не лише для аматорів, а й для фахівців-істориків, серед яких не вщухають дискусії з найпринциповіших, найважливіших проблем цього відтинку української історії. І справді, маючи цілісне й повне уявлення про давньоруську добу, ми, навіпаки, деколи ледь орієнтуємося в подіях пізнішого, ближчого до нас, часу – особливо в подіях загадкового XIV століття, що іноді практично не піддаються реконструкції [5, с. 113].

Українська національна історіографія у своєму науковому арсеналі має вагомий дослідження з Л. Окіншевича [14] з історії державного права, Я. Падоха [15] з історії українського судівництва, Н. Полонської-Василенко з історії українського державотворення [18], що розкривають окремі аспекти розвитку Литовської держави. Сучасні дослідники простежили формування системи литовсько-руського права (О. Вовк [2]), уклали нариси історії магдебурзького права XIV – початку XVII століть (Т. Гошко [3]), розкрили історію українських земель у складі Литви (О. Русина [22; 23]), позначили роль української шляхти, зокрема у складі Великого Князівства Литовського (Н. Яковенко [25]). Дотичними до нашої теми є наукові розвідки з історії української державності (Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна [12]), теорії та історії державного управління (Г. Одінцева, В. Дзюндзюк, Н. Мельтюхова [13]) та ін.

Наукову зацікавленість викликають публікації, авторами яких стали П. Захарченко та І. Вікторов [4] про суспільно-політичний лад і право ВКЛ, В. Кривошея [6] про органи управління литовсько-польської держави, М. Крикун [7] про земські уряди цієї доби, В. Крисаченко [8] про

особливості державного та соціально-політичного устрою ВЛК, В. Прицак [20] про становлення адміністративно-територіального устрою українських земель, В. Пуцько [21] про візантійсько-київську спадщину в культурному розвитку ВКЛ, О. Русина [22] про політичну лояльність населення литовсько-руської держави.

Так, дослідниця О. Русина акцентувала увагу на тому, що сучасні науковці відмовилися від умоглядних схем і пошуку антагоністичних національних «начал» (чи навіть «партій») у XIV-XV століттях. Подоланню цих хибних тенденцій сприяло розгортання конкретно-історичних досліджень на основі ґрунтовного вивчення всього масиву синхронних джерел. Праці, що постали на зламі XIX-XX століть, заклали підвалини сучасної литуаністики. На жаль, за радянських часів цю історіографічну традицію було, по суті, перервано; не дивно, що й у суто академічних дослідженнях події литовської доби нерідко перекручувалися, а їхні учасники, залежно від поточної кон'юнктури, знеславлювалися чи міфологізувалися. Цілком очевидно, що появу нових міфологем здатна унеможливити лише активізація тематичних медієвістичних студій, сприятливішому поглибленню відповідного наукового інтересу [23, с. 4].

На сьогодні відомо, що у XIV-XV століттях Україна продовжувала залишатися не лише в орбіті, а й на вістрі загальноєвропейських подій. Визначальними причинами цих явищ виступали як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх слід віднести постійні зусилля української нації зі збереження власної етнічності, культурної та релігійної ідентичності та утвердження державної незалежності, до зовнішніх – неминучість звернення до України основних політичних гравців Європи як до одного з визначальних геополітичних центрів світу та зони власних інтересів [8, с. 183].

Деякі українські історики дотримувалися думки, що Велике Князівство Литовське у період до Люблінської унії 1569 року було одночасно й Українською державою. Так, М. Антонович зазначав: «Литовська доба була іншою формою нашої держави, аніж Київська чи Галицько-Волинська, але тільки формою. Державне хотіння українців знаходило свій вислів в об'єднанні довкола династії Гедиміна... Епоха Гедиміновичів була для України продовженням і дальшим розвитком князівського періоду, але для правильного розуміння цієї доби необхідно відмовитися від сучасних уявлень про державу як про необхідно національний утвір» [12, с. 32].

Зовсім іншу точку зору висловлював М. Грушевський. Указуючи на окупаційну політику литовських князів, він підкреслював, що вона негативно позначилася на політичному становищі України та її внутрішніх відносинах: у складі Литви Україна втратила самостійність. Ще більш чіткіше сформулював цю думку І. Крип'якевич. Аналізуючи становище України у складі Литви, історик зазначав, що на перший погляд може видатися, ніби Литовська держава – це продовження давньої української державності. Проте той факт, що з самого початку на престол був покликаний литовський князь, свідчило про відмову від самостійності – адже цим самим Галицько-Волинське князівство потрапляло в залежність від Литви, ставало литовською провінцією [12, с. 33]. Сучасні російські історики називають, без будь-яких обмовок, Литовську Русь «конституційною монархією». Свідчення цьому – реальна система влади та особливості політичної організації суспільства [1, с. 42].

Закономірно постає питання: у чому полягає таємниця такого швидкого успіху литовців? Безсумнівно, територіальну експансію уможливили могутні литовські війська, які перші кинули виклик колись непереможній Золотій Орді. Але як вдалося язичникам-литовцям, які мали відносно примітивну соціальну та адміністративну структуру, контролювати землі, що мали значно вищий рівень політичного та культурного розвитку? Найімовірнішим є те пояснення, що, принаймні спочатку, литовці мало що змінювали на захоплених територіях.

Уважається, що успіху литовської експансії сприяли феодалні міжособиці в Орді, відомі як «велика зам'ятня» 60-70-х років XIV століття, початок яким поклала загибель хана Бірдібека (1359 рік). Відомо, що протягом 1359-1361 років у Сараї, столиці Золотої Орди, змінилося сім ханів, а 1362 року унаслідок дій беклярибека Мамаєва монгольська держава розкололася на дві ворогуючі частини, кордоном між якими стала Волга. Наступні два десятиріччя – аж до приходу до влади Тохтамиша (1380 рік) – були сповнені напруженої боротьби між сарайськими правителями й маріонетковими ханами Волзького Правобережжя. Очевидно, просування литовців на землі Південно-Західної Русі у 50-х роках XIV століття було узгоджене з Сараєм, і, таким чином, їх інкорпорацію здійснено на договірних засадах – у формі кондомініуму, що передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від татар [5, с. 117].

П.-Р. Магочій стверджував, що територіальна цілісність руських князівств спершу зберігалася, і що важливіше, литовці не чинили тиску на християн й іноді навіть самі пропагували

православну віру. Хоча наступники Міндовга повернулися до язичництва – офіційної релігії держави – багато литовців, особливо з-поміж синів Гедиміна, приймали християнство православного зразка. Мало того, протягом XIV – на початку XV століття язичницькі правителі Великого Князівства Литовського доклали чимало зусиль, відстоюючи у Константинополі заснування власної православної метрополії (яку отримали на короткий час) або перенесення резиденції митрополита київського та всієї Русі з Москви назад до Києва відтоді, як це місто потрапило під литовський контроль у 1360-х роках. Литовці не змінювали правової та суспільної структури Київської Русі і навіть визнали руську мову (білоруський варіант кириличної церковнослов'янської) за офіційну мову Великого Князівства Литовського. Абсолютна більшість руських князів вітали таку литовську політику, оскільки їх цілком влаштувала литовсько-руська держава, яка офіційно називалася Великим Князівством Литовським, Руським і Жемайтійським [11, с. 122].

В історичних джерелах є свідчення, що міста Київської Русі підкорялися литовським князям, не чинячи особливого опору. Головною причиною цього було прагнення звільнитися від ненависного татаро-монгольського гноблення, тим більше, що окупація литовцями українських земель здійснювалися під гаслом: «Ми старовини не зачіпаємо і новини не вводимо». Однак із цими твердженнями важко погодитися, якщо врахувати більш ніж столітнє панування на українських землях таких войовничих литовських князів, як Міндовг, Гедимін, його син Ольгерд, який остаточно приєднав до Литви Волинь і Поділля [12, с. 33].

Створене без помітних завойовницьких зусиль Велике Князівство Литовське було державою, у якій титульний народ був лише представлений. Дослідниця Н. Яковенко акцентувала увагу на тому, що близько 90% його населення склали русини, тобто майбутні білоруси й українці, а співвідношення території, заселеної ними й литовцями, на першу третину XV століття обраховувалося як 12:1 [24, с. 140]. На початку XV століття до складу Литовської держави входили території нинішньої Литви, Білорусії, більшої частини України та частини західних земель Російської Федерації (Смоленська, Калузька, Тульська й Орловська області). Історик права П. Захарченко зазначав, що близько 9/10 території князівства становили анексовані українські, білоруські та великоросійські території [4, с. 2].

Щодо твердження, що литовські князі «старовини не зачіпали, а новини не вводили», то історики, котрі визнали литовську державу водночас українською, висували як аргумент той факт, що українці в ній користувалися рівними з литовцями правами. І справді, українці та білоруси мали значні права у Великому Князівстві Литовському. Так, українські й білоруські князі та бояри брали участь у великокняжій раді; деякі з них обіймали найвищі посади в державній адміністрації та війську, користувалися рівними з литовцями привілеями. Церковнослов'янська мова з домішкою української визнавалася державною мовою. Православна церква займала привілейоване становище. Позитивний вплив на литовську мала українська культура, яка на той час досягла значно вищого розвитку [12, с. 33-34].

Сучасні дослідники П. Захарченко та І. Вікторов процес державного ладу у Великому Князівстві Литовському впродовж усього періоду його існування умовно поділяють на три періоди.

1. Період зі створення литовської держави князем Міндовгом (XIII – кінець XIV століття). У цю епоху верховна влада перебувала в руках усього князівського роду. Вирішення найважливіших питань внутрішнього та зовнішнього життя країни відбувалося на засіданнях снемів – князівських з'їздах, які в Литві отримали назву «старі думи». У них брали участь усі дорослі, у тому числі найавторитетніші жінки князівського роду. Міжнародно-правові угоди уклалися лише за згодою родової ради, що як постійно діючий орган проіснувала до 1401 року. У цей період Великому князю належала законодавча влада лише в одному воєводстві – власній вотчині, Віленському князівстві. В інших землях законодавча й виконавча влада належала членам «старих дум» – удільним князям. В уділах вони були головнокомандувачами збройних сил і найвищою судовою інстанцією. Із Великим князем їх пов'язував обов'язок підготувати і вислати певну кількість воїнів у разі необхідності захисту всього Литовського князівства. У внутрішнє життя уділів Великий князь не втручався. На думку М. Грушевського, М. Чубатого, у цей період Литовське князівство мало виразні риси феодальної держави [4, с. 3].

2. Упродовж XV століття влада Великого князя посилилася, до нього перейшли законодавчі функції. Він ліквідував удільні князівства та місцевих князів, замінивши їх намісниками. У цей період Великий князь отримав назву «государ», але найбільшого поширення набув титул «господар». Виконувати державні функції з 1413 року йому допомагала Державна рада, що

складалася з незначної кількості обласних правителів, тобто намісників. Пізніше Державна рада стала називатися Пани-Радою. Її роль посилилася у зв'язку з тим, що литовський князь був одночасно королем польським і більшу частину часу проводив за межами королівства. У цей період Пани-Рада виконувала дорадчі функції [4, с. 3].

3. З кінця XV – початку XVI століття до Люблінської 1569 року. У цей період привілеєм 1492 року було легалізовано становище Пани-Ради, а привілеєм 1506 року її права розширено, і вона стала органом законодавчої влади. Саме їй належала прерогатива при вирішенні важливих внутрішніх і зовнішньополітичних справ. За відсутності князя вона ухвалювала рішення самостійно. До складу Пани-Рада входило близько 80 осіб, серед них постійну квоту мали 4 католицьких єпископи, представники місцевої адміністрації та центральної влади. Пани-Рада була представлена переважно великими земельними магнатами. Оскільки рада збиралася рідко і несистематично, постійно діючим органом була Таємна рада при князі, що складалася з 8-10 осіб [4, с. 3].

У середині XV століття в Литві з'явився шляхетський вальний Сейм. Проте до появи другої редакції Литовського статуту (1566 рік) Сейм не мав значного впливу на формування державної політики. Лише після її ухвалення до вального Сейму перейшла більша частина законодавчих повноважень. Решта залишалася в компетенції Великого князя литовського. До складу Сейму входили представники центральних і місцевих органів влади, князі, з числа представників від шляхти поповнювався склад Пани-Ради. На короткий період вальний Сейм Литовського князівства посів провідне місце в системі центральних органів державної влади. З ухваленням Люблінської унії він злився з польським Сеймом і функціонував надалі як єдиний державно-правовий механізм Речі Посполитої.

Сейм у Литві був органом станово-представницької монархії. Починаючи з 1507 року, до його складу обиралися лише представники шляхетського стану. Саме з цього часу посада Великого князя стала формально виборною. Вона продовжувала передаватися у спадок, але Сейм повинен був затвердити того представника князівської династії, який мав управлінські здібності. Сейм скликався з ініціативи князя і складався з двох палат – панів радних і шляхетства. Засідання проводилися окремо по палатах, проте присутність князя під час голосування панів радних була обов'язковою. Остаточне рішення ухвалювалося на спільному засіданні обох палат. Постанови приймалися одностайно. Консенсус досягався різними методами, у тому числі й шантажем, погрозами застосування фізичної сили. Рішення Сейму набирали законної сили з моменту його підписання Великим князем литовським [4, с. 3].

Таким чином видно, що державний устрій Великого Князівства Литовського був продовженням устрою Київської держави. Адже на чолі стояв Великий князь з роду Гедиміна, який вважав себе спадкоємцем давніх руських князів. Держава поділялася на уділи, де панували князі переважно з роду Гедиміна. У XV столітті ці удільні князі зникли й утвердилася необмежена влада монарха. Організація державного управління у Великому Князівстві Литовському здійснювалася на основі розподілу законодавчої та виконавчої влади між королем, сеймом та різними групами магнатів. При Великому князеві функціонувала «господарська рада» («Пани-Рада»), яка була продовженням давньої боярської ради (думи). Сам Великий князь мав право вести міжнародні справи, оголошувати мир та війну, укладати союзи, верховенствувати над збройними силами держави, очолювати її виконавчу владу, виступати із законодавчими ініціативами та розпорядженнями. Посада Великого князя була виборною; і хоча до неї нерідко приходили іншим шляхом, зокрема збройним, для суспільства була необхідна законна легітимація посади глави держави [4, с. 184]. У Раді брали участь князі, намісники, католицькі єпископи, вищі урядовці двірські та земські. З часом, особливо з XV століття, істотно посилювався вплив господарчої ради, яка фактично перетворилася у розпорядчу (виконавчу) владу, своєрідний аналог пізніших кабінетів міністрів. У цей же час повнота законодавчої влади почала зосереджуватися у вального (загального) Сейму, який представляв аристократичну (шляхетську) релігійну та військову еліту країни. На засіданні вального Сейму запрошувалися члени Ради, магнати, урядовці, католицькі та православні ієрархи, по 2 депутати від шляхти кожного повіту [8, с. 184]. У XVI столітті Рада оформилася як постійна державна інституція, яка значно обмежувала владу князя: він не міг видавати законів без її згоди (привілей 1506 р.); Рада мала право вести дипломатичні переговори, судити [18, с.435]. На сеймі ухвалювалися законодавчі акти і з інших питань, особливо з правочинства. Особливе значення завжди надавалося правовим гарантіям безпеки населення та недоторканності приватного майна – традиції, початок якій було покладено ще великим князем

Вітовтом (1392-1430 роки), який однозначно спирався на «Руську Правду» Ярослава Мудрого [8, с. 184].

Н. Полонська-Василенко акцентувала увагу на тому, що виконавча влада поділялася між центральними (земськими і двірськими) місцевими урядами. Центральними були – маршалок земський і двірський (міністер двору), канцлер (начальник канцелярії великого князя та міністер закордонних справ) і підканцлер, підскарбій земський (міністер фінансових справ і двірський, гетьмани – земський, згодом великий (міністер війни і головний начальник війська) і двірський (згодом «польний») [18, с. 435]. Міська (обласна) адміністрація була добре організована і представлена в адміністративно-територіальних утвореннях намісниками князя (з XV століття вони мали титул воєвод) їхніми помічниками (тіунами або каштелянами) городничими, які були відповідальними за бойовий стан фортець, а також старостами та підстаростами у сільській місцевості [13, с. 102]. Адміністрація в сільській громаді була в руках старця-отамана, він з «добрими людьми» розподіляв податки й провадив суд [18, с. 435].

Міста мали окремі органи управління, право на які підтверджувалося спеціальними грамотами. Міське управління очолювали вїйт, бурмистри, міська рада, причому перша посада була пожиттєва і знаходилася у віданні Великого князя. Вїйт, як правило, призначав міських радців, які щороку обирали виконавчого главу міста – бургомистра. Міська рада головно обиралася міщанами і виступала, таким чином, своєрідним урівноважуючим органом наказній владі – вїйту, радцям, бурмистрам. Загальноміськими справами займалися, також, народні збори – сеймики, віча і копи. Копні збори нерідко виконували судочинні функції, розглядаючи злочини проти міста та його громадян [8, с. 184].

Із входженням українських земель до складу Великого Князівства Литовського відбулися суттєві зміни в державній структурі. По-перше, державна влада сконцентрувалася в руках Великого литовського князя і була майже необмеженою. Місцеві князі виступали тільки дорадниками і виконавцями його волі. По-друге, Великий князь розпоряджався всіма військовими силами й матеріальними засобами держави. Землю міг одержати тільки той, хто виконував військові обов'язки. Саме таким методом Велике Князівство Литовське запроваджувало на українських землях феодальні відносини. По-третє, хоча українські землі і користувалися самоуправлінням, проте воно поширювалося тільки на господарські відносини, суд, релігію, але в жодному випадку не на державну адміністрацію. Саме в цих ділянках литовці «старовини не зачіпали, а новини не вводили». По-четверте, литовський князь Ольгерд усунув у головних українських центрах українських князів і замість них призначив намісниками своїх синів та родичів.

І. Крип'якевич зазначав, що тоді князювали вже не князі українського роду, а українізовані члени литовської династії (Федір Любартович, Володимир Ольгердович, Федір Коріятович). Оскільки вони занадто близько зжилися з місцевими панами і підтримували їхні автономістичні тенденції, то Великий князь вважав їх небезпечними для цілості держави і відібрав у них князівства «за послух», адже литовські князі, зазначав І. Крип'якевич, намагалися знищити в Україні прагнення до самостійного державного життя. Отже, Литовська держава не була державою українською [12, с. 34]. Хоча Литовська держава не була власне українською, вона відчула великий політичний та культурний вплив як української ментальності, так і традицій державотворення і суспільного життя українського народу. Власне, Велике Князівство Литовське може розглядатися як повноправний спадкоємиць і продовжувач київської України-Русі та Галицько-Волинського Князівства: за державною мовою, судочинством, самоуправління, законодавством тощо [8, с. 183].

Я. Падох зазначав, що в перших століттях існування Великого Князівства Литовського панувало в ньому старе «руське» – українське право. На землях України звичаєве право діяло до кінця XV століття. Великі князі литовські, проголосивши принцип: «старовини не рухати, новини не заводити», цим не лише підтвердили українським землям звичаєве право, а й сприяли його розвитку. Державні урядовці та суди покликалися на старовину та звичаї. З Литовсько-Руської доби дійшли пам'ятки законотворчої діяльності державних органів влади. Всі вони, крім Литовського Статуту 3-ої редакції, писані і за змістом поділяються на: 1) міждержавні й міжнародні договори; 2) привілей грамоти; 3) земські устави і 4) кодекси законів. Український історик права Я. Падох зауважував, що суди на українських землях у Великому Князівстві Литовському пройшли чотири фази існування, межами яких є роки 1386, 1566 і 1569. До 1386 року на українських землях зберігалось давнє право і, майже без змін, давні судові установи. Головною новиною був суд Великого князя над удільними князями [15, с. 666].

До кінця XIV століття суд Великого Князівства Литовського був подібний до суду Княжої доби. Вся повнота судової влади належала тільки князеві; він від себе передавав її намісникові, тіунам і т.п. Поруч існував церковний суд. Міські та сільські громади мали власні суди. Крім цих судів, був ще суд Великого князя над удільними князями.

З кінця XIV століття існувала низка судових інстанцій. Насамперед, це Великокнязий суд. Він мав великі повноваження та володів необмеженою компетенцією, міг розглядати будь-які справи, був одноособовий, і навіть, коли хто брав участь у ньому з наказу князя, то ухвалювати рішення належало тільки князеві. Через велику кількість справ, Великий князь доручав чинити суд якійсь довірній особі, але це доручення не набувало сталого характеру (так були – комісарські, асесорські, маршальські суди). Єдиний суд Панів-Ради існував поруч із судом великокняжим, але він не перетворився в судову установу. Обласні суди належали намісникам, пізніше старостам та воеводам. Вони теж судили всі справи одноособово. Нижче стояли суди державця-намісника. Шляхта не була підсудна цим судам. Для судів державців-намісників вищою інстанцією був суд воеводи, а від суду воеводи можна апелювати до суду Сейму землі та Великого князя.

Домініальні суди були злегалізовані привілеєм 1457 року, а Судебник 1468 року вже нормував їхню компетенцію. Це – одноособовий суд пана-шляхтича над селянами.

Громадські суди селян та міщан мали назву «копних» судів, бо люди сходилися на них «копою», гуртом. Копні суди були найстаріші, і навіть III Литовський статут висловився за їх збереження.

У середині XVI століття державні суди було зреформовано. На Більському Сеймі 1564 року під натиском шляхти магнати зреклися своїх судових справ, внаслідок чого Великий князь встановив земські та замкові (гродські) суди. У Галичині ці суди заведено ще в 1434 році. Земські або виборні шляхетські суди заведено в усіх повітах. Вони склалися з судді, підсудка та писаря; всіх їх обирала шляхта, а затверджував Великий князь. Земські суди урядували тричі на рік – по два тижні. Судили вони шляхту в усіх справах, крім значних кримінальних, як наїзд, підпал, вбивство, звалтування жінки, розбій тощо. Апеляція на вирок суду належала до суду Великого князя. Гродські, або замкові суди були одноособові, судив намісник, староста або воевода. Формальну сторону пильнував замковий суддя, книги вів писар. Замкові суди судили всю шляхту, міщан і селян в карних справах. Апеляція належала до Великого князя. Земські суди були переважно цивільними, а замкові карними. Підкоморний суд затвердив II Литовський статут. Це був спеціальний суд у справах земельних меж. Він був одноособовий, судив підкоморний, призначений Великим князем для кожного повіту. Заступником підкоморного був коморник [18, с. 410-411].

У державних судах серед судових урядовців поважне місце належало «датському», або «возному», що був виконавчим органом суду, виконавцем вироків, викликав на суд сторони, «проводив» обвинуваченого тощо; він повинен був при свідках вручати позов на суд або «прибивати його на двері». Замковий суд виконував також функції нотаря. Кожна справа мала бути зареєстрована в суді при свідках: тестамент-заповіт, скарга на наїзд, розбій, «мирова», продаж маєтку, посаг, шлюб, розлука тощо. Навіть акти державного характеру мали бути вписаними до книг гродських, наприклад – протест православної частини Берестейського Собору на введення унії і т.п. Таким чином книги судів є дорогоцінним джерелом історії [18, с. 411-412].

Починаючи з XIV століття і протягом наступних двох-трьох століть, більшість великих і значна кількість середніх міст України отримала магдебурзьке право. Одним із перших його здобули Володимир-Волинський (близько 1324 року), Львів (1352 рік), Кам'янець (1374 рік), Берестя (1390 рік), згодом Київ (1494 рік) та інші міста Центральної та Східної України (Козилець, Мглин, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Переяслав, Погар, Полтава, Чернігів та інші) [8, с. 184].

Як відомо, ідеться про сукупність юридичних норм, якими визначався становий і правничо-громадянський статус міщан часів середньовіччя. В основі магдебурзького права лежав збірник юридичних норм («Саксонське зерцало»), установлених спочатку в німецькому місті Магдебурзі. Згідно з ним «графські люди» (міщани) звільнялися від феодалських примусів, мали право вільно займатися ремеслом, торгівлею, сільським господарством, обирати свої органи місцевої влади – міську раду та голову міста, суд тощо, створювати професійні об'єднання [8, с. 184].

Природно, що магдебурзькі міста своїми засадами були спрямовані на захист прав і свобод кожного громадянина, всіляко сприяючи утвердженню в них суспільства типу громадянського. Цим самим магдебурзький статут став політико-правовим механізмом формування міського населення як особливого суспільного стану в державі, що важко переоцінити з погляду духовного

та економічного розвитку загалом. Міщанство мало сприятливі обставини для розвитку вищої культури. Оборонні мури забезпечували населення від несподіваних нападів, які все траплялися поза містом. Промисел і торгівля давали добробут і засоби до вигідного життя. Самоуправа та незалежність міської громади вироблювали почуття відповідальності й сміливість поглядів. Серед великого скупчення людей легше зароджувалися нові думки, а чужосторонні гості привозили новини з цілого світу. У місті розвивалося товариське життя, з'являлися нові моди й нова обстановка, культивувався інтерес до письменства й мистецтва, – творилися вищі форми життя [8, с. 184].

Литовсько-Руська держава існувала понад 200 років. Багато хто розглядав її як продовження Київської Русі. Дійсно, Велике Князівство Литовське зберегло і розвинуло багато руських традицій, зокрема, правову систему (устрій Литовської держави нагадував устрій Київської Русі, а правові кодекси – Литовські статuti – спиралися на «Руську правду»). Українські князі й шляхта зберігали певний вплив у державі. Населенню були створені більш-менш сприятливі умови для існування. Проте від початку XV століття рештки української державності та українського самоуправління швидко й безповоротно зникли. Українські землі, які стали об'єктом іноземної експансії, уже не склали ядро політичних об'єднань, а роль українських столиць була зведена до нуля. Український народ фактично втратив політичне самовизначення, під загрозою опинилось його існування. Своєрідним явищем Великого Князівства Литовського був поділ його аристократії і шляхти на римо-католицьку та православно-руську групи, причому перша користувалася перевагами. Ця ситуація породила таке загрозове явище, як культурну і політичну асиміляцію української еліти панівними системами інших держав, унаслідок чого українські провідники майже втратили здатність боронити національні інтереси. Незважаючи на утиски й обмеження, традиції української державності періоду княжих часів не були втрачені, адже суспільно-політичне життя Великого Князівства Литовського розвивалося на основах Київської держави. Почуття громадянина власної держави українська верхівка не втрачала і всіляко захищала свої права та звичаї. Традиції української державності розвивалися і поглиблювалися в період Козаччини.

Список використаних джерел

1. Вернадский Г. В. Россия в Средние века / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН; М. : АГРАФ, 1997. – 350 с.
2. Вовк О. Й. Формування системи литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI ст. / О. Й. Вовк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 9. – С. 115-126.
3. Гошко Т. Нариси історії магдебурзького права в Україні XIV – початку XVII ст. / Т. Гошко. – Львів : Афіша, 2002. – 255 с.
4. Захарченко П. Суспільно-політичний лад і право на землях Великого князівства Литовського : хроніка подій / П. Захарченко, І. Вікторов // Історія України. – 2002. – № 33-34. – С. 2-12.
5. Історія України : нове бачення : у 2 т. Т. 1 / О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. ; під ред. В. А. Смолія. – К. : Україна, 1995. – 350 с.
6. Кривошея В. Органи управління Речі Посполитої, Гетьманщини і Запорозької Січі / В. Кривошея // Історія України. – 2002. – Трав. (№ 17). – С. 2-3.
7. Крикун М. Г. Земські уряди на українських землях у XV-XVIII ст. / М. Г. Крикун // Записки НТШ. – 1994. – Т. 228. – С. 65-122.
8. Крисаченко В. Особливості державного та соціально-політичного устрою в Україні у XIV–XVII століттях / В. Крисаченко // Українознавство. – 2012. – № 4. – С. 183-189.
9. Кром М. М. Меж Русью и Литвой : Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – М. : Археографический центр, 1995. – 292 с.
10. Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. С приложением текста хартий, выданных князю Литовскому и его областям / М. К. Любавский. – М. : Московская художественная печатня, 1915. – 409 с.
11. Магочій П.-Р. Україна : історія її земель та народів / П.-Р. Магочій ; пер. з англ. Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; карти П.-Р. Магочій ; покажчики Л. Ільченко ; наук. ред. С. Біленський ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. – Ужгород : Вид-во В. Бадяка, 2012. – 794 с.
12. Малик Я. Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : Світ, 1995. – 248 с.

13. Одінцева Г. С. Теорія та історія державного управління : навч. посіб. / Г. С. Одінцева, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтюхова та ін. – К. : «Видавничий дім «Професіонал», 2008. – 288 с.
14. Окіншевич Л. Державне право / Я. Окіншевич / Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Т. 2 / Національна Академія наук України. – К. : Інститут Української археографії, 1995. – С. 636-647.
15. Падох Я. Історія українського судівництва / Я. Падох // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Т. 2 / Національна Академія наук України. – К. : Інститут Української археографії, 1995. – С. 665-669.
16. Первый Литовский Статут 1529 года : материалы республ. науч. конф., посвященной 450-летию Первого Статута / Министерство высшего и среднего специального образования Литовской ССР, 1982. – 152 с.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття / Н. Полонська-Василенко. – 3-є вид. – К. : Либідь, 1995. – 672 с.
18. Полонська-Василенко Н. Україна за литовсько-польської й польсько-козацької доби / Н. Полонська-Василенко // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Т. 2 / Національна Академія наук України. – К. : Інститут Української археографії, 1995. – С. 431-442.
19. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. II. Вып. 1 : Западная Русь и Литовско-русское государство. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1939. – 241 с.
20. Прицак В. Польсько-литовська доба як етап становлення адміністративно-територіального устрою українських земель / В. Прицак // Наше право. – 2010. – № 2. – Ч. 1. – С. 19-25.
21. Пуцько В. Візантійсько-Київська спадщина в культурному розвитку Великого князівства Литовського / В. Пуцько // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 118-122.
22. Русина О. В. Проблеми політичної лояльності населення Великого князівства Литовського у XIV-XVI ст. / О. В. Русина // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 3-16.
23. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
24. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 3-є вид., переробл. та розш. – К. : Критика, 2002. – 584 с.
25. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2008. – 472 с.

P. G. Radko

UKRAINIAN STUDIES ON THE FORMATION OF UKRAINIAN ETHNO STATE IDENTITY IN LITHUANIAN-RUSSIAN PERIOD

In the context of the historiography the state traditions in the Grand Duchy of Lithuania are considered. A great attention is paid to the experience of functioning of the state and legal institutions on the Ukrainian lands, the practice of the state-formation in the aspect of construction and functioning of legislative, executive and judicial branches of power is considered.

A certain attention is drawn to the fact that the proclamation of the independence of Ukraine resulted in intensification of state – formation process. These processes were aimed at maintaining of the democratic civil society and the establishment of Ukraine as an equal partner of the international community.

A very important thing in this aspect is the appeal to the experience of the state and legal institutions which were functioning during different historical periods and in particular during Ukraine membership in the Grand Duchy of Lithuania. This need is determined by the fact that at present Ukraine and Lithuania are eager to humanize legal systems, strengthen the order and legality, to harmonize internal legislation in accordance to the regulation of the international law. It promotes a comprehensive scientific contacts among scientists, helps to find common solutions to many problems of historical jurisprudence and to generalize the practices of the state-formation.

The article reveals that the significance of the topic is obvious and needs no further arguments, because the direction as the analysis of the objective tendencies for construction of national statehood and national judicial systems on the background of European civilization, taking into account the historical lessons of the construction of statehood will help to find the answer to the question whether the Ukrainian people have their own political and legal ground, stable state traditions? Is there a continuity of Ukrainian state building and law-making processes? The need to study these issues was caused by the dynamic processes of integration in political, economic, socio-cultural, scientific and information spheres of social life, which requires a proper assessment on the level of general and specific in the state development of European countries, where Ukraine belongs to.

The fact that the Lithuanian-Russian state existed for over 200 years is figured out and determined. A lot of historians consider this phenomenon as a continuation of Kievan Rus. Indeed, the Grand Duchy of Lithuania maintained and developed a lot of Russian traditions, including the legal system (the system of Lithuanian state structure reminded Kievan Rus state system, and legal codes to Lithuanian statutes relied on the "Russian Truth"). Ukrainian princes and nobles retained some influence in the state. The people were given more or less favorable conditions for decent life.

Keywords: *ethno-national identity, statehood traditions, legislative power, executive power, juridical power, Seym, Magdeburg law, Ukrainian historiography.*

Надійшла до редакції 30 травня 2017 року

* * *

УДК [316.75.929.731.038:671.125]:94(477)

О. М. Ситник

ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА МОСКОВСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ ТРАДИЦІЙ

Досліджено основні аспекти протистояння української та московської середньовічних ідеологічних традицій. Особливу увагу приділено історіографії цієї теми. Розвінчуються погляди московських ідеологів щодо власного месіанського панправослав'я. Стверджується, що внаслідок месіанського звеличення своєї держави та відвертого ігнорування прав і гідності сусідніх народів було закладено значне ідеологічне протистояння на майбутнє.

Акцентовано увагу на тому, що українська національна ідеологія має глибоке народне коріння. Вона ґрунтується на унікальній політико-правовій спадщині й традиціях української нації. Наголошується, що причини надзвичайно тяжких випробувань і трагічних подій, котрі пережила українська нація, слід шукати не тільки в зовнішніх чинниках, але й у внутрішніх, тобто в характерології та соціально-психологічних особливостях власне самих українців.

Відзначено, що серед державних націй світу чи не найбільше страждань і випробувань протягом своєї багатовікової історії зазнала саме українська нація. Чи випадковість це, чи скоріше закономірність – може встановити лише ґрунтовний аналіз усього комплексу націософських, соціально-психологічних, суспільно-політичних та ідеологічних факторів історичного розвитку української нації. Підсумовано, що причини надзвичайно тяжких випробувань і трагічних подій, котрі пережила українська нація, слід шукати не тільки в зовнішніх чинниках, але й у внутрішніх, тобто в характерології та соціально-психологічних особливостях власне самих українців. У суспільно-політичному відношенні українська політична еліта, при всій багатій і прогресивній політико-правовій спадщині, тривалий час не могла виробити конструктивну державницьку ідеологію, здатну консолідувати націю та мобілізувати її на досягнення важливих для неї самої політичних завдань.

Ключові слова: *ідеологія, традиції, «третій Рим», українська національна ідеологія, Київська Русь, держава, духовна культура, матеріальна культура.*

Тема протистояння української та московської середньовічних ідеологічних традицій обумовлена тривалою фальсифікацією історії московськими історіографами та ідеологами, нав'язуванням ними цілої низки догм й інсинуацій. Необхідність їхнього розвінчання та спростування й визначає актуальність статті.

У наш час вирішального протиборства двох провідних цивілізаційних систем Східної Європи: української демократично-республіканської та московської імперсько-деспотичної важливо звернутися до витоків середньовічної державної ідеології цих систем.

Саме в державній ідеології концентровано віддзеркалюються основні загальнонаціональні цінності й загальнодержавні інтереси, внутрішні та зовнішні пріоритети держави, місце громадян у їх реалізації тощо. Вона має подолати в масовій свідомості комплекс другосортності власної держави та згуртувати народ у боротьбі за його гідність і належне місце у світовому співтоваристві [9, с. 13].

Згідно визначення В. Лісового, ідеологія – це сукупність взаємопов'язаних, а то й ніяк не пов'язаних між собою ідей, символів і ритуалів, призначених об'єднувати людей заради спільних політичних дій [16, с. 602]. Отже, ідеологія – це духовна сутність держави, засіб консолідації громадян у єдиний народ, фактор мобілізації найголовнішого з усіх ресурсів – людського, активізації потенціалу, дієздатність якого є визначальним фактором прогресу [1, с. 335]. Цілком

очевидно, що саме завдяки належній, ефективній і дієздатній державній ідеології, можливим є формування в Україні громадянського суспільства та національної держави.

Характерною рисою ранньосередньовічної ідеології був пошук глибокого коріння для інститутів, що репрезентували ті чи ті суспільні організми: державних утворень, династій, а особливо – національних церковних організацій. Київські ідеологи XI-XII століть всіляко прагнули підкреслити зв'язок Києва з «другим Римом» – Царгородом і довести, що на Русі з давніх часів (задовго до 988 року) існувала християнська община, зводилися церкви, переписувалися й перекладалися християнські книги, а сама релігія завойовувала собі міцні позиції. Звідси бажання поставити Русь біля витоків християнства й християнської церкви, поряд із Константинополем [3, с. 10, 20]. Одночасно формувалася політична й національна свідомість, що утверджувала нові світоглядні принципи. Що, згідно твердження Р. Іванченко, відбито в творах київських літописців. Зокрема, утвердження й захист власної державної та духовної самобутності, власне – національного поступу, становили сутність ідейного спрямування літописання. Літописці, по суті своїй мислителі й ідеологи своєї доби, вже в XI-XII століттях усвідомлювали себе і свій народ, свою державу, свою історію таким чином, що власні мораль, традиція та звичаї кращими й моральнішими, ніж у сусідніх племен і народів [10, с. 143, 144]. Ідеологія «Слова о полку Ігоревім» виразно засвідчила усвідомлення україно-руською лицарсько-дружинною верствою своєї відповідальності за долю народу й держави [19, с. 9, 10, 13, 14]. Наскрізною ідеєю «Слова о полку Ігоревім» було утвердження єдності усіх руських князів перед зовнішньою небезпекою.

Однією з ключових фігур процесу консолідації земель України-Руси виступав Ігор Святославович (Сіверський). У 1184 році ускладнилися його стосунки з Всеволодом Переяславським, який напав на сіверські міста й пограбував їх. Окрім того, з півночі Сіверщині погрожував рідний дядько переяславського князя Всеволод Суздальський, зі сходу – половці [24, с. 109]. На думку С. Федаки, Ігор Сіверський був поставлений перед лицем жорстоких реалій. Всеволод Суздальський, об'єднавшись із половцями, зазіхав на Сіверщину. Він хотів розправитися з нею руками союзних йому половецьких ханів, як це він вже зробив незадовго до того з Рязанщиною. План Ігоря полягав у тому, щоб розпорошити половецькі сили ще до того, як вони об'єднаються. Для цього Ігор Святославович зібрав досить значне військо, що складалося з п'яти полків [23, с. 242]. Отже, на початку 1185 року Сіверська земля потрапила в лещата поміж ворожими силами. Це катастрофічне становище передано у «Слові о полку Ігоревім» в образі сонячного затемнення, котре допомагає Ігорю усвідомити загрозу. У випадку вторгнення ворожих сил Сіверщина могла потрапити в ганебний полон. Тому князь Ігор вирішив, що краще померти в бою, аніж бути полоненим вдома, і закликав сісти на коней, тобто виступити в похід. Одним із головних чинників цього походу було те, що Сіверщина включилась нарешті в єдину систему оборони Руської землі [24, с. 109]. На особливу увагу заслуговує релігійно-етичний аспект «Слова о полку Ігоревім». Як зауважив Б. Яценко, в одному з текстів «Слова о полку Ігоревім», котрий класифіковано автором як «Київська повість 1198 року», фактично першим випробуванням для князя Ігоря стало сонячне затемнення. Ігореві, на думку літописця, необхідно було вознести покайну молитву, щоб Бог повернув знамення на добро. Але він не зробив цього. Це був виклик «Божому промыслу». Отже, князь Ігор був покараний не за те, що не зважив на затемнення, як переконані деякі вчені, а за те, що знехтував молитвою. І це було дуже серйозне звинувачення [24, с. 36, 67, 85].

Одним із проявів ідеології середньовічної Русі була ідея династично-державної спадкоємності, котра стала особливо актуальною в середині XII століття, в період боротьби за київську ідеологічну спадщину. Це, зокрема, було пов'язано з прагненням Андрія Боголюбського, за допомогою православних святих, встановити ідеологічну супрематію Володимира над Києвом – Другим Єрусалимом. Згодом, московські книжники-історіографи другої половини XVI – XVII століть, формулюючи концепцію тотожності Київської Русі та Московського царства, проголосили Андрія Боголюбського фундатором і будівничим Русі-Росії [20, с. 116].

Р. Олексенко зауважив, що на противагу провідній ідеологемі «другого Єрусалима» як святої землі, що стосувалась України-Русі, при формуванні Московської держави росіяни запозичили зі спадщини Візантії ідею «Третього Риму», тобто державного всевладдя, то ідея «Святої Русі», софійності буття як книги Божої Премудрості (що закликає до звершень Духу, альтернативи смерті) набуває в Україні пріоритетного значення [17, с. 19].

У другій половині XV століття після завоювання турками-османами Балкан і падіння Константинополя Московська Русь залишилася останньою незалежною країною православного

світу. Ці політичні реалії й покликали до життя ідею її духовної першості, а відтак і бажання наслідувати теологію універсальної держави-імперії. Київська середньовічна держава з її ідейною спадщиною раннього християнства була тим джерелом, з якого імплантувалися уявлення та ідеї московської патримоніальної концепції всевладдя царя й вибудовувалася у цьому новому історичному вимірі політична паралель «Єрусалим – Рим – Москва» [18, с. 10, 11]. М. Грушевський у програмній статті «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» рішуче виступив проти міфу, закладеного московськими книжниками в історіографічну схему, згідно котрої Московська державність виводилася з Київської Русі. Тотожність Московського царства з останньою мала демонструвати його споконвічну присутність на світовій арені. Насправді ж Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на власному корені, запозичивши лише від Київської Русі певні форми суспільно-політичного устрою, право, культуру тощо [6, с. 167-172]. Київська Русь із її суспільно-політичним укладом, правом і культурою була українською державою, і що Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею її культурно-історичних традицій, бо виросла на своєму московському ґрунті, у відмінних історичних обставинах. На колишній «руській» півночі в XIII-XVI століттях формувалася цілком відмінна народність і постала нова державна формація – Московія. Московські землі були під монгольським пануванням два з половиною століття, і воно викарбувало глибоке тавро на все життя московського народу, на його духовну та матеріальну культуру. Татарське поневолення змінило державно-правове становище князів і характер їхньої влади: про права князя, про віча і боярські ради не було вже мови, князь перетворився на самовладного щодо населення, але покірною волі татар. За таких умов виховувався дух московського деспотизму, покора, «раболєпіє» підданих і жорстокість московського характеру [4, с. 126].

На думку Е. Сміта, Московська Русь (Russia), парость і духовна спадкоємниця Візантії, простежувала своє походження від Київської Русі (Rus'), феодальної держави, котру заснували в IX столітті скандинавські володарі Рюриковичі та слов'янські селяни і яка шукала у Візантії і домінуючого ієрархічного принципу та свого ідеологічного самовизначення. Падіння Константинополя посприяло дедалі тіснішому союзові церкви та держави, а також формуванню ідеї, що Росія – останній бастион істинної віри. Отже, саме тієї миті коли російська церква досягла статусу національної автокефальної церкви, а релігійна спільнота стала тотожною з політичною спільнотою, сама держава ставала дедалі автократичнішою та ієрархічнішою, а її володарі свідомо перейняли такі візантійські титули, як autocrat («самодержець») і цар, а також візантійський двірський церемоніал і символи.

За таких обставин було очевидним, що теологічна переконаність породить політичну доктрину. На церковному соборі 1504 року ігумен Волоколамського монастиря Йосиф утверджував принцип самодержавства та верховенства царя, що отримав свій скіпетр від Бога. Проте ідеал православної Росії як «Третього Риму» знайшов свій класичний вираз у листі 1506 року ченця Філофея зі Пскова до царя Василя III. Філофей стверджував: «Два Рими впало, а третій стоїть міцно; четвертого не може бути. Твоє християнське царство не дістанеться нікому». Цей ієрархічний принцип отримав свій найповніший вияв у складному візантійському ритуалі коронації царя Івана IV 1547 року, а виняткова православна основа цього принципу стала очевидною в подальшому хрестовому поході проти татарської Казані 1552 року [21, с. 121, 122]. Вдумливе осмислення спадщини Філофея дозволяє побачити в його творах щось корінним чином відмінне від концепції «Москва – Третій Рим». Основна його ідея – ідея «Ромейського царства». В уявленні Філофея це – ідеальне царство, що так зветься тільки тому, що саме в Римі відбулося вперше поєднання християнської релігії з державною владою. На відміну від реальних держав, «Ромейське царство» непорушне. Стародавній Рим і Візантія були лише носіями образу ідеального царства. Після того, як вони зникли, образ «Ромейського царства» перейшов на Московське царство [22, с. 156]. Відтак великий князь Василь III відчув себе «вселенським царем всього православ'я та відповідальним за його непохитність» перед загрозою кінця світової історії, а цар Олексій Михайлович згодом, із допомогою никонівської церковної реформи, зважився реалізувати проект створення єдиної православної імперії, щоб стати новоявленим василевсом «неовізантійської» імперії [14, с. 55, 468]. У даному контексті варто привести твердження історика з української діаспори М. Демковича-Добрянського стосовно того, що російський імперіалізм не починається XVIII століття, його генеза сягає Володимиро-Суздальського князівства часів Андрія Боголюбського, де вже розпочалося втілення принципу «єдинодержавія». Останній був розвинений у XVI столітті Іваном Пересветовим і монахом Філофеєм у концепцію, згідно котрої,

цар – символ святої Русі, цар над царями, цар над усім світом, цар, що має історичну місію – об'єднати всі народи світу в одному царстві [8, с. 13, 45]. Р. Олексенко наголошує, що процес формування Московської держави відбувався на етапі розпаду України-Русі, у тому числі й унаслідок експансії московських князів, а згодом їх сюзеренів – монголо-татарських ханів на землі Київської Русі. У боротьбі за її династично-державну спадкоємність московські правителі використовували найрізноманітніші методи і засоби: від примітивного військового загарбання до історико-політичного та філософсько-ідеологічного обґрунтування власної зверхності. Одною з основних практик такого роду й стала доктрина ченця Філофея Псковського «Москва – Третій Рим» [17, с. 19].

Сучасні російські вчені схильні пов'язувати ідеологію «Москва – третій Рим» з ідеєю месіанського панправослав'я та виводити цю ідейно-політичну доктрину з історії православної церкви [12, с. 145]. Також підкреслюється, що ідея Москви як третього Риму стала провідною ідеологією Московської Русі [15, с. 20]. На думку Р. Кіся, доктрина Москви – «третього Риму» по суті суперечила навіть принципам пропагованого нею російського месіанства, що тільки формально (на вербальному рівні) мало прикмети універсальності, або ж претендувало на таку планетарну всеохопність. Фактично ченцем Філофеєм Псковським у його концепції «Москва – третій Рим» було зроблено спробу не стільки пов'язати себе зі світом, скільки спробу відмежувати себе від світу, конституюватися у своїй самодостатності, у своїй духовній самовистачальності. У такий спосіб Москва ставила себе вище від Константинополя, й навіть поривала з ним [11, с. 185, 186]. Якщо при формуванні Московської держави росіяни запозичили зі спадщини Візантії ідею «третього Риму», тобто державного всевладдя, то Україна-Русь висуває на перший план ідеологію «Другого Єрусалиму», святої землі. Ідея «Святої Русі», софійності буття як книги Божої Премудрості (що закликає до звершень Духу, альтернативних смерті) набуває в Україні пріоритетного значення [20, с. 119].

Ця ідеологія згодом розвинула в українській книжності проблему духовного розуму. Йшлося не про інтелект, логічну стихію мислення, що протистоїть сфері емоцій та почуттів, а про розумну душу, що живиться «внутрішнім словом» серця (Феодосій Печерський), «інтелектуальною любов'ю» (Г. Кониський) чи мудрістю «внутрішньої людини» (Г. Сковорода). Унаслідок такого розуміння в українському менталітеті не було гострого розриву між інтелектом та почуттям, між духом та тілом, вірою та раціональною сферою, який спричинив у західноєвропейській духовності трагічну роздвоєність людини. Більш того, київський митрополит XVII століття Ісайя Копинський навіть стверджував: «Разум вище за віру, бо веде до віри» [13, с. 293].

Назвавши себе Росією, або Великою Руссю, Московія тим самим стверджувала себе спадкоємцем і продовжувачем Київської Русі, а цим обґрунтовувала й своє право на «собираніе земель русских». Таким чином розпочалося формування Московського царства, а згодом – Російської імперії. Незважаючи на те, що Московська держава являла й у національно-етнічному, і в культурно-історичному плані відмінну від Київської Русі формацію, північне плем'я московитів пригадало свою колишню державну приналежність до «руських» підданих і, посилаючись на династичні зв'язки своїх князів з київською династією, привласнило назву Русь і для новопосталої московської держави. Так закріпилися й поширилися назви південна та північна Русь, Мала Русь – Малоросія й Велика Русь – Великоросія. Унаслідок цього дві різні національно-культурні формації покривалися однією руською назвою, і творилася ілюзія історичної національно-культурної єдності двох народів. Історія двох різних держав – київської й московської – стала уявлятися як органічні періоди однієї «руської історії». Натягнувши на себе маску «росіяництва», Москва не тільки приточила Київську Русь до своєї, тепер уже «російської» історії, а й проголосила свою першість у репрезентації «руського світу», визначила своє ставлення до українців у ролі «старшого брата», а українцям відвела другорядну роль «малоросів», себто провінційного відгалуження великоросів, зіпсованого польськими або литовськими впливами. Так, спільна назва «росіян» витворила фальшиву уяву єдності культурно-історичних процесів двох народів і внесла плутанину та неясності в погляди на Росію й «російський народ» і на взаємовідносини двох народів – українського та «великоруського» [4, с. 82, 83]. Унаслідок месіанського звеличення своєї держави та відвертого ігнорування прав і гідності сусідніх народів було закладено значне ідеологічне протистояння на майбутнє.

Феодална роздробленість і монголо-татарська навала згубно позначилася на політико-правовому розвитку Київської Русі. Як держава вона припинила своє існування. Проте Україна-Русь дала змогу політично розвиватися своїм колишнім окраїнам: Галицько-Волинській, Новгородській та Московській державам, з їх власними ідеологемами.

На думку М. Бердяєва, монголо-татарська навала призвела до трансформації Північних князівств (насамперед Московського) в «християнізований варіант татарського ханства», азіатсько-татарський за своїм типом, порівняно з яким навіть період татарського ярма був кращим, особливо для церкви [2, с. 44, 45]. У той же час, українським (південним і західним давньоруським) князівствам в умовах жорстокого протистояння із Золотою Ордою вдалося не лише зберегти, але й розвинути питомі демократичні цінності. Спочатку це відбувалося в Галицько-Волинському князівстві, а згодом – у структурі Великого князівства Литовського. Поступово збільшувався розрив ментальності та ідеологічного розвитку Московської держави та України-Руси.

Монголо-татарська навала не призупинила хід європеїзації України-Руси, хоч і активізувала процес утвердження на Русі деспотичних тенденцій, котрі з часом трансформувалися в російську великодержавну імперську ідеологію. Однак це було притаманно Московській Русі. У той час, як в Новгородській і Псковській землях, Київському й Галицько-Волинському князівстві тривалий час зберігалися більш толерантніші й демократичніші політико-правові традиції.

Як зауважив Я. Дашкевич, історія української ідеології ще не написана. Її не можна підмінити історією суспільно-політичної думки, історією філософії, історією соціології чи політології. Адже політична думка, ідея, погляд – це ще незавершена система, без якої не може бути мови про ідеологію як систему ідей з інтегральним взаємозв'язком і взаємопроникненням. Історія української ідеології сягає тисячолітньої давнини, бо «стародавня ідея «Київ – другий Єрусалим» – це той ідеологічний згусток, що спершу протистояв супремації Візантії, а кілька століть пізніше, у XVII-XVIII століттях, звучав як протилежність освіченого духовного начала апофеозованого Києва, ідейної столиці України, грубому й брутально-владному началу «Третього Риму – Москви» [7, с. I, II]. На думку Я. Грицака, Україна найбільше серед усіх країн східно-християнського цивілізованого світу перейняла західну політичну та інтелектуальну культуру. Остання є не лише культурою еліти (так склалося, наприклад, у Росії), а культурою ширших прошарків суспільства. Ця культура дуже глибоко проходить через повсякденне життя України [5, с. 21]. Відтак, українська національна ідеологія має глибоке народне коріння. Вона ґрунтується на унікальній політико-правовій спадщині й традиціях української нації.

Серед державних націй світу чи не найбільше страждань і випробувань протягом своєї багатовікової історії зазнала саме українська нація. Чи випадковість це, чи скоріше закономірність – може встановити лише ґрунтовний аналіз усього комплексу націософічних, соціально-психологічних, суспільно-політичних, ідеологічних факторів історичного розвитку української нації.

Причини надзвичайно тяжких випробувань і трагічних подій, котрі пережила українська нація, слід шукати не тільки в зовнішніх чинниках, але й у внутрішніх, тобто в характерології та соціально-психологічних особливостях власне самих українців. Також слід зауважити, що в суспільно-політичному аспекті українська політична еліта, при всій багатій і прогресивній політико-правовій спадщині, тривалий час не могла виробити конструктивну державницьку ідеологію, здатну консолідувати націю та мобілізувати її на досягнення важливих для неї самої політичних завдань (досягнення самостійності, національного державотворення тощо). Безумовно, ця проблема тісно переплітається з іншими важливими аспектами, котрі значною мірою впливають на долю української нації. Мова йде, перш за все, про чинники морально-етичного та духовного плану.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.
2. Бердяєв Н. А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века / Н. А. Бердяев // О РОССИИ и русской философской культуре. – М. : Наука, 1990. – С. 43-271.
3. Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси : пер с укр. / М. Ю. Брайчевский. – К.: Наук. думка, 1989. – 296 с.
4. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – К. : Дніпро, 1993. – 447 с.
5. Грицак Я. Історія – привід для песимізму / Я. Грицак // Дзеркало тижня. – 2007. – №3. – 27 січня. – С. 21.

6. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слав'янства / М. С. Грушевський // Вивід прав України. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 167-172.
7. Дашкевич Я. Україна у вогні ідеологій / Я. Дашкевич // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть). – Львів : Вид-во отців Василян «Місіонер», 1998. – С. I-XIV.
8. Демкович-Добрянський М. Україна і Росія / М. Демкович-Добрянський. – Львів-Краків-Париж : Видавнича спілка «Просвіта», 1993. – 206 с.
9. Демчук П. Державна ідеологія та ідеологічна робота держав / П. Демчук // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 12-14.
10. Іванченко Р. Державницька ідея давньої Русі-України / Р. Іванченко. – К. : Смолоскип, 2007. – 376 с.
11. Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть) / Р. Кісь. – Львів : Вид-во отців Василян «Місіонер», 1998. – XIV, 562 с.
12. Колосов В. А. Геополітика і політична географія / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 479 с.
13. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / С. Б. Кримський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
14. Кутузов Б. П. Тайная мисля патриарха Никона / Б. П. Кутузов. – М. : Алгоритм, Эксмо, 2008. – 528 с.
15. Левицкий С. А. Очерки по истории русской философии / С. А. Левицкий. – М. : Канон, 1996. – Т. 1. – 496 с.
16. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 593-626.
17. Олексенко Р. І. Формування Московської держави в контексті історичної спадщини Київської Русі / Р. І. Олексенко // Історична пам'ять. – 2016. – Вип. 34-35. – С. 18-24.
18. Ричка В. М. Київська Русь : проблеми, пошуки, інтерпретації / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 23-33.
19. Слово о полку Игореве // «Слово о полку Игореве» и время / под ред. Б. А. Рыбакова. – М. : Наука, 1985. – С. 7-24.
20. Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. – до 1939 р.) : монографія / О. М. Ситник. – Донецьк : «Нуолідж» (Донецька філія), 2009. – 549 с.
21. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка / Е. Д. Сміт ; пер. з англ. П. Таращука. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
22. Томсинов В. А. Политическая и правовая мысль Московского государства / В. А. Томсинов // История политических и правовых учений : учебник / под ред. О. Э. Лейста. – М.: Зерцало, 1999. – С. 148-204.
23. Федака С. Д. Політична історія України-Руси доби трансформації імперії (XII століття) / С. Д. Федака. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. – 340 с.
24. Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба / Б. Яценко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 256 с.

О. М. Sytnyk

THE OPPOSITION OF THE UKRAINIAN AND MOSCOW MEDIEVALS IDEOLOGICAL TRADITION

The main aspects of the confrontation between the Ukrainian and Moscow medieval ideological traditions are investigated. Particular attention is paid to the historiography of this topic. The opinions of Moscow's ideologues concerning the own messianic pan-Orthodoxy are debunked. It is argued that due to the messianic exaltation of its state and the outright neglect of the rights and dignity of neighboring peoples, a significant ideological confrontation was set in the future. The attention is paid to the fact that Ukrainian national ideology has deep folk roots. It is based on the unique political and legal heritage and traditions of the Ukrainian nation. It is stressed that the causes of extremely difficult trials and tragic events that survived the Ukrainian nation should be sought not only in external factors, but also in the internal, that is, in the characterology and socio-psychological characteristics of the Ukrainians themselves. It is noted that among the nation's nations of the world almost the greatest suffering and trials over its centuries-long history have suffered the Ukrainian nation itself. Whether this is accidental, or rather a regularity, can only establish a thorough analysis of the whole complex of national-social, socio-psychological, socio-political, ideological factors of the historical development of the Ukrainian nation. It is concluded that the causes of extremely difficult trials and tragic events that survived the Ukrainian nation should be sought not only in external

factors, but also in the internal, that is, in the characterology and socio-psychological characteristics of the Ukrainians themselves. In the socio-political terms, the Ukrainian political elite, with its rich and progressive political and legal heritage, could not develop a constructive state ideology for a long time, able to consolidate the nation and mobilize it to achieve its most important political tasks.

Keywords: ideology, traditions, "third Rome", Ukrainian national ideology, Kievan Rus, state, spiritual culture, material culture.

Надійшла до редакції 1 серпня 2017 року

* * *

Слово молодого автора

УДК 930.8(075.8)

А. О. Рябокiнь, А. О. Федорченко

СТАРИЙ ЗАПОВІТ І БІБЛІЙНІ КОРОЛІ В ТВОРЧОСТІ АЛКУЇНА ЙОРКСЬКОГО

У статті на основі аналізу праць зарубіжних дослідників-медієвістів та епістолярної спадщини Алкуїна Йоркського виявлено місце Старого Заповіту та біблійних королів. Автори підтримують думку провідних європейських учених про те, що Алкуїн ставив перед собою мету завершити процес об'єднання Європи на ідеях християнської релігії та античної освіченості. Силою, здатною підсумувати ці процеси, він уважав імператора, який визнає владу папи римського верховною й зможе досягти компромісу між Візантією та Європою. В уяві Алкуїна образ такого правителя асоціювався з біблійним царем Давидом, у реальній дійсності – з Карлом Великим.

Ключові слова: біблійні королі, Старий Заповіт, Алкуїн, епістолярна спадщина, інтелектуали Середньовіччя, Каролінгське відродження, Академія, імперія.

Місце Старого Заповіту та біблійних королів у спадщині Алкуїна Йоркського завжди привертало увагу дослідників-медієвістів, які займалися проблемами раннього Середньовіччя. Поєднати грецьку освіченість із Старозавітною мудрістю намагалися всі видатні діячі перехідного періоду від Античності до Середньовіччя – Боецій, Кассіодор, Григорій I, Ісидор. Проте це найкраще вдалося ірландському прелату Алкуїну Йоркському в період його служіння Карлу Великому.

Алкуїн Йоркський (Флакк Альбін) – феноменальна особистість не лише для франкської історії, а й для всього раннього Середньовіччя, коли християнство проторювало шлях до розуму й серцець народів. Саме Алкуїна варто назвати другим після за Григорія Великого фундатором християнської освіти в середовищі німецьких народів, котрий не лише виступав за поширення освіченості в Європі, а й руками короля Карла перетворив теорію у практику. Не зайвим буде згадати, що, незважаючи на присутність поруч із Карлом Великим наприкінці VIII століття цілої плеяди талановитих інтелектуалів, Алкуїн продовжував сприйматися дослідниками як найвизначніший та найавторитетніший [5].

Незважаючи на широке коло досліджень спадщини Алкуїна, недостатньо таких, де б мова велася про місце біблійних королів і Старого Заповіту в творчості цього ірландського мислителя. Тому автори статті намагатимуться проаналізувати біблійські імена членів Ахенської Академії Карла Великого, заснованої Алкуїном Йоркським і з'ясувати причини й значення відтворення старозавітної біблійної спадщини у європейському ранньому Середньовіччі.

Епістолярна спадщина Алкуїна була повністю опублікованою в 1895 році інститутом «Monumenta Germaniae Historica». Наскільки вона важлива як історичне джерело, довів американський історик Рольф Барлоу Пейдж, який видав у 1909 році книгу «Листи Алкуїна». По-перше, листи йоркського прелата були не лише частиною його праць, а й свідченнями діяльності тих людей, із якими спілкувався і взаємодіяв Алкуїн. По-друге, вони органічно доповнюють інші роботи прелата, роблячи історичний портрет Алкуїна закінченим. По-третє, вони доповнюють матеріал інших сучасних Альбіну джерел. І, нарешті, по-четверте, кореспонденція Алкуїна – неоднорідна й містить також його відповіді іншим людям і навіть листи не його авторства.

Досліджуючи епістолярну спадщину Алкуїна, Р.Б. Пейдж побачив те, що було очевидно й раніше, але ніким з істориків не висловлювалося: кореспонденція Флакка Альбіна всеосяжна, вона розкриває всі найгостріші питання його епохи – богословські, політичні, соціальні, культурні. Немає такої соціальної групи, про яку б не писав Алкуїн, немає такого помітного політичного діяча, якому б йоркський прелат не адресував свої послання, немає такого питання, по яке б Алкуїн не висловив власної думки. Такий у загальних рисах погляд Р.Б. Пейджа на цінність листів Алкуїна як першоджерела, погляд, що не заперечується й сучасними дослідниками [7, с. 64].

Історики різних епох акцентували увагу на багатогранності особистості Алкуїна. Але завжди найбільший інтерес до неї виявляли англомовні дослідники, які справедливо вважали Флакка Альбіна продуктом англосаксонської системи освіти, суто острівним генієм.

Проте перша велика біографія йоркського прелата була підготовлена німцем Фредеріком Лоренцем і побачила світ у 1837 році, ставши ровесницею робіт Ф. Гізо. Практично відразу «Життя Алкуїна» потрапило до Англії й було перекладено на кілька європейських мов. «Біографія» Ф. Лоренца – унікальне джерело фактів про життя Альбіна. Найбільший інтерес для нас представляють погляди Ф. Лоренца на два моменти: наскільки великим був вплив Алкуїна на Карла і яку роль британський прелат відіграв у політичній практиці монарха [5, с. 89].

На перше запитання німецький дослідник відповів достатньо однозначно: вільний від воєн час, а саме – кожна зима, Карл проводив в одній зі своїх резиденцій. Там, перебуваючи в колі сім'ї, він постійно спілкувався з Алкуїном, який був для короля франків особистим педагогом. Свої викладацькі зусилля Флакк Альбін спрямував на вивчення монархом «сімох вільних мистецтв», кожне з яких, на думку метра, «...важливе й допомагає правильно осягнути християнську мудрість» [1, с. 303].

Риторика, що містила відомі «загадки» Алкуїна, давала можливість пристосувати давню мудрість до істинної віри. Астрологія була важливою у взаємодії з теологією, геометрія допомагала зрозуміти цінність науки, музика – високо оцінити важливість освіти тощо. Алкуїн, – підкреслює Ф. Лоренц, – сподівався побачити у Франкії «нові Афіни», але набагато досконаліші, ніж стародавнє грецьке місто, бо в Афінах Карла мали поєднатися християнська мудрість і філософія Платона. Франкський монах, на думку Алкуїна, повинен був стати «сонцем», завдяки якому розпочнеться світанок у «Нових Афінах» [2, с. 259].

Та масований «мозковий штурм» Алкуїна не обмежується «тривіумом» і «квадріумом» – йоркський мудрець, на думку Ф. Лоренца, виклав Карлу основи політичної теології: в алкуїнівських уявленнях про владу мали місце три найвищих гідності: королівська, імператорська і папська. До першої належав король франків, до другої – візантійський василевс, до третьої – римський понтифік. Найзначнішою на землі та найголовнішою з них виступала «папська гідність» [5, с. 214]. На цій підставі Ф. Лоренц зробив висновок, що в політичній системі Алкуїна перше місце було за духовною владою, за світською – лише друге. Згідно градації «трьох переваг», Карл займав третє місце, пропускаючи вперед східного імператора та римського папу. Проте фактично, за рівнем процвітання та благополуччя королівства Алкуїн відводив королю франків перше місце. У цьому – весь Алкуїн, котрий завжди був реалістом, а не абстрактним теоретиком. Звеличуючи гідність свого патрона, він перетворився на ідеолога Каролінгської монархії. Проте, як зауважив Ф. Лоренц, далеко не в усьому пастир і монарх однакові: у той час, як Алкуїн у справі хрещення робив акцент на добровільному прийнятті «дикими племенами» нової віри, Карл розраховував на силове вирішення питання, фактично не слухаючи порад Альбіна. Представляє інтерес і позиція Ф. Лоренца з приводу ролі Алкуїна в прийнятті Карлом політичних рішень. Тут німецький історик визначив «тон» майбутніх досліджень, розглядаючи вплив політичної теології Алкуїна на Карла крізь призму подій 799-800 років.

Ф. Лоренц показав, що спочатку взаємовідносини з папою були винятково королівською прерогативою: в одному з листів до Алкуїна Карл писав, що хоче підтвердити союз із новообраним папою Левом III і захищати святу церкву. Проте, як тільки папа піддався насильству, від якого король франків фізично був не здатний його захистити (напад на папу прямо на вулицях Рима), Карлу стала конче необхідна порада Алкуїна [5, с. 286].

Чому раптом справа захисту Римської церкви стала для короля франків предметом роздумів? Справа в тому, що, дійшовши до Франції, розповідь про напад на Лева обріс гротескними подробицями, включаючи осліплення Понтифіка та звинувачення його у гріхах, через які нібито й було скоєно напад. Найменша можливість, що непогрішний папа міг бути в чомусь винен, підточила віру Карла. Тут, на думку Ф. Лоренца, і прийшов на допомогу Алкуїн зі своєю непохитною позицією: велич і непогрішність сакральної папської гідності абсолютно не залежать від того, які злочини вчинив папа як людина. Обов'язок короля франків – негайно припинити саксонську війну та відновити папську владу [2 с. 259].

Карл відгукнувся на заклик, але влаштував справедливий суд, на якому папа спеціальною клятвою очистився від гріхів. Через декілька місяців стосунки Карла й Алкуїна припиняються через об'єктивні причини: король відправився до Риму, а дуже хворий Альбін, залишився у Турі. Проте варто відзначити, що, на думку німецького дослідника, Алкуїн не лише вітав імператорську корону на чолі із франкським монархом, а й готовий був надати «інтелектуальну» підтримку

шлюбному проекту Карла та Ірини Візантійської з метою відновити Римську імперію в колишніх її кордонах.

Книга Ф. Лоренца визначила шляхи вивчення життєвого шляху Алкуїна, який відтепер став розглядатися дослідниками в усьому його розмаїтті. Одночасно, після виходу зазначеної роботи, вивчення спадку Алкуїна неминуче супроводжувалося дослідженням його листування.

Проте вже наприкінці XIX століття, коли інтерес до каролінгських сюжетів про Старий і Новий Заповіти значно зріс, вийшла праця американського історика А.Ф. Уеста «Алкуїн і піднесення християнських шкіл». Уже з назви зрозуміло, що дослідник вирішив зробити акцент на просвітницько-педагогічній діяльності Алкуїна. А.Ф. Уест виділив кілька етапів у біографії прелата, поділивши її на придворний і «турський» етапи.

Як і Ф. Лоренц, А.Ф. Уест підкреслював різнобічну ерудицію Алкуїна, зазначивши поєднання в його педагогічній манері простоти стилю і складних учених дискусій. Як довів каліфорнійський учений, Алкуїн не лише збирав і переписував античні тексти, а й коригував у них орфографію та пунктуацію. Проте не лише заняття з Карлом у Палацовій Академії, а потім усамітнення в абатстві хвилювали Алкуїна, але й те, що відбувається в Європі [7, с. 255].

А.Ф. Уест відзначив, що з Тура Флакк Альбін «... оглядав все, що відбувалося в королівстві», продовжуючи, таким чином, навіть далеко від двору залишатися політичним радником короля. Саме А.Ф. Уест звернув пильну увагу на те, що Алкуїн наполегливо порівнював Карла з Давидом, підкреслюючи, що він, другий Давид – правитель кращого, у порівнянні зі «...староєврейським, старозавітним народом» [3, с. 259]. У дослідженні А.Ф. Уеста знавець богослов'я Алкуїн активно брав участь у двох найбільших теологічних суперечках свого часу: суперечці навколо засудження іконоборства та диспуті з проблеми духовної адопції. Саме Алкуїн, на думку А.Ф. Уеста, спеціально написав «каролінгські книги», щоб засудити статті Нікейського собору про закріплення ідолопоклонства у Візантії.

Пізніше, навесні 800 року, саме Алкуїн у диспуті з Феліксом Ургельським розгромив аргументи ересіарха, змушуючи того повернутися до ортодоксального вчення. Таким чином, Алкуїн активно допомагав Карлу захищати чистоту та єдність християнства у франкських землях, тобто виконував місію, успадковану франкським королем від Костянтина і Хлодвигу [7, с. 306].

Активним радником Алкуїн виступав і під час подій, що розгорнулися навколо священної особи Лева III: через погіршення здоров'я прелат змушений був відхилити запрошення Карла відправитися з ним до Риму, але він постійно переконував короля про необхідність такого вояжу заради порятунку папи. Після проходження в Римі коронації Алкуїн засвідчив Карлу своє глибоке шанування і, надіслав монарху копію Священного Писання. Таким чином, у монографії А.Ф. Уеста Алкуїн – діяльний радник і помічник Карла Великого на теренах збереження християнської віри.

Такий же підхід до Алкуїна запропонував і вже згаданий нами Р.Б. Пейдж у монографії «Листи Алкуїна». На думку вченого Колумбійського університету, Алкуїн не лише торкнувся у своїх листах усіх актуальних питань свого часу, але й був єдиною людиною, здатною створити «належну політичну й соціальну концепцію свого часу». Тобто, Алкуїн утілював мислителя, здатного в той час створити цілісну систему влади та суспільства, стати ідеологом нової монархії. Цим він був особливо цікавий Р.Б. Пейджу, цим він приваблював й інших дослідників [6, с. 38].

Як уважає автор «Листів Алкуїна», саме пастир з Йорка сформулював теорію релігійного авторитету папи римського, за межі якого його влада не поширюється. Далі починається «вотчина» головного героя свого століття – Карла Великого, який для Алкуїна, на думку Р.Б. Пейджа, є основною дійовою особою його листів. На думку дослідника, Алкуїн і його сучасники бачили в Карлі короля й імператора за канонами Старого заповіту. Для Алкуїна і його сучасників Карл Великий – пророк-священик і король-воїн. Його діяльність охоплює всі нагальні питання свого часу: поширення християнства серед язичників, повчання підданих в досягненні істинної віри, турбота про освіту в королівстві, законодавча і судова влада. Карл всюдисущий, майже абсолютний: він учить воїнів володіти зброєю, не забуваючи про їхній бойовий дух. Монарх переконує клір і народ дотримуватися християнського смирення; своїх радників Карл веде по шляху мудрості та справедливості.

Р.Б. Пейдж правомірно дійшов до висновку: визнаючи помилки Карла, Алкуїн, зовсім засліплений його генієм. У листуванні Алкуїна Карл визнається «попереду всіх», височить в своїй величі, є живим «натхненням століття». На думку американської дослідниці Е.М. Вільмот-Бакстон, поширюючи християнську освіту в Британії на континенті, озброюючи варварів знанням Старого Заповіту та діяннями перших єврейських царів, Алкуїн зберіг міжнародну єдність Європи

і відтворив на її теренах систему освіти, утрачену з відходом Античності. Як вдалося це представнику духовенства, людині, яка безпосередньо не належала до франкської еліти? Е.М. Вільмот-Бакстон висловила думку: все це вдалося завдяки союзу Карла й Алкуїна, воїна та інтелектуала, невтомності воїна та розуму мудреця, із якого, за словами історика, склалася «душа Європи» [4, с. 181].

У монографії Е.М. Вільмот-Бакстон виводить основний мотив, що спонукав Алкуїна до необхідності такого колосального згуртування Європи – загроза наступаючого ісламу. Саме за цих умов працював Алкуїн, педагогічні методи якого стали «початковою школою Європи» [4, с. 271].

На думку німецького історика Д. Хегерманна, хоча Алкуїн і називав королівську гідність Карла третім рангом, він не просто виділяв його, але й наполягав на його перевазі: мудрістю й величчю королівська влада перевершує всі інші, тому, бо покладена на Карла велінням самого Господа Ісуса Христа [8]. Для Алкуїна важливо не те, що майбутня імперія на Заході буде новою Римською імперією, а те, що вона стане християнською імперією, а Карл – «новим старозавітним Давидом», здатним, на відміну від візантійських василевсів, розв'язувати політичні катаклізми в Римі. Питання про імператорську гідність винятково перебувало в руках короля франків і папи римського [8, с. 197].

Члени «Академії», створеної Алкуїном, були наділені особливими прізвиськами, у яких яскраво виявлялося поєднання античних і християнських ідей. Сам Карл, як уже зазначалося, мав прізвисько «Давид» на честь відомого біблейського героя, ідеала всіх «боголюбивих» монахів, його син Людовик, пізніше прозваний «Благочестивим», був визначений прелатом як «Соломон», а зрадливий і невірноважений Ганелон виступав Саулом. Сам Алкуїн мав прізвисько «Гораций» (за що його й прозвали Флакком), Ангібельд – «Гомер» [3, с. 260]. До вченого гуртка також входили вестгот Теодульф (750-820 роки), італійці Петро Пізанський (723-799 роки) і Павло Диякон (720-799 роки), відомий своїм твором «Історія лангобардів», що був створений приблизно в цей період. Отже, грецька освіта в «Академії» Алкуїна поєднувалася зі старозавітною мудрістю.

Таким чином, можемо дійти до висновку, що Старий Заповіт і біблійні королі в поєднанні з канонами грецької освіти були тими засадами, на яких Алкуїн Йоркський намагався згуртувати країни Західної Європи для утворення єдиної християнської держави з освіченим монархом на чолі, що реально змогла б протистояти будь-якій навалі язичників чи мусульман із будь-якого континенту. Якості «освіченого й мудрого правителя» прелат убачав саме в Карлі Великому, відданому християнській вірі імператорові, здатному вирішити всі питання, пов'язані з владою, політикою, церквою. Звідси і прізвисько короля, дане йому Алкуїном – Давид.

Список використаних джерел

1. Алкуин. Разговор об истинной философии / Алкуин // Антология педагогической мысли христианского Средневековья : пособ. для учащихся педагогич. колледжей и студ. вузов : в 2 т. / сост., ст. к разделам и коммент. В. Г. Безрогова, О. И. Варьяш. – М. : АО Аспект Пресс, 1994. – Т. 1. – 1994. – С. 302-304.
2. Алкуин. Послание к Коридону / Алкуин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / ред. М. Е. Грабарь-Пассек и М. Л. Гаспаров ; пер. с лат. Б. И. Ярхо. – М. : Наука, 1970. – С. 259.
3. Алкуин. Надпись на книге «Песнь песней» / Алкуин // Памятники средневековой латинской литературы IV-IX веков / ред. М. Е. Грабарь-Пассек и М. Л. Гаспаров ; пер. с лат. Б. И. Ярхо. – М. : Наука, 1970. – С. 259-260.
4. Вильмот-Бакстон Э. М. Католические мыслители / Э. М. Вильмот-Бакстон. – М.: Алтейя, 2011. – 782 с.
5. Лоренц Ф. Жизнь Алкуина / Ф. Лоренц. – М. : Мысль, 2000. – 490 с.
6. Пэйдж Р. Б. Письма Алкуина / Р. Б. Пэйдж. – М. : Наука, 1989. – 750 с.
7. Уэст А. Ф. Алкуин и подъём христианских школ / А. Ф. Уэст. – М. : Знак, 2006 – 766 с.
8. Хэгерманн Д. Алкуин – старозаветный Давид / Д. Хэгерманн. – Екатеринбург : АСТ ООО, 2006. – 500 с.
9. Цебрій І. В. Духовно-моральна парадигма в спадщині ранньохристиянських педагогів середньовічної Європи / І. В. Цебрій. – Полтава : ПДПУ, 2011. – 382 с.

A. O. Ryabokin, A. O. Fedorchenko

PERSONAL REQUEST AND THE BIBLIAN KINGS IN THE WORKS OF ALBUYIN YORKSKY

In the article, based on the analysis of the works of foreign researchers-mediévists and the epistolary legacy of Alcuine of York, the place of the Old Testament and the Biblical kings was discovered in the writings of the Irish prominent figure of the Carolingian Renaissance. The authors cite the statements of the leading European scholars that Alcuine set itself the goal of completing the process of uniting Europe on the foundations of Christian religion and antique education. He was able to sum up the process by the emperor, who recognizes the falsehood of the Pope and considered understanding between Byzantium and Europe. In the imagination of Alcuine, the image of such a ruler was associated with the biblical king David, in real life with Charles the Great. According to scientists, thanks to the union of warrior and intellectual, the "soul" of modern Europe was born.

Thus, after analyzing the above-mentioned works, we can come to the conclusion that the Old Testament and the Biblical kings in conjunction with the canons of Greek education were the principles on which Alcuine York tried to unite the countries of Western Europe to form a unified Christian state with an educated monarch at the head, that would really be able to withstand any invisible Gentiles or Muslims from any continent. The quality of the "enlightened and wise ruler" was seen in the prelate precisely in Carl the Great, devoted to the Christian faith of the emperor, capable of resolving all issues related to power, politics, and the church. Hence the nickname of the king given to him by Alcuine is David.

Keywords: biblical kings, Old Testament, Alcuine, epistolary legacy, medieval intellectuals, Carolingian revival, Academy, empire.

Надійшла до редакції 6 червня 2017 року

* * *

УДК [322]:37.014.5:141.45(477) «195/196»

В. В. Сергієнко

ЛЕКЦІЙНА ПРОПАГАНДА У СИСТЕМІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У 1950-ИХ РОКАХ

У статті висвітлено антирелігійну політику радянської влади щодо поширення атеїстичних цінностей в житті радянського суспільства у 1950-их роках. Однією з форм їхнього впровадження була лекційна пропаганда. Вона втілювалася через діяльність товариства «Знання», а також шляхом залучення науково-педагогічних кадрів і радянсько-партійного активу. Автором проаналізовано важелі впливу, які використовувалися для маніпулювання свідомістю та почуттями віруючих. Розглянуто заходи радянської влади спрямовані на обмеження релігійних настроїв серед учнів і молоді республіки.

Показано принципи і методи організації лекційної пропаганди, висвітлено тематику і зміст матеріалів, що мали розвінчувати релігійні цінності. Акцентовано увагу на суспільних рефлексіях у контексті оцінки дієвості лекційної форми антирелігійної політики. В оцінках і висновках автор спирався на аналіз неопублікованих архівних документів, матеріали преси, опубліковані тематичні наукові праці.

Ключові слова: державно-конфесійні відносини, лекційна пропаганда, антирелігійна пропаганда, атеїстичне виховання, Полтавське обласне лекційне бюро, Полтавський державний педагогічний інститут імені В.Г. Короленка.

Науковий інтерес до вивчення феномену впливу релігійного чинника на суспільне життя і рефлексій органів влади на процес взаємодії релігійних інституцій і суспільства є закономірним. Він випливає із потреби наукового пояснення специфіки державно-конфесійних відносин у радянську епоху, причин системної боротьби з релігією та її інституціями, методів і технологій антирелігійної боротьби. Актуальність порушеної у статті проблематики вмотивована необхідністю з'ясування особливостей останніх на різних етапах історії України радянської доби. Доведено, що антирелігійна політика комуністичної влади ніколи не зникла з її стратегічних планів, але мімікрувала й набувала інших форм.

Метою статті є дослідження ролі й місця однієї з форм антирелігійної політики держави періоду тимчасової лібералізації – лекційної атеїстичної пропаганди. Вона мала вербальними аргументами обґрунтувати суспільству безсилля релігії як основи ідеалістичного світогляду людини. Зауважимо, що особлива інтенсивність пропагандистського способу формування наукового матеріалістичного світогляду спостерігалася у ранній період «відлиги» – 1953-1958 роки.

Порушена в статті тема дослідження знайшла відображення у низці публікацій вітчизняних істориків і релігієзнавців. Форми і методи боротьби з релігією та Церквою в Україні в умовах «відлиги» (1953-1964 роки) вивчала О. Тевікова [11]. Процеси атеїзації суспільства засобами ідеологічного впливу на населення західноукраїнських областей аналізував Я. Стоцький [10]. Окремі аспекти державно-релігійної політики розкривалися у публікаціях О. Лук'яненка [7], Г. Маринченко [8]. Вказані автори аналізували процес пропагандистського впливу на виховання учнівської і студентської молоді.

Джерельною базою для вивчення механізмів державної атеїстичної політики та її регіональних особливостей стали матеріали фондів Державного архіву Полтавської області [1-5], де зафіксовано теоретичні засади та практичні методи боротьби з релігією. Зокрема йдеться про директивні документи ЦК КПРС та ЦК КПУ, місцевих партійних органів, що опікувалися атеїстичною пропагандою, а також матеріали лекційних бюро, методичні вказівки тощо. Окремий блок, що висвітлював процеси атеїзації суспільства, його досягнення і прорахунки, були періодичні видання Полтавщини досліджуваного періоду [8; 11].

У постсталинський період, як і в міжвоєнні десятиліття, завданням компартійного керівництва в релігійній сфері було прагнення відвернути від віри якомога більшу кількість населення, ще більше послабити авторитет священнослужителів. Партія розглядала молодь як свій резерв, тому як альтернативу старому світогляду висувала всеохоплюючу атеїзацію, а разом із нею освіту як шлях до соціальних ліфтів у самостійному житті. Справі виховання молодих безвірників цілком були підпорядковані школа та всі просвітницькі заклади [12].

Відправною точкою боротьби з релігією за часів М. Хрущова дослідники умовно вважають 7 липня 1954 року, коли ЦК КПРС прийняв постанову «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення». З цього часу розпочався широкий наступ влади на релігію з метою зменшити, а, по можливості, й призупинити релігійний вплив у соціалістичному суспільстві. Цей документ засвідчив, що релігійна свідомість населення й надалі залишалася серйозним внутрішнім опонентом комуністичної свідомості. Партійні ідеологи констатували небезпеку, що загрожувала марксистсько-ленінському вченню, зазначаючи, що «... церква і різні релігійні секти значно поживили свою діяльність, зміцнили свої кадри і, гнучко пристосовуючись до сучасних умов, поширюють релігійну ідеологію. У результаті активізації діяльності церкви спостерігається збільшення кількості громадян, які дотримуються релігійних свят і відправляють релігійні обряди, поживляється ходіння на прощу до так званих «святих місць» [9]. Очевидно, що в подібних офіційних документах навмисно загострювалися оцінки масштабів негативних явищ, аби наступні репресивні заходи виглядали в очах суспільства вмотивованими.

На початку періоду «відлиги» боротьба з релігією здійснювалася поміркованими методами. Насамперед радянське керівництво вдавалося до ідеологічного впливу, яким намагалося охопити всі групи й верстви населення як за віком, так і за соціальним статусом. Метою цієї боротьби була критика основ і сутності релігії, діяльності її служителів, а також доведення шкідливості релігійних традицій і формування негативного образу віруючого. Активну участь у цьому процесі брали працівники культурно-освітніх закладів. О. Тевікова зауважувала, що особлива увага надавалася масовим формам роботи з людьми – тематичним вечорам запитань і відповідей, усним журналам, пересувним клубам атеїста тощо [10].

У численних директивних і методичних документах особливий наголос робився на дієвості лекційної пропаганди. Цей напрям радянської просвітницької діяльності став системним з утворенням у 1947 році товариства для поширення політичних та наукових знань (товариство «Знання»). Змістом його діяльності оголошувалося розповсюдження наукових знань і формування наукового світогляду радянських людей. Проте ідейною основою товариства була пропаганда марксистсько-ленінських ідей, атеїзму, зміцнення радянської держави. Його осередки створювалися в усіх областях і районах УРСР та координувалися агітаційно-пропагандистськими відділами місцевих партійних органів.

На Полтавщині у 1950-их роках також функціонувало обласне лекційне бюро Полтавського обласного відділу культосвітньої роботи. Аналізуючи плани роботи та протоколи засідань цієї організації, було виявлено очевидну пріоритетність антирелігійної тематики, пильну увагу, навіть надмірну прискіпливість до змісту атеїстичних постулатів, обґрунтованих у текстах лекцій. У кварталному плані роботи Обласного лекційного бюро було затверджено календарні графіки виїздів лекторів у райони. Наголошувалося на неприпустимості зриву атеїстичних заходів у сільській місцевості [1, арк. 9].

В одному зі звітів лекційного бюро за 1956 рік була виявлена «Пам'ятка лектору», датована 1951 роком. У ній мова йшла про вимоги і вказівки, як потрібно готувати лекції на природничо-наукові теми, які, на думку ідеологів – авторів пам'ятки, апріорі мали розвінчувати «релігійні забобони». У документі наголошувалося, що «... всяка лекція на природничо-наукову тему має бути *антирелігійною* (виділення авт. – С.В.), спрямованою на викриття брехливості, реакційності релігійної ідеології. Кожна лекція повинна бути пройнятою переконливою критикою релігії, як антинаукової, ворожої матеріалістичному світогляду» [2, арк. 20].

Іншими каналами масової антирелігійної пропаганди в руках держави стали преса, телебачення й радіо. Зокрема Держкомітет Ради Міністрів СРСР із кінематографії повинен був забезпечувати щорічний випуск документальних, науково-популярних і художніх фільмів антирелігійного змісту на допомогу лекційній пропаганді, а також сприяти їх демонстрації у кінотеатрах, клубах, школах та інших закладах [3, арк. 18]. Антирелігійна наочність мала візуалізувати згубний вплив релігії в публічних місцях, доступних для відвідувачів. Майже в кожному сільському клубі й бібліотеці створювалися кутки атеїста, оформлені відповідними матеріалами, у тому числі карикатурами, плакатами тощо.

Якщо попередня постанова ЦК КПРС наголошувала на потребі суворого обмеження впливу релігії та Церкви, то наступна – «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», ухвалена 10 листопада 1954 року, по фарисейськи вказувала на перегини й недоліки антирелігійної пропаганди. Зокрема зазначалося, що «... ЦК КПРС відомі факти, які свідчать про те, що останнім часом у науково-атеїстичній пропаганді серед населення допускаються грубі помилки. Замість розгортання систематичної клопіткої роботи по пропаганді природничо-наукових знань та ідейної боротьби з релігією в окремих центральних і місцевих газетах, а також у виступах деяких лекторів і доповідачів допускаються образливі вислови проти духовенства і віруючих, які відправляють обряди...» [9]. Звісно, це «підкування» про гідність віруючих і священнослужителів слід розцінювати як вимушений крок, зумовлений надмірним адміністративним тиском, некомпетентністю, грубістю представників влади на місцях і лекторів. Історичний досвід 1920-1930-их років свідчив, що прояви насилля й адміністрування призводили до спалахів посилення релігійних настроїв, антирадянських виступів, співчуття до репресованих священників, посилення містично-есхатологічних настроїв тощо.

Важливою ланкою атеїстичної роботи була діяльність шкільних учителів і викладачів вишів, які розглядалися партійними органами як лекторський кадровий ресурс. Від освітян вимагали добре знати, наскільки учні вільні від релігії та марновірства, щоб планувати й організувати виховну роботу. Політика підготовки освітянських кадрів апріорі базувалася на вихованні глибоко переконаного атеїста. Адже програми навчальних дисциплін передбачали, що вчитель на конкретних, зрозумілих для дитини прикладах із політичного, соціального та культурного життя буде формувати матеріалістичний світогляд. Ключовими стереотипами останнього стали твердження, що релігія суперечить науці, є знаряддям експлуатації в руках панівних класів і заважає культурному і соціалістичному будівництву нової країни.

Реалізацію виховного атеїстичного впливу в шкільному навчальному процесі можна простежити на прикладі звіту про роботу Полтавського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів. У документі йшлося про методичну майстерність окремих вчителів області, які вміло поєднували вивчення історії, географії, природознавства з атеїстичним вихованням [4, арк. 13]. Як вагоме досягнення педагогів відзначалася й позакласна лекційна робота: «... для учнів старших класів та їх батьків було прочитано ряд лекцій на теми «Перші супутники», «Чи можливе життя на інших планетах», «Наукові передбачення»...». Далі вказувалося на особливу увагу до дітей, що належали до категорії соціального ризику: «... особлива увага приділялась тим учням, які перебувають під впливом релігійних забобонів. Із ними вчителі проводили індивідуальну роботу та бесіди» [5, арк. 14].

Викладачі вищих навчальних закладів фактично становили основу лекторського потенціалу товариства «Знання» та були потужним інструментом боротьби з релігією. У дослідженнях О. Лук'яненка знаходимо факти, що підтверджують цей висновок. Наприклад, викладачі Полтавського державного педагогічного інституту упродовж 1954 року провели 903 лекції з антирелігійної тематики в містах і селах Полтавщини [6, с. 184]. Історик С. Данішев був штатним лектором, який обслуговував Диканський район, а його колега М. Каплун – Машівський район. Цікавим був той факт, що секретар обкому М. Кириченко закликав освітян придбати церковний календар, щоб у дні релігійних свят активніше проводити лекційну роботу [6, с. 782].

У протоколах засідань кафедри марксизму-ленінізму часто зустрічалися питання порядку денного про обговорення текстів лекцій, що читалися студентам і громадськості. В одному з них бачимо виступи викладачів А. Голобуцького та Д. Степанова, які стосувалися методології трактування діяльності Православної церкви. Так, вони наполягали на тому, що в обговорюваному тексті «... правильно буде показати ідеологію православ'я, посилаючись на історичні приклади. Особливо слід зосередити увагу на тому, що церква разом із самодержавством була душителем народу та його експлуататором» [5, арк. 6-7].

Не лише викладачі ідеологічних, а й фізико-математичних кафедр залучалися до антирелігійної лекційної пропаганди. Так, користувалися популярністю на підприємствах і в установах міста Полтави лекції викладача Полтавського педінституту Д. Мазуренка про те, як радянська астрономія спростовувала релігію. Лекції стали особливо успішними, коли радянські науковці запустили перші космічні супутники [6, с. 782].

Сучасні дослідники звертають увагу на роль друкованих засобів масової інформації 1950-их років у творенні «образу ворога» й «правопорушника» в особі священнослужителів і Церкви як інституції. Автори газетних публікацій звинувачували релігію не тільки в тому, що вона «... стоїть на перешкоді побудови комунізму», а й у духовному поневоленні та моральному розтлінні радянських громадян. Зважаючи на те, що преса була рупором партійної пропаганди, всі газети зобов'язані були систематично друкувати пропагандистські статті, що розвінчували релігію, кореспонденції з антирелігійної тематики, листи вірян, які порвали з релігією, кращі зразки з досвіду організації і проведення антирелігійних заходів, радянських свят на противагу релігійним [10].

Обласна газета «Зоря Полтавщини» як орган обкому КПУ, оперативно реагувала на директивні документи. Так у газетах від 12 жовтня та 15 грудня 1954 року були вміщені статті, що гостро критикували релігію як «антинауковий забобон», а також схвально оцінювали форми і методи проведення атеїстичної пропаганди серед населення області. Наприклад, автор однієї з статей О. Ладур з емоційним піднесенням інформував, що педагогічний колектив Рашівської середньої школи Гадяцького району постійно проводить науково-атеїстичну пропаганду серед учнів школи та їхніх батьків. Особливо автор акцентував на ролі природничих наук і вихваляв вчителів географії, фізики, астрономії, які на своїх уроках переконливо доводили безглуздість різних релігійних тверджень про створення світу Богом. Натомість вони розповідають учням про вчених – «борців за науку, які стали жертвами релігійного фанатизму та мракобісся» [8, с. 4].

Матеріали преси демонструють й альтернативні приклади недієвості антирелігійної пропаганди та спроб, наперекір офіційній політиці, дотримуватися вікових традицій жителями сільської місцевості. Зокрема журналіст В. Тищенко у статті «Сарські храми», уміщеній в газеті «Зоря Полтавщини» від 6 жовтня 1954 року, з осудом описував святкування храмового свята у селі Сари Гадяцького району: «У вівторок, 21 вересня біля церкви, розташованої на території колгоспу імені Калініна, можна було спостерігати дивну для наших часів картину. І в церкві, і біля неї було чимало людей. Це віруючі та невіруючі зібралися на «храмове» свято. Серед них були не лише старі дідусі й бабусі, але й молоді колгоспники, комсомолец В. Приступа, дружина комуніста Г. Битченка...» [11, с. 3]. Разом із тим автор мимоволі констатував примітивність стандартних форм антирелігійної пропаганди, які не дають очікуваних результатів. В. Тищенко звертав увагу, що в селі Сари у колгоспному клубі постійно читаються лекції на науково-атеїстичні теми, проводяться тематичні вечори. Але, не дивлячись на всі зусилля, антирелігійна робота залишається малоєфективною, особливо серед молоді: «про те, в якому вона стані зараз, свідчить такий неймовірний факт: 21 вересня в колгоспі імені Мечникова зірвалися звітно-виборні комсомольські збори, тому що комсомольці святкували «храм»» [11, с. 3]. До речі, описані події були досить типовими для 1950-их років. Фактами святкування релігійних свят, обрядів вінчання, хрещення, поховання рясніють звіти уповноважених Ради у справах Руської Православної церкви та Ради у справах релігійних культів, партійних і радянських органів, інформаційно-аналітичні документи органів державної безпеки.

Отже, аналіз окремих аспектів діяльності пропагандистського апарату державної політики щодо релігії в цілому і Православної церкви, зокрема, переконливо демонструє збереження антирелігійної стратегії і, водночас, зміну тактики. У ранній період «відлиги» 1950-их років відбувалося помітне перенесення питомої ваги зусиль в антирелігійній політиці від органів державної влади до партійних органів. Зростала роль пропагандистських методів боротьби з впливом релігії, нарощувалися оберти атеїстичної пропаганди, особливо такої її форми як лекційна робота. Вона масово проникала в усі сфери суспільства, обмежувала служіння духовенства,

порушувала свободу віросповідання і водночас боролася за знищення релігійно-суспільної свідомості віруючих. Контролюючи і спрямовуючи роботу культурно-освітніх закладів, комуністична партія і радянська держава формували іншу систему цінностей, іншу якість ідентичності українського суспільства, у яких не відводилося місця релігії.

Список використаних джерел

1. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. Р-6828. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 9.
2. ДАПО. – Ф. Р-6828. – Оп. 1. – Спр. 51.
3. ДАПО. – Ф. Р- 7055. – Оп. 1. – Спр. 54.
4. ДАПО. – Ф. Р-5465. – Оп. 1. – Спр. 136.
5. ДАПО. – Ф. Р-1507. – Оп. 1. – Спр. 621.
6. Лук'яненко О. «Атеїстична варта» освітян у добу відлиги / О. Лук'яненко // Актуальні питання всесвітньої історії та методики їх викладання : збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Восьмого Всеукр. наук.-практ. сем., Полтава, 28-29 березня 2013 року. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – С. 180-186.
7. Маринченко Г. М. Законодавче обґрунтування атеїстичного виховання в школі в післявоєнний період / Г. М. Маринченко // Науковий діалог «Схід-Захід» : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р. – Кам'янець-Подільський ; Дніпропетровськ : Інновація, 2014. – Ч. 2. – С. 92-95.
8. Ладур О. Науково-атеїстична пропаганда в школі / О. Ладур // Зоря Полтавщини. – 1954. – № 248. – С. 4.
9. Стоцький Я. Атеїстична пропаганда у контексті обмеження свободи совісті в західних областях України (1954-1959 рр.) [Електронний ресурс] / Я. Стоцький. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-10557.html>
10. Тевікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953-1964рр.) [Електронний ресурс] / О. Тевікова. – Режим доступу : <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/08/tevikova.htm>
11. Тищенко В. Сарські храми / В. Тищенко // Зоря Полтавщини. – 1954. – № 203. – С. 3.
12. Чучалін О. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920-30-х рр. XX ст. [Електронний ресурс] / О. Чучалін. – Режим доступу : http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/2962/1/antureligiina_polituka.Pdf

V. V. Serhiienko

LECTURES PROPAGANDA IN THE SYSTEM OF ANTI RELIGIOUS STRUGGLE IN 1950s

In this article antireligious policy of soviet governance connected with including irreligious values in a life of soviet society in 1950 is considered.

Here the ways of influence which were used for manipulations of believer's consciousness and their feelings were analyzed. The main attention is connected with lecture advocacy that was a one of the ways for including of society to irreligious.

It happens through the activity of community „The knowledge“ with an including science-pedagogical staff and also soviet party liader. There shows the principles and methods of function organization lecture advocacy's departments topics and content of materials that had to destroy the religious values.

Considers actions of soviet governance that had a goal to limit religious following of students and young adults in the second part of 1950 years. The attention is focused on society reflections in the context of summing up the activity of this way irreligious policy.

The goal of the article is researching a role and place one of the form of irreligious country policy temporary liberalization period – lecture atheistical advocacy. It had to show to society through verbal arguments a weakness of religion like a basis of idealistic horizons of a human. Notice that special intensity of a propagandistic way of forming science material horizons was observed in the early period of “Snowbreak” – 1953-1958 y.

Topicality of discussing this problem is motivated by need finding specifics government-religious relationship in the soviet epoch, reasons systematical contention with religious and it's institutes, methods and technologies irreligious contention.

In summing up and conclusions author bases on analyze non-published archiving documents, press materials and published science researching.

Keywords: *state-confessional relations, lecture advocacy, irreligious advocacy, atheistic education, Poltava regional lecture bureau, Poltava National Pedagogical Institute named after V. G. Korolenko.*

Надійшла до редакції 14 вересня 2017 року

Освіта і культура

УДК 37.014 (477.53)«1919-1921»

Л. М. Булава, П. А. Кравченко, О. М. Мащенко

ІСТОРИЧНА, ФІЛОСОФСЬКА І ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА В ПОЛТАВСЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ (ГРУДЕНЬ 1919 РОКУ – КВІТЕНЬ 1921 РОКУ)

Схарактеризовано розвиток історичної, філософської і природничо-географічної освіти в період існування у Полтаві першого вищого педагогічного закладу.

Викладені політичні обставини, які зумовили укладання Статуту Полтавського педагогічного інституту влітку 1919 року, і причину, через яку цей Статут не був реалізований (денікінську окупацію в липні-листопаді, під час якої закладові було повернено статус учительського інституту).

Дата початку діяльності закладу після повернення радянської влади – 27 грудня 1919 року. Полтавський учительський інститут 13 січня 1920 року офіційно затверджено Вищою школою під назвою «Полтавський український педагогічний інститут», що підпорядковувався Полтавському губернському відділові освіти. Для керівництва закладом була обрана науково-навчальна рада, яка складалася із представників від лекторів і слухачів у рівній кількості. Першим її головою став О. Булдовський.

У квітні 1921 року відбулося об'єднання педагогічного інституту та історико-філологічного факультету полтавського товариства «Просвіта» (а по суті – приєднання першого до другого закладу) та утворення Полтавського інституту народної освіти.

Ключові слова: Полтавський педагогічний інститут, історична освіта, філософська освіта, географічна освіта, історико-філологічний факультет, Олександр Булдовський, Полтавський інститут народної освіти.

Полтавський учительський інститут у статусі закладу середньої професійної освіти діяв у 1914-1919 роках. Із грудня 1919 по квітень 1921 року він мав назву «Полтавський педагогічний інститут». Джерел інформації про діяльність цього закладу вищої педагогічної освіти небагато. Це – матеріали, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО) [10-13], тарифні відомості (на жаль, тільки окремі), що зберігаються в Державному архіві Полтавської області (далі – ДАПО) [4-5], спогади сучасників подій [3], залікова книжка студентки М.А. Білаш [9]. Учительський і педагогічний інститут діяв у 1918-1921 роках в тісній взаємодії з історико-філологічним факультетом товариства «Просвіта».

Метою статті є аналіз організації освітнього процесу з історії, філософії та географії у Полтавському педагогічному інституті, який у січні 1920 року отримав статус закладу вищої освіти.

Обставини перетворення учительського інституту в педагогічний викладено в написаному у 1920 році тодішнім керівником закладу О. Булдовським звіті про сучасний стан Полтавського педагогічного інституту [10, ар. 30]: «Перетворення колишнього Полтавського учительського інституту в вищу школу під назвою «Полтавський педагогічний інститут» фактично було здійснене в травні-липні 1919 року. Проект Статуту педінституту був переданий на затвердження відділу Вищих шкіл при Народному комісаріаті освіти (м. Київ). У середині липня 1919 року один примірник статуту повернувся в Полтаву з поміткою про затвердження завідувачем відділом Вищих шкіл тов. Володарським». Як можна зрозуміти, цей екземпляр на час написання звіту був втрачений.

Заняття в інституті, який би працював за новим Статутом, повинні були розпочатися після канікул, у вересні 1919 року. Але цього не сталося в зв'язку з тим, що 29 липня 1919 року Полтава була зайнята денікінськими військами, а керівництво освітніми закладами перейшло до Управління народної освіти при Головнокомандувачеві збройних сил Півдня Росії. Усі законодавчі акти, прийняті після 7 листопада 1917 року «окремими крайовими утвореннями в місцевостях, які перебувають в управлінні Головного Командування вважаються відміненими» [7, арк. 9]. У цей же час були внесені зміни до положення про Учительські інститути. Викладання

українською мовою було заборонено в закладах, що фінансувалися за рахунок денікінського уряду, а викладання історії та географії України заборонялося в усіх закладах [7, арк. 1].

Інститут продовжив існувати як учительський інститут із російською мовою викладання, але за положенням, яке відрізнялося від того, що існувало в часи царської Росії. Штатним розписом учительських інститутів, що розміщувалися на території зайнятій денікінцями, передбачалися посади: директора, законовчителя, учителів наук, учителя графічних наук, учителя співів, учителя музики, помічника учителя ручної праці.

Як писав Г. Вашенко, «...на місце Левицького, що виїхав на Кубань, на посаду ректора був призначений Ковалевський. Українські педагоги були звільнені, а на їхнє місце були призначені росіяни або малороси» [3, с. 313]. Український патріот, громадський діяч Олекса Августинович Левитський (1872-1947 роки) займав посаду директора учительського інституту з вересня 1917 по липень 1919 року. Його наступник під час денікінської окупації Полтави в серпні-листопаді 1919 року – Петро Іванович Ковалевський, – раніше працював учителем російської словесності й інспектором Другої чоловічої гімназії (у корпусі якої сьогодні розташовується історичний факультет ПНПУ імені В.Г.Короленка). Набору на перший курс навчання у вересні 1919 року здійснено не було, але заняття на старших курсах восени того року продовжувалися.

О. Булдовський у звіті пише, що після вигнання денікінців і повернення радянської влади, 27 грудня 1919 року полтавський губернський відділ народної освіти видав наказ про усунення призначених за часу денікінської влади педагогів (чимало представників інтелігенції самі покинули Полтаву разом із білогвардійськими військами). У кінці грудня лектори, що працювали до серпня 1919 року, повернулися до інституту і взялися до відновлення занять. Услід за тим, було відновлено проект статуту, який і затвердила Колегія губернського відділу народної освіти [10, арк. 30]. Відомий нам рукописний не датований варіант Статуту [11, арк. 125-130], виконаний почерком О. Булдовського, містить і навчальні плани для відділів і підвідділів педагогічного інституту.

Улітку 2016 року полтавський колекціонер Борис Миколайович Павленко подарував одному із авторів статті «Зачотну книжку» Полтавського педагогічного інституту на ім'я Білаш Марії Андріївни [9], де зазначено дату вступу до інституту: 27 грудня 1919 року. Отже, набір на перший курс 1919-1920 навчального року, як тепер з'ясувалося, був здійснений, хоч із затримкою. За цим документом ми отримали можливість порівняти навчальний план природничого відділу з архіву із записами в «зачотній (заліковій) книжці».

Наказом №3 від 13 січня 1920 року, підписаним Головою Губревкому Я. Дробнісом і завідувачем відділу народної освіти О. Мізерницьким, Полтавський учительський інститут із цього числа оголошувався Вищою школою під назвою «Полтавський український педагогічний інститут», і до переходу під керівництво центральної влади підлягав Полтавському губернському відділові освіти [8, арк. 5].

Отже, кінець грудня 1919 року (а не липень 1919 року, як говорили раніше) слід вважати початком функціонування Полтавського педагогічного інституту. Але подібний статус «місцевої вищої школи» мала, наприклад, і Вища робітничка школа в м. Полтаві, заснована в тому ж грудні 1919 року.

Розуміючи хиткий статус педінституту, голова Губревкому в наказі №47 від 15 березня 1920 року вказував, що слід «...негайно приступити до організації радянського інституту народної освіти, зосереджуючи навколо Педагогічного інституту всі курси до готування робітників до праці в різних галузях освіти» [8, арк. 19]. Процес створення цього інституту затягнувся більше ніж на рік.

Наказом Губревкому №3 від 13 січня 1920 року, пропонувалося переобрати Педагогічну раду новоутвореного педінституту, якій негайно скласти програми і подати на затвердження до відділу освіти [8, арк. 5].

Слід зазначити, що наприкінці 1919 – у першій половині 1920 року «третя» більшовицька влада у Полтаві вела себе досить обережно, на деякий час відмовилася від єдиноначальництва й партійного контролю в закладах освіти, дозволивши їхнім колективам самим обирати органи управління.

Школами керували педагогічні ради. Колектив педагогічного інституту вирішив назвати орган самоуправління «науково-навчальною радою», сподіваючись, що це допоможе в майбутньому отримати статус повноцінного вищого навчального закладу. О. Булдовський досить чітко описував функціонування цього колективного органу управління [10, арк. 30-31]. Науково-навчальна рада складалася із представників від лекторів і слухачів у рівній кількості. Вирішення

поточних справ і керівництво адміністративним життям належало президії або правлінню науково-навчальної ради, котре складалося із голови і товариша (заступника) голови ради, а також із голів і секретарів окремих відділів. Кожен із трьох відділів (словесно-історичний, фізико-математичний, природознавчий) теж мав окремі ради, котрі керували їхнім внутрішнім життям. Господарчими справами відав господарчий комітет, до складу якого науково-навчальна рада делегувала 2 представники, ради відділів – по 1 представникові.

Судячи з підписів у тарифних відомостях [5], на виборній посаді голови науково-навчальної ради Полтавського педагогічного інституту найдовше перебував О. Булдовський (1887-1938 роки) – із січня до початку жовтня 1920 року, коли більшовики розгорнули репресії проти національно свідомих представників інтелігенції, і він був заарештований. У кінці 1920 року обов'язки голови виконував його заступник – лектор з політекономії І. Лебединський (1888-1942 роки). У 1921 році, до утворення Полтавського інституту народної освіти, головою науково-навчальної ради був декан природознавчого відділу В. Ніколаєв (1889-1973 роки) [2].

Про склад викладачів і перелік навчальних дисциплін у педагогічному інституті можемо судити із тарифних відомостей і звітів, а також із указаної вище «зачотної книжки». Склад викладачів і перелік дисциплін у різні місяці не були стабільними. Окремі викладачі, що починали працювати в педагогічному інституті, склали основу кадрового складу Полтавського інституту народної освіти [1].

Одночасно деякі викладачі в 1920 – на початку 1921 років викладали і на словесно-історичному відділі педагогічного інституту, і для студентів історико-філологічного факультету (що є ще одним свідченням того, що в 1918-1919 роках, фактично, це був єдиний освітній заклад): голова відділу – філолог О. Бузинний, лектор із української літератури – В. Щепотьєв; психології й теорії трудової школи – Г. Ващенко, політекономії, історії соціалізму та теорії права – І. Лебединський, новітньої філософії, загальнонаукової методології, логіки, філософії та історії педагогіки – І. Чаленко, стародавньої й середньовічної історії – О. Васильєва, історії Західної Європи та всесвітньої літератури – Л. Степанов, історії Росії та історії слов'ян – І. Рибаків, всесвітньої історії – Т. Богданович, археології – В. Щербаківський, історії України А. Дучинський, співів – В. Верховинець, історії держави і права – В. Чуйко.

Отже, І. Чаленко – перший викладач філософських дисциплін у нашому закладі вищої освіти. Випускник Роменського духовного училища, Полтавської духовної семінарії, Санкт-Петербурзької духовної академії, магістр богослов'я, із 1898 року працював викладачем багатьох навчальних закладів міста Полтави (Рис. 1).

Рис. 1. Іван Якович Чаленко (1873-1937 роки)

Викладачами природознавчого відділу на початку 1920 року були його завідувач В. Ніколаєв (ботаніка, анатомія і фізіологія рослин); О. Булдовський (зоологія, методика природознавства, методика навчання географії); К. Дубняк (загальне землезнавство); М. Самбікін (метеорологія і кліматологія); М. Гавриленко (порівняльна анатомія тварин, лаборант з біології); В. Лауер (анатомія і фізіологія людини); Й. Власенко (загальна і неорганічна хімія); Я. Бергольц (органічна хімія). Кілька лекцій із природознавства, географії, фізики прочитав керівник зразкової школи при інституті у 1918-1920 роках Ф. Пошивайло (із 30 січня 1920 року ця школа стала звичайного типу). Природознавчий відділ поділявся на 2 підвідділи: географічний і біологічний.

Викладачів фізико-математичного відділу теж було небагато: математики – М. Лісовський, В. Воропай, О. Нікологорський, Є. Супрун, С. Колісник; фізики – О. Ліщина-Мартиненко, М. Харченко, Н. Васильєв.

Названі викладачі працювали в педагогічному інституті не щомісяця. Причому, їхня чисельність під кінець 1920 року суттєво зменшилася. Практично всі вони за сумісництвом викладали в школах і технікумах Полтави, працювали в інших установах (у музеї, відділі освіти).

Станом на серпень 1920 року в педагогічному інституті працювали 24 лектори (у т.ч. 3 – загальних дисциплін, 9 – на словесно-історичному відділі, 4 – фізико-математичному, 5 лекторів і 3 асистенти – на природничому відділі). Крім того, нараховувалося 25 вакансій, які планувалося заповнити лекторами, запрошеними із Харкова (О. Булдовський [10] розписує план їх заповнення).

Відповідно до правил вступу, ухвалених більшовицькою владою ще в 1919 році, у виші стали приймати не тільки осіб із середньою освітою (зі стажем або без стажу), але й без середньої освіти (для яких передбачався «колоквіум»). Переведення із курсу на курс тоді відбувалося автоматично, оскільки будь-якої форми підсумкового контролю не було передбачено.

Назвемо заплановані в навчальному плані спільні дисципліни для всіх студентів (у дужках – години лекцій/практичних на тиждень) [10, арк. 35-37; 11, арк. 126-127]:

Загальна психологія (3/1)	Історія філософії з історією наукового світогляду (3/1)
Психологія дитини (2/2)	Дитяча література (1/-)
Логіка (1/-)	Гігієна і фізичне виховання (2/-)
Історія виховання і навчання (2/2)	Політична економія (2/-)
Історія педагогіки (2/2)	Історія соціалізму (2/-)
Теорія трудової школи (1/2)	Теорія права в зв'язку з радянською конституцією (1/-)
Школознавство (1/1)	Педагогічне малювання і ліпка (-/2)
Виразне читання (-/2)	Педагогічна ручна праця (-/4)
Нова мова (4/-)	Співи (-/2)

Деякі заплановані навчальні дисципліни не викладалися (спочатку – за браком викладачів, пізніше – у зв'язку з переходом на навчальні плани, затверджені в Головпрофосвіти, м. Харків). Як свідчить аналіз залікової книжки студентки біологічного підвідділу М. Білаш (Рис. 2), перелік дисциплін, які викладалися фактично, не відповідає передбаченому навчальному плані. Не було єдиної системи оцінювання знань; іспити й заліки виставлялися не в спеціально відведений час, а, очевидно, по мірі готовності студента до їхнього складання. Послідовність вивчення окремих курсів, також, не була логічною.

1920 року				
Прізвище лектора**	Назва курсу або практичних занять**	Годин / тиждень	Час іспиту	Одмінка про здачу іспиту
Лауер Володимир Вільгельмович	Анатомія челоука	2	11.05.1920	4
Булдовський Олександр Теофілович	Загальна зоологія			Задовільно
Ніколас Валентин Федорович	Морфологія рослин. Спорів рослин	2	17.11.1921 28.01.1922	4 4
Власенко Йосип Олексійович	Неорганічна хімія	2		Задовільно
Ващенко Григорій Григорович	Загальна психологія	2	26.09.1921	Зачет здан
Чаленко Іван Якович	Логіка	2	11.06.1921	Задовільно
Щепотьєв Володимир Олександрович	Українська мова			Задовільно
Лебединський Іван Васильович	Політична економія			Задовільно
1921 року				
Булдовський Олександр Теофілович	Зоологія безхребетних			Задовільно
Ніколас Валентин Федорович	Систематика рослин Анатомія рослин		20.07.1921	Здано Здано
Бергольц Яків Григорович	Органічна хімія	4		Добре
Лауер Володимир Вільгельмович	Гістологія	2	17.08.1921	Зачет здан
Самбікін Михайло Митрофанович	Метеорологія	2		Добре
Харченко Микола Олександрович	Фізика	4		Добре
Лебединський Іван Васильович	Історія соціалізму	2		Добре
Ващенко Григорій Григорович	Психологія дитини	2		Тільки підпис
1922 року				
Ващенко Григорій Григорович	Теорія виховання	2	12.02.1922	4
Ващенко Григорій Григорович	Трудова школа	2	20.02.1922	3
Чуйко Віктор Самойлович	Державне право	2	25.02.1922	3
Грюн Микола Августович	Німецька мова	2	27.02.1922	4
Фабрі І.А.	Ентомологія	2	22.03.1922	4
Чаленко Іван Якович	Історія філософії	2	11.03.1922	?
III триместр 1922 року				
Гавриленко Микола Іванович	Зоологія хребетних	2		Оцінки й підписи лекторів відсутні. Очевидно, це свідчить про те, що студентка не закінчила навчання і залікова книжка залишилася у неї (не була обмінена на диплом).
Лук'янович Борис Борисович	Фізіологія рослин	3		
Самбікін Михайло Митрофанович	Загальне землезнавство	2		
Булдовський Олександр Теофілович	Методика природознавства	4		
Лужай	Органічна хімія	2		
Харченко Микола Олександрович	Фізика	4		
Ніколас Валентин Федорович	Систематика рослин	2		
Прусенко Г.П.	Експериментальна психологія	2		
Декан В.Ніколас (підпис)		Секретар А.Чигринцева (підпис)		

Рис. 2. «Зачотна» книжка № 34 [9]

Полтавського педагогічного інституту природознавчого відділу Білаш Марії Андріївни.
Вступила до інституту 1919 року грудня місяця 27 дня.
м. Полтава. Електрична друкарня Бр. Попілових

* Ініціали / ім'я по батькові лекторів внесені авторами статті (з різних архівних джерел). Підписи лекторів – в останній колонці книжки.

** Друкується відповідно до написання в оригіналі.

*** Усі записи назви дисциплін, крім останнього триместру, виконані одним почерком. Підписи декана і секретаря після записів семестрів виконувалися в один час (очевидно, на початку вступу на навчання).

За інформацією в.о. голови науково-навчальної ради педінституту І. Лебединського від 9 листопада 1920 року [11, арк. 80], набір студентів 1-го курсу, здійснений на 1920/1921 навчальний рік, не був розподілений по відділах (викладалися тільки спільні для студентів усіх відділів загальноосвітні й психолого-педагогічні дисципліни – за переліком вище).

Розподіл студентів між курсами й відділами в 1920-1921 навчальному році [11, арк. 102]:

Курс	Словесно-історичний	Фізико-математичний	Природничий	Разом
I	«Основний», не розподілений між відділами			282
II	36	16	33	85
III	28	12	15	55
IV	15	16	15	46
Разом	79	44	63	468

У серпні 1920 року мала місце спроба перетворити Полтавський історико-філологічний факультет товариства «Просвіта» на Полтавський український інститут громадських наук (як тимчасовий захід – до створення єдиної для УСРР мережі навчальних закладів). Навіть був прийнятий наказ №256 Народного комісаріату освіти від 26 серпня 1920 року, та затверджені навчальні плани цього інституту [11, арк. 92]. У вересні узгоджувалося питання про передачу до нього із педінституту фізико-математичного відділу (як окремого факультету). Але щось у цій справі не склалося, і в листі від 8 жовтня 1920 року Наркомпрос УСРР визнав існування в Полтаві історико-філологічного факультету як тимчасового, до створення інституту народної освіти [11, арк. 1].

Ще навесні 1920 року радянським урядом було оголошено про ліквідацію старої вищої школи і початок діяльності інститутів народної освіти (ІНО) з трирічним терміном навчання, які повинні готувати вчителів із вищою освітою як для шкіл-семирічок, профшкіл, робітфаків і технікумів. Тому в першому кварталі 1921 року йшла підготовка до утворення вищого навчального закладу – Полтавського інституту народної освіти (ПІНО) на основі об'єднання історико-філологічного факультету та педагогічного інституту.

4 квітня 1921 року відбулося засідання об'єднаної ради двох закладів під головуванням декана історико-філологічного факультету І. Рибаківа (1890-1963 роки) і голови науково-навчальної ради педінституту В. Ніколаєва. А 10 квітня 1921 року ректором ПІНО було обрано професора словесності В. Щепотьєва (1880-1937 роки). Однак він фактично так і не приступив до виконання обов'язків ректора і не підписував офіційних документів (як писав сам, через «перетомленість серця»). Обов'язки ректора виконувала проректор Н. Мірза-Авакянц (1888-1940 роки), на той час – дружина одного з керівників полтавської Губосвіти – Браташевського. Секретарем президії ПІНО було обрано І. Чаленка.

Причина того, що В. Щепотьєв не був фактичним керівником закладу, – невдоволення Наркомату освіти тим, що ректор не тільки не був комуністом, а ще і восени 1920 року був заарештований за «антирадянську діяльність». Схоже, що обрання В. Щепотьєва ректором ПІНО при фактичному керівництві закладом Н. Мірза-Авакянц було результатом компромісних домовленостей між місцевою владою і активом новоутвореного інституту.

Розроблений радою статут ПІНО був не затверджений Головною профосвітою (з посиланням на те, що буде затверджене загальне положення про управління вищою школою). Разом із тим, у листі від 12 квітня 1921 року Головною профосвітою звано функції обраного ректора ПІНО до представницьких. Було вказано, що за відсутності ректора-комуніста, Губпрофосвіта повинна призначити в ПІНО політичного комісара. А при ректорові й політкомісарові створюється загальний орган правління інститутом у складі двох деканів, помічника ректора, секретаря і 1 студента [11, арк. 7].

Впродовж 14-22 квітня 1921 року завершилися організаційні заходи щодо налагодження діяльності ПІНО у складі двох відділів: словесно-історичного (на базі однойменного відділу педінституту й історико-філологічного факультету, на чолі з деканом І. Лебединським), і природничо-математичного (на базі двох відділів педагогічного інституту, на чолі з деканом В. Ніколаєвим). Серед кафедр новоутвореного інституту названі: загального землезнавства та географії України з методикою навчання (завідувач – М. Самбікін), історії філософії (І. Чаленко),

політекономії (І. Лебединський), всесвітньої історії (Є. Кагаров), історії Росії (І. Рибаків), історії України (Д. Багалій) тощо.

В. Щепотьєв і Н. Мірза-Авакянц формально були керівниками ПНО до 7 березня 1922 року, коли наказом Народного комісаріату освіти УСРР за №2681 ректором інституту був призначений професор-історик І. Рибаків, а політкомісаром – М. Гаврилів (1885-1932 роки). Через рік І. Рибаків змінив на посаді ректора комуніст О. Ходак (1887-1945 роки). Він писав: «У липні 1924 року звільнилися І. Рибаків і Н. Мірза-Авакянц, що дозволило ступити на шлях розриву з традиціями старого історико-філологічного факультету і зсунути ІНО на рейки педагогізації» [14, с. 182].

Вибори ректора і керівництва нового вишу, скоріше, указують на те, що фактично до історико-філологічного факультету (із сильнішим складом викладачів) був приєднаний педагогічний інститут, і наступні два роки діяльності ПНО продовжував традиції, закладені на історико-філологічному факультеті.

Педагогічний інститут мав незадовільне забезпечення приміщеннями (розташовувався у будинку по сучасній вул. Лідова 9/12, тоді – Новокременчуцькій). Найкраще були обладнані кабінети природничого відділу (ботанічний, зоологічний, анатомо-гістолого-фізіологічний, мінералогічний і геологічний та хімічна лабораторія), оскільки інститут отримав частину майна кабінету природознавства Кадетського корпусу, й частину – хімічного кабінету реального училища. Наочність виготовлялася самими викладачами.

Після об'єднання в один навчальний заклад, ПНО отримав будинок по вулиці Стрітенській, 43, що змикався на розі з будинком по вулиці Шевченка, 20 (де раніше розташовувався історико-філологічний факультет). Усі названі будівлі збереглися до нашого часу (Рис. 3).

Рис. 3. Будівлі, в яких розміщувалися Полтавський педагогічний інститут та історико-філологічний факультет на початку 1920-х років:
а) вул. Лідова, №9/12; б) вул. Стрітенська, №43; в) вул. Шевченка, №20

Список використаних джерел

1. Булава Л. М. Географічна освіта в контексті історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (1914-2014 роки): монографія / Л. М. Булава, С. М. Шевчук, О. М. Мащенко; Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка. – Полтава, 2014. – 158 с.
2. Булава Л. М. О. Т. Булдовський і В. Ф. Ніколаєв – голови науково-навчальної ради Полтавського педінституту, як колективного органу управління в 1920-1921 рр. / Л. М. Булава // Історична пам'ять. – 2013. – № 2. – С. 67-72.
3. Ващенко Григорій. Твори. Т. 6 : Спогади. Статті // Всеукр. пед. т-во ім. Григорія Ващенка. – К. : Школяр, 2006. – 64 с.
4. Відомості про викладачів і службовців Полтавського педагогічного інституту, 1920 – початок 1921 року // Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 133-137; Спр. 300. – Арк. 237-242.
5. ДАПО. – Ф. 1507. – Спр. 213. – Оп. 1. – Арк. 26.
6. Відомості про викладачів Полтавського історико-філологічного факультету, 1920 р. // ДАПО. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 138-139; Спр. 213. – Арк. 11 а,б. – Спр. 300. – Арк. 113-116.
7. ДАПО. – Ф. 3986. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-9.
8. ДАПО. – Ф. 1865. – Оп. 1. – Спр. 165.
9. Зачотна книжка № 34 Полтавського педагогічного інституту, природознавчого відділу Білаш Марії Андріївни, 1919-1922 рр. – 8 с. // Особистий архів співавторки статті – Л.М. Булави.

10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 166. – Оп. 1 – Спр. 950. – Арк. 30-35.
11. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 1101.
12. Анкетні картки Міністерства народної освіти з відомостями про учбові заклади Полтавщини // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 1-214.
13. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 20.
14. ДАПО. – Ф. 495. – Оп.1. – Спр. 8. – Арк 169.

L. N. Bulava, P. A. Kravchenko, O. M. Mashchenko

HISTORICAL, PHILOSOPHICAL AND GEOGRAPHICAL EDUCATION IN POLTAVA PEDAGOGICAL INSTITUTE (DECEMBER 1919 – APRIL 1921)

Poltava Teachers' Institute existed in 1914-1919. From December 1919 to April 1921, it worked as the "Poltava Pedagogical Institute".

Wrote a report on the reform of the teacher's institute at the pedagogical institute O. Buldovsky for reform were held in May-July 1919. Classes at the pedagogical institute were to begin in September 1919. But on July 29, 1919, Poltava was occupied by the forces of the Russian Volunteer Army (Anton Denikin). Therefore, the Teaching Institute continued to operate. Teaching classes in Ukrainian was prohibited. The director appointed was Petro Ivanovich Kovalevsky.

The Soviet government returned to Poltava in late November. December 27, 1919, a set was made for the first year of 1919/1920 of the academic year. This was described in a graduation book by Bilash students.

Poltava Teachers' Institute was renamed as "Poltava Ukrainian Pedagogical Institute" in January 13, 1920, the. The institute's management body was created: a "scientific and educational council". It consisted of lecturers and students. Professor Alexander Buldovsky (1887-1938) was elected chairman of the board of the pedagogical institute. In 1921, the chairman of the council was the dean of the natural science department Valentin Nikolayev (1889-1973). The institute had three departments (humanities-historical, physical-mathematical, natural science). The chairman of the humanities-historical department was the philologist O. Buzunnyi, lecturers in Ukrainian literature – V.O. Shchepotiev; Psychology and Theory of Labor School – G.G. Vashchenko, political economy, the history of socialism and the theory of law – I.V. Lebedynskiy, the newest philosophy, general scientific methodology, logic, philosophy and history of pedagogy – I.Ya. Chalenko, ancient and medieval history – O.M. Vasiliev, the history of Western Europe and world literature – L.M. Stepanov, History of Russia and the History of the Slavs – I.F. Rybakov, world history – T.O. Bogdanovich, Archeology – V.M. Shcherbakivsky, the history of Ukraine – A.F. Duchinsky, singing – V.M. Verkhovitsy, the history of state and law – V.S. Chuiko

In April 1921 the Pedagogical Institute was united with the Faculty of History and Philology. Its new name was Poltava Institute of Public Education.

Keywords: *Poltava Pedagogical Institute, historical education, philosophical education, geographical education, historical and philological faculty, Alexander Buldovsky, Poltava Institute of Public Education.*

Надійшла до редакції 21 червня 2017 року

* * *

УДК 061.251(4)

Н. В. Год, М. Т. Костенко

ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО МАСОНСЬКОГО РУХУ

Статтю присвячено аналізу ідеологічних засад масонського руху. З'ясовано, що ця проблема є актуальною через загадковість і таємність масонських лож. У статті визначено принципи та ідеї масонської організації. Досліджено питання мети, цілей і практики європейського масонського руху. Представлено втілення ідеології масонства в державних документах країн Європи. Проаналізовано офіційний документ Великої англійської ложі «Конституцію Андерсона», за якою «вільні муляри» зарекомендували себе як громадські благодійні діячі, меценати. Досліджено меценатську діяльність масонів. Здійснено короткий огляд основних законів, положень статуту масонів і їх взаємозв'язків із суспільством упродовж XVI-XVIII століть. Насамкінець мова йде про три основні завдання європейських масонів: збереження та передача нащадкам так званого таємного знання, моральне очищення членів ордену і всього людства. Кінцевою метою братства названо прагнення досягнути епохи миру, щастя, людської солідарності та процвітання. Тріаду масонства «свобода, рівність, братерство» названо однією з необхідних умов досягнення майбутньої справедливої світобудови без соціальних, національних, державних і релігійних протиріч.

Ключові слова: *масонство, ложа, ідеологія, ландмарки, принципи, свобода, рівність, братерство, «Конституція Андерсона», благодійність, меценатська діяльність.*

Під час радикальних подій, історичних переворотів, захоплень влади суспільство завжди згадує про масонство. Цей давній орден овіяний містичним ореолом і, незважаючи на свою багатовікову історію, досі має низку не розв'язаних проблем. Уважається, що діяльність масонських організацій – це таємниця за сімома замками. Однак добре відомо про залучення братства до благодійності та фінансування різних проектів. Масони й нині допомагають лікарням і притулкам, виділяють кошти на наукові дослідження та медичні лабораторії, надають спонсорську допомогу школам й університетам.

З'явившись у XVI столітті в католицькій Західній Європі як таємна організація, вільні каменярі проголосили блага, хоча й утопічну мету – зробити світ кращим, досконалішим і освіченішим через вплив на можновладців.

Події XXI століття вимагають знайти шляхи вирішення питань військових конфліктів, покращення сфер життя суспільства. Сьогодні представлені різні моделі виходу зі світової кризи – економічні та релігійні реформи, проте більшість науковців доводять, що початок трансформацій за зміною ідеології та власного мислення. Зважаючи на те, що й у наші дні на вістрі вирішення багатьох історичних протиріч стоять масонські організації, вважаємо за необхідне проаналізувати ідеологію та практику європейського масонського руху.

Як окрему сферу, ідеологію масонства майже не було досліджено. Окремі аспекти виокремлено в загальноописових працях про масонство. Так, Ф. Бейлі [2] охарактеризував мету виникнення масонських лож і принципи їхньої діяльності. Природу організації, її структуру та актуальні проблеми мислення масонів досліджено Г. Боксом [3]. Ознаки «вільного каменяра», які є «Біблією життя» кожного масона, охарактеризовано Г. Вурисом [4]. Порівняльну характеристику масонської діяльності в історичній ретроспективі представлено в праці М. Морамарко [6]. Ідеологічні постулати, обов'язки та мета існування масонських лож визначено в «Конституціях Андерсона» [5], які створені завдяки об'єднанню протоколів засідань ще прамасонських організацій. О. Планов у праці «Таємна історія масонства» [7] дослідив питання участі масонів у благодійних акціях, допомогу лікарням, університетам. Однак ідеологічний зміст масонських організацій, на думку авторів, є актуальним і має цивілізаційне значення для подальшого дослідження. Саме тому автори статті на основі аналізу джерел і літератури намагатимуться проаналізувати ідеологію та практику європейського масонського руху.

Дослідження здійснено з використанням системи методів, серед яких загальнонаукові: описовий, аналіз, узагальнення – для забезпечення можливості виокремлення провідних напрямів дослідження, формування вихідних положень і висновків; історико-генетичний – для з'ясування причинно-наслідкових зв'язків ідеології масонського руху.

Масонство – це насамперед система моралі, але для того, щоб бути масоном, недостатньо володіти певною сумою знань чи навичок. Бути масоном – це дотримуватися в житті певних етичних принципів, спрямовувати свою діяльність на будівництво символічного Храму. Його будівництво необхідно здійснювати на основі багатовікового досвіду попередніх поколінь. Тому масони у своїй діяльності завжди прагнуть до Мудрості, яка зміцнена Силою та сповнена Красою (саме в цьому полягає сутність символізму трьох масонських колон, що завжди присутні в ложі). Практика «будівництва Храму» включає в себе не тільки самовдосконалення особистості, але, також, і розвиток людства та «прогрес» всесвіту. Світоглядна система масонства побудована на раціональній філософії і містичному розенкрейцерстві (система ордену золото-рожевого хреста). Взагалі в філософії масонства склалося кілька напрямів, домінуючим серед яких до теперішнього часу є містичне світосприйняття. В інших – завжди побутовали ідеї про те, що масонство або прихильне до християнської етики, або і є справжнім християнством.

Джерела масонських організацій свідчать, що таємний обов'язок масонів полягає в наполегливому самовдосконаленні та відродженні власної особистості. Кожен масон повинен нести у світ дух братерства, рівності, впертої праці та суворої дисципліни. Довгий час метою та завданнями середньовічних масонів був захист людей, які викликали гнів церкви і держави, особливо тоді, коли Римська католицька церква представляла і державу, і релігію. Через теоретичні розбіжності з церквою і страхом перед переслідуванням, масонство діяло в умовах суворої конспірації [3].

З другої половини XVII століття масонські ложі втратили свій «професійний» характер, але зберегли назву, ритуал і символіку вільних каменярів, тобто внутрішню ієрархію ложі. У всіх масонських ритуалах були присутні прагнення до возз'єднання зі світом духів, віра в можливість магічної дії, апеляція до таємних сил. Прогресивні ідеї братерства, рівності, свободи і прав людини, що проголошувалися масонством, не перешкождали послідовному дотриманню

ієрархічних принципів його організації. Уже не професійна спілка, не церква, але й не партія – такою була масонська структура при своєму виході з тіні історії на початку XVIII століття [7, с. 91].

Масонські організації ще від початку свого існування діють згідно з принципами, перелік яких називається ландмарками. Згідно з ідеологією руху, кожен учасник організації повинен вірити в Вищу Сутність, при цьому всім надається повна свобода віросповідних. Це означає, що, наприклад, для християнина Вищою Сутністю є Свята Трійця, а для мусульманина – Аллах. Масонство є одним із найстаріших світських братських товариств у світі. Це співтовариство людей, стурбованих проблемами моральних і духовних цінностей.

Масонство базується на таких принципах:

1. Масон повинен вірити в Бога і в те, що людська Душа – вічна. Лише через цю віру людина може отримати спасіння.
2. Учасник масонського ордену повинен чітко розуміти, що його релігійні погляди стосуються лише його життя та форми поведінки. Кожен може обирати для себе ту релігію, яку захоче. І це не повинно викликати осудження з боку інших масонів.
3. Масонство не пов'язує себе з жодним конкретним шляхом, який вестиме до спасіння людської душі. Кожен повинен обрати і пройти свій шлях до Великого спасіння.
4. У масонському братстві заборонені релігійні та політичні теми, так як саме ці обговорення найконфліктніші. Саме для збереження свободи думки своїх членів, такі розмови в організації заборонені. Взагалі, одним із провідних завдань масонської ложі є об'єднання людей різних національностей і релігій. Масони прагнуть до глобальної єдності. Масонське вчення виховує в людях принцип рівності релігій та національностей, що допомагає розв'язувати та не допускати міжнаціональні конфлікти. Масони вважають, що на допомогу та підтримку заслуговує кожен.
5. Діячі масонського братства ніколи не повинні ставити інтереси ложі вище за сімейні, релігійні та державні погляди. Таким чином, масонство не культивує себе як організацію, а навпаки – розвиває в кожній особистості правильну ієрархію цінностей [7, с. 183].

Таким чином, головною ідеєю масонства є встановлення рівності та панування добра в світі. Саме тому члени масонського ордену з повагою ставляться до представників будь-якої релігії та національності. Добро та милосердя має надаватися кожному, хто його потребує. Усі ці ідеї та принципи реалізуються шляхом формування гідної та самодостатньої особистості в людині.

Масони особливу увагу приділяють розвиткові особистості. Уважається, що лише успішна та самореалізована особистість може приносити користь суспільству. Саме тому правила масонства вчать раціонально використовувати свій час, та розвивати свої здібності в цікавій для людини сфері життєдіяльності [1].

Таємний обов'язок масонів полягає в наполегливому самовдосконаленні та відродженні власної особистості; кожен масон повинен нести у світ дух братерства, рівності, впертої праці та суворої дисципліни. Нині масонство називають «королівським мистецтвом», завданням якого є моральне, інтелектуальне та фізичне вдосконалення людства.

Масони ще з XVI століття надавали перевагу поступовим еволюційним крокам у напрямі морального вдосконалення себе та інших, без радикалізму та при збереженні й захисті прав людини. Однак революційні дії повністю не відкидалися, принаймні деякими представниками братства. Орден поставив собі за мету вести людство до досягнення земного раю, золотого віку, царства, любові та істини [7, с. 209].

Масони виходили з думки, що жодні суспільні відносини не можуть подарувати всезагального блага людям, яким невідоме почуття любові до ближнього. Тому члени ордену прагнули досягнути раю на землі шляхом морального, розумового і фізичного вдосконалення кожної окремої особистості [7, с. 210]. Тут простежується схожість між «вільними каменярами», які турбувалися про те, щоб зробити досконалим кожен камінчик, обробити його і вже аж потім переходити до будівництва, і «спекулятивними масонами», які повинні були звертати увагу на виховання в дусі орденського вчення кожного співчлена. При цьому кожен член братства повинен суворо дотримуватися правил масонського протоколу та етикету.

«Пізнай самого себе» – саме цей заклик був викарбуваний над входами у стародавні храми посвячення, бо самоусвідомлення було їхньою головною метою та призначенням. Масонство увіковічило цей принцип, назвавши самопізнання «найбільш цікавим предметом людського вивчення» [6, с. 212]. Справжнє самоусвідомлення – це безперешкодне, усвідомлене єднання людського духу з Богом, що супроводжується відчуттям їхньої totoжності. Масонство розглядає

життя як безкінечний потік, який час від часу набуває тієї чи тієї форми, у міру свого поступального руху вперед, до все більш високого стану: у світі мінералів – це глибокий сон, у царстві рослин – напівдрімотний стан, у тварин – неспання, і, на кінець, досягнення морального самоусвідомлення на рівні людини [6, с. 212].

Багато років масони дотримуються трьох великих принципів: братська любов, милосердя та істина. На їхню думку, саме вони ведуть до підвищення загального рівня життя. Уже з перших кроків своєї діяльності масонство прагнуло поширити ці принципи на оточуючий світ, протиставити, перш за все, вузькостановому, феодальному праву з його абсолютистсько-королівськими опорами, природне право людей на свободу і рівність, які були глибоко обґрунтовані філософами епохи Просвітництва. Напевно одним із найперших прав, яке пропагували масони, була свобода совісті, обґрунтована задовго до прийняття загальнодержавного документу «Білль про права» [6, с. 67]. Тріада «свобода, рівність, братерство» стали символом боротьби прогресивних прошарків суспільства за його корінну перебудову.

Відомо, що «Декларація незалежності США» 1776 року, до творців якої належали учасники братства, висунула ідеї рівноправності всіх людей, невід'ємні природні права людини: право на життя, на свободу і прагнення до щастя. Подібні принципи зафіксовані й у американській конституції, але на практиці вони значно обмежувалися, і в французькій Декларації прав людини і громадянина. Остання проголошувала, що люди народжуються та залишаються вільними і рівними у правах, при чому свобода розглядалася як можливість робити все, що не приносить шкоди іншому. Невід'ємними правами людини є свобода, власність, безпека та опір пригніченню. Влада повинна гарантувати свободу віросповідання, думки, слова та друку. Аналізуючи ці документи, не слід їх повністю приписувати масонству, позаяк у складі їх авторів не були самі лише масони [3].

У власне масонських матеріалах, таких як «Конституція Андерсона», статuti окремих лож задувана раніше тріада не фіксувалася у синтетичній єдності. Її складники вживалися ізольовано та в обмеженому розумінні [5].

Так, «Вільний Муляр зобов'язаний підкорятися моральному закону; і якщо він правильно розуміє Королівське Мистецтво, то ніколи не стане нерозумним атеїстом або невіруючим вільнодумцем. Але якщо в давні часи Вільні Муляри зобов'язані були в кожній країні належати до релігії саме тієї держави і того народу, серед якого перебували, якою б вони не були, у давні часи вважалося більш розумним зобов'язувати їх належати до тієї лиш релігії, в якій є згода між собою всіх людей, залишивши їм самим точно визначати свої релігійні переконання» [5]. Це означає, що Вільні Муляри повинні бути людьми добросовісними і вірними, тобто бути людьми честі й людьми чесними, без залежності від особистих переконань і конфесійної належності кожного з них, – в силу чого Франкмасонство ставало Центром Єднання і способом встановлення істинної дружби між людьми, які – не будь би його, – були б розділені нездоланною прірвою.

Усі переваги та відмінності серед Вільних Мулярів спираються лише на людській гідності й особистих заслугах; тому що тільки так можна добре послужити Господу, не посоромити Братів і не збезчестити Королівське Мистецтво. Тому жоден Майстер або Доглядач не може бути обраний таким не завдяки обійманій посаді, але завдяки особистим заслугам. Кожен Брат повинен відвідувати збори і брати в них активну участь, щоб все опановувати способами, що відрізняють Братство. Тільки так буде відомо Кандидатам, що ніякий Майстер не може обрати собі Учня, якщо він недостатньо з ним знайомий; якщо він не досконалий, не має каліцтв і вад тіла, що можуть перешкодити його навчанню Королівському Мистецтву. Тільки якщо точно відомо, що він відповідає всім цим вимогам, йому може бути надана честь стати Доглядачем, пізніше – Майстром Ложі, а з часом – Великим Доглядачем і з часом Великим Майстром всіх Лож, залежно від його заслуг. Ніхто з Братів не може стати Доглядачем, не пропрацювавши певний термін в ступені Підмайстра; ні Майстром – не пропрацювавши Доглядачем; ні Великим Стражем – не пропрацювавши Майстром Ложі; ні Великим Майстром – не пропрацювавши до свого обрання в ступені Підмайстра. За давніми заповідями і регламентами, ці правителі й управителі давніх Лож, верховні й безсумнівні, повинні зустрічати повну покірність всіх Братів у підпорядкованих їм об'єднаннях з усіма відповідними покірливістю, любов'ю, пошаною і щирістю [5].

Керуючись у своїй діяльності високими моральними принципами, вільне масонство не припускало привілеїв соціальних класів, але віддає належне праці у всіх її формах, визнаючи за кожною людиною право безперешкодно і без жодних обмежень розкривати свої здібності за умови, що вони не порушують прав інших людей і поєднують свої інтереси з вищими інтересами батьківщини та людства. Таким чином, основні принципи масонства можна звести до таких:

- кожен масон підтверджує свою віру в Бога і в безсмертність душі;
- масон вірить у те, що те, як він поклоняється Богу, – його справа, і тільки його, а як поклоняються Богу інші масони, – це їх справа, і тільки їх. Відповідно масони твердо вірять у свободу віросповідання;
- масонство не нав'язує певного шляху до спасіння. Кожному масону слід шукати його там, де він поклоняється Богу;
- позаяк релігія та політика так часто викликають суперечки між людьми, тому ці питання заборонено обговорювати у масонській ложі;
- масонство шукає можливості звести всіх людей, усіх віросповідань разом у братстві, що базується на взаємній повазі, щоб спільно працювати на благо людей;
- масон не повинен ніколи ставити свої обов'язки щодо масонства вище своїх обов'язків стосовно своєї сім'ї, Бога і своєї країни [5].

О. Платонов зазначав, що базовою і спільною в ідеологічній сфері для всіх масонів була широка громадська активність. Основною формою її вияву стала меценатська і просвітницька діяльність [7, с. 419]. Якщо узагальнено охарактеризувати цю сферу діяльності лож, то варто зазначити, що відповідно до загальної концепції масонської благодійності, сформульованої в статутах вільних каменярів, вона була добровільною, безкорисливою й анонімною. У ній цінували не лише матеріальну допомогу, а й «той доброзичливий стан розуму, який поширює добру волю і щирі поваги до інших» [1]. За допомогою благодійності масони прагнули самоствердитися, отримати довіру суспільства і, що особливо важливо, догодити Богові та здобути Його благословення.

Для фінансового забезпечення благодійності в масонських ложах збиралися кошти на користь бідняків, створювалися спеціальні поховальні каси і скриньки взаємодопомоги. Крім звичайного річного збору залежно від статків учасників ложі, на благодійні цілі спрямовувалися кошти від підприємницької, наприклад, книговидавничої діяльності. Усі доходи й витрати на благодійність фіксувалися в спеціальних прибутково-видаткових книгах лож, про які ми маємо досить мало відомостей у зв'язку з недоступністю іноземних архівів та поверховістю літератури, що стосується цієї теми.

Масонська благодійність поширювалася, насамперед, на членів лож, а потім вже переходила й на осіб, які не належали до Ордену. Сприятли рекомендувалося тільки істинно нужденним і гідним допомоги, тому масони намагалися уникати пустої трати коштів і ретельно вивчали стан нужденних. Допомогу вони надавали в різних сферах, як приватним особам, так і установам. У першу чергу серед отримувачів були різні категорії найбіднішого населення: інваліди, хворі та люди похилого віку. Більшість лож мали власних пенсіонерів, яким видавалася щомісячна допомога. Значна частина коштів витрачалася на в'язниці та фортеці, у тому числі й на викуп ув'язнених за борги. Сума пожертвувань, загалом, була невеликою, а вагомі благодійні проекти були рідкісними [6, с. 27].

Відомо, що герцог Шартрський заснував у 1775 році ложу «Чистоти», до якої увійшли видатні представники знаті: герцог Шуазель, маркіз Лафайет, маркіз Сен-Жермен, принц Гессе, принц Нассау, маркіз Спинола та інші. Ця ложа володіла навіть фамільними надбаннями знатного роду герцогів Бульон – «Великий Схід Бульон». Вона добре пристосувалася до існуючого громадського та політичного ладу, а її діяльність звелася майже винятково до справ благодійності: допомоги бідним, вихованню сиріт і підкидьків, підтримки інвалідів [6, с. 65].

Ложа «Енциклопедична» в Тулузі, відкрита майже напередодні Великої Французької революції 1789-1794 років, була досить специфічною. Вона підписувалася на низку наукових видань, купувала енциклопедії. Не минуло ще й року, як у її складі було не менше 120 членів, більшість – ремісники. Учасники ложі розподілялися по семи комітетам: сільське господарство, філантропія, цивільний, мистецтв технічних і витончених наук, масонський і філософський. Вони послідовно розглядали такі справи: проекти благодійного бюро для знищення жебрацтва; питання про знайд; питання про епідемічні хвороби худоби; про освітлення міста, питання про його водопостачання; займалися пробними посадками виноградних лоз і злакових рослин. Нарешті, вивчалася низка проектів винахідників, відкривалася серія популярних лекцій з науки і літератури. Загалом, ложа нагадувала вчену провінційну академію. Але головні зусилля її членів присвячувалися філантропії [6, с. 74].

У Німеччині вся територія була покрита мережею масонських лож. До них намагалися потрапити всі ті, хто мав претензію на знатність і родовитість. Переглядаючи імена засновників і керівників масонських лож, тільки в дуже рідкісних випадках можна зустріти серед них прізвища,

що не мають приставки «фон». Належність до масонських лож із самого початку вимагала досить великих коштів. Без них не можна було брати участі в братських трапезах, що дорого коштували, і щедрій роздачі милостині. Проте лише грошей не було достатньо, щоб з честю носити звання масона. Потрібно було вміти бути щедрим «по-панськи», із тим розмахом, який виховувався багатовіковою, спадковою звичкою – не знати рахунку грошам, бо без цього легко було розгубитися серед урочистої обрядовості ордену, серед показних вітань і промов, із якими зверталися масони один до одного [6, с. 91].

На думку масонів, держава повинна підтримувати різні спілки, якщо вони переслідують корисні цілі, але «ті, які бояться світла, повинні бути представлені перед лице світла або усунені з суспільного життя», – писав Йоганн Швабе у журналі «Der Freymauret» [6, с. 92].

До масонських лож Німеччини належали багато великих людей XVIII століття. Серед них – Йоганн Вольфганг фон Гете, Готгольд Ефраїм Лессінг, Йоганн-Готфрід Гердер. До масонства їх залучали освітні та гуманітарні ідеали. У ході масонських диспутів часто звучала думка про те, що сутність масонства полягає не в «обрядах, знаках, і словах», навіть не в справах про добродійність, а у вихованні людей згідно з ідеалами гуманності. Масонство, в очах Лессінга, це – не історичне, а абстрактно ідеальне поняття. Воно існувало всюди, де люди були пройняті почуттям любові один до одного та поваги до великих основ свободи та громадськості [2].

Гердер зазначав, що масонству не було ніяких підстав оголошувати себе таємним товариством, воно мріяло про перетворення його у відкриту спільноту всіх мислячих людей у всіх частинах світу, а принципами своєї діяльності поставило б поезію, філософію та історію. У листі до Гейне (1786 рік) він писав: «Я смертельно ненавиджу всі таємні громади і посилаю їх до біса після спостережень, які я зробив у їхньому середовищі та поза ними; під їх покривом ховається тільки владолубний обман і дух підступності». «Таємні товариства, – писав Гейне в діалозі «Главкон і Никий», – темні кути, що замкнулися від світла сонця... Те таємне товариство, яке чесно мислить про релігію та істину, негайно ж перестає бути таємним, тому що тільки відкрита істина є Боже дитя ... » [2].

У масонстві, на думку Гете, «...втрачають значення необхідні в звичайному житті знаки відмінності між людьми; там не зачіпають нічого такого, що в інший час приймають найближче до серця; нічого не запитують про походження людини, про те, чи він одружений або неодружений, чи має батьків і дітей, щасливий або нещасливий; ні про що це нічого не згадувалося, але всякий, у свідомості вищих, загальних цілей, сповнений рішучості зрєктися всього часткового» [2].

Лессінг, Гердер і Гете прагнули через масонство і власну діяльність сприяти виховуванню людей засобами гуманності, діяльної любові до ближніх і загального братства, на що спрямована була їхня творчість та активність у ложах.

В Австрії головою масонства був геолог і мінералог І. фон Борн – просвітитель-ентузіаст. Проте його діяльність здавалася обмеженою. Це пов'язано із специфікою влади Габсбургів. За його участі в столиці Австрії у 1784 році були створені ложі для того, щоб сприяти поширенню природничих наук, ботанічних і зоологічних садів. Із цією ж метою були організовані й наукові експедиції до Америки та Африки.

Деякі найвідоміші представники французького Просвітництва – Гельвецій, Вольтер, Монтеск'є – теж були масонами. Звичайно, не може бути й мови про те, що орден був мало не закулісною рушійною силою Просвітництва.

Важливо зазначити, що уважно проведені дослідження виявили, що окремі масони писали статті до відомої тоді «Енциклопедії» Дідро. Серед 150 її авторів було близько 110 масонів. Із 270 авторів статей, опублікованих у цьому відомому виданні, удалося виявити 96 масонів.

Масонство заявляло про себе як про спільноту людей, які несуть ідеали загальнолюдської духовності, заснованої на пріоритетах свободи особистості. У той самий час структура масонства базувалася на жорсткій дисципліні, суворій ієрархії [2]. Основним документом масонства вважається «Книга конституцій», де проголошувалося, що членами масонських лож «...повинні бути люди добрі та вірні, вільні за народженням, зрілого і розсудливого віку, не кріпосні, не жінки, не аморальні або непристойні люди». Мета масонських лож полягала в удосконаленні благополуччя людей, формуванні людської моральності, поширенні добродійності, благочестя, непопущеної вірності правителю та вітчизні, суворому виконанні існуючих у державі законів.

Виходячи з цього, масонські ложі одночасно зі своєю суспільно-політичною роллю відігравали роль клубу за інтересами, що служив для проведення вільного часу та взагалі відпочинку панівної верхівки суспільства. Адже в ложах читали газети, обговорювали нові закони,

а разом із цим харчувалися й відпочивали. Приваблювала, звичайно, таємниця, що покривала існування лож і гасла чистоти християнської віри та всесвітнього братерства.

Розуміємо, що масонські ложі взяли на себе ті просвітницькі та благодійні функції, які повинна була виконувати церква. Нові економічні та політичні умови вимагали людей розвинутих і освічених. Усе більше дворян здобувало освіту в вищих наукових закладах Європи. Але тогочасна наука не змогла відповісти на всі людські запитання, не пояснювала всіх природніх явищ. Саме тому містика, яка займала велике місце в масонстві, отримала таку велику підтримку в освічених колах [4].

Таким чином, масонство – самобутнє явище духовної культури. Воно набагато вагомніше, ніж звичайне філософське вчення або світогляд. Воно ставить перед собою три основні завдання. Перше – збереження та передача нащадкам так званого таємного знання. Друге – моральне очищення, перш за все членів ордену, а згодом і всього людства. Третє і кінцева мета братства – досягнення епохи миру, щастя, людської солідарності та процвітання. В основі ідеології масонства лежать три основні принципи: свобода, рівність, братерство. Ці принципи масони пропагують серед людей і їх вони дотримуються в ложах. Тріада «свобода, рівність, братерство» є однією з необхідних умов досягнення майбутньої справедливої світобудови, без соціальних, класових привілеїв, національних, державних і релігійних протиріч. Масонські символи та ритуали в наш час продовжують бути актуальними завдяки тому, що вони наповнені змістом учень величких мислителів і вчених. Наука та мистецтво здійснили значний вклад у розвиток масонської життєвої філософії та символізму.

Навряд чи колись повністю відкриється завіса над всіма таємницями масонської організації. Залишається лише здогадуватися про те, чим живуть масони та знаходити відбитки масонської діяльності в нашому житті в образі символів та алегорій.

Список використаних джерел

1. Башилов Б. Масонство и русская интеллигенция [Электронный ресурс] / Б. Башилов. – М. : Наука, 1995. – 239 с. – Режим доступа : <http://libereya.ru/biblus/bashilov/16.html>.
2. Бейли Ф. Дух масонства [Электронный ресурс] / Ф. Бейли. – М. : РНСС, 2004. – 216 с. – Режим доступа : <http://www.theosophy.ru/lib/duhmason.htm>.
3. Бокс Г. Природа франкмасонства [Электронный ресурс] / Г. Бокс. – Лондон, 1952. – Режим доступа : <http://www.freemasonry.narod.ru/Publications/BOX.htm>.
4. Вурис В. Б. Факты для вольного каменщика [Электронный ресурс] / В. Б. Вурис. – Ричмонд, 1997. – Режим доступа : <http://www.freemasonry.narod.ru/Publications/VOORHIS.htm>.
5. Конституция Андерсона. Древние обязанности Вольных и Признанных Каменщиков. Составлено Автором по старым протоколам во исполнение распоряжения Великого Мастера герцога Монтагю. Одобрено Великой Ложей и напечатано по приказу в первом издании Книги Конституций 25 марта 1722 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://masonic.narod.ru/and_const.htm.
6. Морамарко М. Масонство в прошлом и настоящем [Электронный ресурс] / М. Морамарко. – М. : Родник, 1990. – 304 с. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Moram/index.php.
7. Платонов О. Терновый венец России : Тайная история масонства 1731- 1996 годов / О. Платонов. – М. : Родник, 1996. – Кн. 1. – 704 с.

N. V. Hod, M. T. Kostenko

IDEOLOGY AND PRACTICE OF THE EUROPEAN MASSONIC MOVEMENT

The article is devoted to the analysis of the ideological foundations and principles of the Masonic movement. It was found out that this problem is relevant due to the mystery and secrecy of the Masonic lodges and the Masonic movement. The article defines the principles and ideas of the organization. The question of the purpose, goals, and practices of the European Masonic movement is investigated. The embodiment of the ideology of Freemasonry in the state documents of European countries is presented. The official document of the Great English Lodge "Anderson's Constitution" was analyzed, according to which "free mosques" proved themselves as public charity figures, patrons. The patronage sphere of Masons' activity is investigated. A brief overview of the basic laws, provisions of the Statute of Freemasons and the relationship between organizations and society during the 16th-18th centuries was made. The work of thinkers, cultural figures in Masonic lodges is determined. The research covers a huge period of time, beginning with the formation of the first the associations of the Free Kamenyarians that arose in the Middle Ages, up to the activities of the Great English Lodge. The ethical considerations of the members of the

brotherhood are investigated. Samples of documents that have a direct relation to the work of the Masons and are the official constitutions of organizations are used. The thought of Freemasonry is also explored as a moral and ethical doctrine, a patriotic organization and a propaganda movement for the spread of humane views. Finally, we are talking about three main tasks of the European Freemasons: the preservation and transmission to the descendants of the so-called secret knowledge, the moral cleansing of members of the Order and of all mankind. The ultimate goal of the brotherhood is the desire to achieve an era of peace, happiness, human solidarity and prosperity. The Triad of Freemasonry "freedom, equality, brotherhood" is named one of the prerequisites for the achievement of a future just universe, without social, national, state and religious contradictions.

Keywords: Freemasonry, lodging, ideology, landmarks, principles, freedom, equality, brotherhood, "Anderson's Constitution", charity, patronage activity.

Надійшла до редакції 26 вересня 2017 року

* * *

УДК 39(477.53)Кричевський«1938/1939»

Л. І. Шаповал

В. КРИЧЕВСЬКИЙ – КЕРІВНИК ЕТНОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ПОЛТАВЩИНІ В 1938-1939 РОКАХ

У статті висвітлюється етнографічна діяльність Василя Григоровича Кричевського як керівника етнографічної експедиції на Полтавщину в 1938-1939 роках та визначається маршрут архітектурно-етнографічної експедиції по селах Полтавської області, метою якої було фіксування, обстеження, документація, архітектурні обміри пам'яток народного будівництва, встановлення взаємозв'язку народного будівництва з духовними засадами життя селян, із їхніми уявленнями про сутність світу, поєднання функціонально-прагматичного та сакрально-духовного у традиційних формах житлових і господарських будівель. Автор статті наголошує на активній збирацькій діяльності мистця української старовини та мистецькій творчості В. Кричевського. Акцентовано увагу на багатій малярській спадщині майстра у якій відтворено народне житло полтавців XVIII-XIX століть, орнамент Полтавщини. Стверджується, що етнографічна експедиція В. Кричевського збирала старожитності, була творчим стимулом у вивченні народної творчості, мистецтва та створенні унікальної колекції предметів старовини, котрі засвідчували етнічну й мистецьку самобутність українців.

Ключові слова: архітектор, етнограф, експедиція, Полтавщина, орнамент, колекція, картина, народне мистецтво, майстер, село, житло.

Серед знакових постатей у літопис Української держави золотими літерами вписано ім'я Василя Григоровича Кричевського, творчий доробок якого відіграв визначальну роль у культурному розвитку країни. Дослідження творчості В. Кричевського, усвідомлення його внеску в українську та світову культуру активізувалися наприкінці ХХ століття. Ґрунтовними працями є монографія В. Рубан-Кравченко «Кричевські і українська художня культура ХХ століття. Василь Кричевський» [22], В. Павловського «Василь Григорович Кричевський: життя і творчість» [18], статті Є. Блакитного [1], І. Кодак [7], Г. Лебедевої [9,10,11], Ю. Ларкіна [8], В. Магди [13], Д. Малакова [14], О. Маричевської [15], О. Мельник [16], О. Петасюк [19], С. Пругло [21], М. Тарахан [23] В. Ханко [24], В. Щербаківського [25]. Тематичними розвідками, які висвітлювали постать Василя Григоровича за матеріалами переписки з Катериною Кричевською-Росандіч є: «Акварелі родини Кричевських» [2], «Катерина Кричевська-Росандіч (80-ліття від дня народження)» [3], «Поетичні акварелі художника (до 100-річчя Василя Кричевського)» [4], Г. Галян «Полтавський Земський дім (краєзнавчий музей) і родина Кричевських» [5] та Каталог робіт В. Кричевського у збірці Полтавського краєзнавчого музею [6].

У малярстві, архітектурі, графіці, народному мистецтві, театрі, кіно Василь Григорович працював понад п'ятдесят років, був творцем українського національного стилю, автором дизайну національного герба України, печатки і банкнот УНР, художником вітчизняного кіно, живописцем, графіком, майстром декоративно-ужиткового мистецтва, мистецтвознавцем, педагогом і громадським діячем [21]. Автор статті ставить за мету вивчити діяльність В. Кричевського як етнографа, збирача колекцій української старовини, яка є малодослідженою серед етнологів.

Творча, наукова, педагогічна та кінематографічна діяльність Василя Кричевського тісно пов'язана з Полтавщиною. Улітку 1902 року Кричевський, дізнавшись, що Полтавська Земська

Управа запланувала будівництво нового будинку Управи, починає переконувати земських діячів у необхідності використати український архітектурний стиль [6, с. 2]. Земське зібрання оголосило конкурс на проект будинку, який відбувся в червні 1903 року. Переможцем було названо проект В. Кричевського [1, с. 14]. Мистецький нагляд за спорудженням будинку Полтавського земства вимагав постійної присутності автора проекту, тому Василь Григорович переїхав жити до м. Полтави. Робота архітектора, художника спонукала до подорожі по селах Полтавщини, вишукуючи нові мистецькі рішення. Він обміряв і зарисовував будинок Галагана в селі Лебединцях, деякі його деталі увійшли до планів будинку Земського Управи в Полтаві. Випробовуючи глини та способи їх випалу, Василь Кричевський місяцями перебував і в Опішні. Потреба дотримання гармонії кольорів і канонів геральдики на фасаді будинку земства привела майстра в гончарну столицю України, де він співпрацював із відомим гончарем І. Гладиревським, підбираючи відповідні фарбники для гербів, стін, даху будівлі, спроектував будинок Земської губернської гончарної майстерні з горнами, яку збудували у 1916 році [6, с. 3]. Нині, будівля гончарної майстерні входить до складу Національного Музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Василь Кричевський виконав проекти в національному стилі народного дому в Лохвиці, будинків М. Дмитрієва та Д. Милорадовича в селі Яреськах (1904-1905 роки) [13, с. 345-347]. У 1913 році академік В. Вернадський замовив В. Кричевському проект дачного будинку на Бутовій Горі біля Шишак [22, с. 198]. На запрошення Полтавської Земської Управи В. Кричевський переїздить до Миргорода наприкінці 1918 року, де очолює Керамічну школу (пізніше Керамічний інститут) [18, с. 43]. Тут він здійснює реорганізацію Керамічного інституту: змінює систему викладання і навчання, запроваджує українську мову, звільняє викладачів «старого вишколу», що викликало супротив із боку українофобів педагогічного колективу. З перших днів роботи в Керамічному інституті В. Кричевський порушує питання про створення музею, який мав стати базою для вивчення мистецьких творів, зібранням посібників для практичних вправ по вивченню і копіюванню мистецьких гончарних виробів. Через активну громадську діяльність його заарештовують взимку 1919 року, він потрапляє до камери «смертників». Лише завдяки втручання студентських і громадських організацій, їхнім клопотанням про звільнення, Василя Григоровича відпускають і він переїздить до м. Києва [1, с. 16]. Із Полтавщиною пов'язана праця В. Кричевського в кінематографі. У 1928 році він співпрацював з О. Довженком на зйомках художнього фільму «Звенигора» в Яреськах. У 1938-1939 роках займався оформленням кольорового фільму «Сорочинський ярмарок» у Великих Сорочинцях [6, с. 6].

Улітку 1938 року Наркомат народної освіти відрядив В. Кричевського з групою молодих архітекторів в етнографічну експедицію по селах Полтавщини для обмірів і дослідження селянських хат, які повинні поступитися новим будівлям [6, с. 7]. Експедиція дала змогу зібрати цінний матеріал із народного мистецтва, була творчим стимулом у вивченні народної творчості, в архітектурі, живописі. Метою архітектурно-етнографічної експедиції було фіксування, обстеження, документація і «зняття планів забудови», тобто архітектурні обміри пам'яток народного будівництва. Як керівник експедиції Василь Григорович прагнув встановити взаємозв'язок народного будівництва з духовними засадами життя селян, з їхніми уявленнями про сутність світу, поєднання функціонально-прагматичного і сакрально-духовного у традиційних формах житлових та господарських будівель. Полтавські хати фотографувалися на чорно-білу плівку, одночасно виконувалися документальні акварельні замальовки загального вигляду, зарисовки деталей екстер'єру й інтер'єру жител [22, с. 411]. Полтавщина вразила дослідників не тільки природою і багатством народного мистецтва, а насамперед, людьми. Переживши голод 1932-1933 років, бідно живучи, полтавці були привітними та відкритими. Учасників експедиції приймали як бажаних гостей, сільські жителі охоче ділилися своїми знаннями про місцевий побут і звичаї, співали народних пісень, які записувалися збирачами, зокрема В. Кричевським. Близько тридцяти сіл оглянули члени архітектурно-етнографічної експедиції у 1938-1939 роках.

Маршрут експедиції на Полтавщину розпочинався з Хорольщини, далі на Миргород, Великі Сорочинці, Хомутець, Попівку, Черевки й Копишино, Ковалівку, Баранівку, Великий Перевіз, Шишаки, Яреськи, Диканьку, Опішню. Василь Кричевський відвідуючи села, відкрив для себе самотність і неповторну образність місцевої народної архітектури.

Будучи талановитим художником, він мандрував від села до села, малював хати. Замальовки давніх сільських хат Баранівки, Хомутець, Диканьки показують, як виглядає фасад і форма, техніка забудови житла (хати), розташуванням і обрамленням вікон, оформленням дверей чи колонами галерей. Збереглися фотознімки члена експедиції Г. Лебедева. На них зображені хати,

вітряки, декор дверей, орнаменти вишивок, ставні та селяни. Етнографічна експедиція детально дослідила села у долинах рік Ворскли, Псла, Хоролу: Великі Сорочинці, Диканька, Миргород, Опішня, Ковалівка, затримувалася на певний час у селах Ковалівка, Баранівка, Хомутець, Черевки, Лютеньки, Деревки – відомих центрах художніх ремесел і промислів на Полтавщині, де вони були представлені ткацтвом, вишивкою, килимарством, різьбленням, ковальством.

У полтавських селах етнографи записували місцеві легенди й перекази, милувалися красою народних пісень, своєрідністю виконання, вишивки та мережки на сорочках, рушниках. Наприкінці серпня 1939 року в селі Баранівка, де перебував Василь Кричевський, прийшла телеграма з м. Києва від Євгенії Михайлівни – дружини Василя Григоровича, яка повідомила, що членом етнографічної експедиції необхідно повертатися, бо розпочалася фінська війна. «Назавжди запам'яталися теплі зустрічі з селянами, і села, з яких кожне було особливим, і такі виразні, мов обличчя старих людей, селянські хати. І далеко від рідних країв, знаючи напевне, що вже ніколи не побачить милу Полтавщину, В. Кричевський із пам'яті малював села, хати, їх інтер'єри, побачені під час незабутньої експедиції на Полтавщину», – зазначає В. Рубан-Кравченко [22, с. 415]. На жаль, результати польового дослідження Василя Григоровича під час війни були втрачені. Виставка полтавських етюдів на архітектурному факультеті Київського університету, організована Кричевським, представила етнографічні особливості народної архітектури Полтавщини за результатами етнографічної експедиції 1938-1939 років.

Василь Григорович залишив про себе пам'ять як про збирача старожитностей, який збагатив скарбницю української культури етнографічними напрацюваннями. Його нащадка, Василя Лінде-Кричевського «... вражала енергія і творчий потенціал майстра, як можна створити стільки за нелегке життя, в оточенні заздросів, переслідувань, в умовах вимушеної еміграції і пристосування до чужини» [25, с. 28].

Під час етнографічної експедиції 1938-1939 років Полтавщиною архітектор-етнограф В. Кричевський вивчав народну мову і традиції, спілкувався із майстрами, ремісниками, музикантами, художниками й селянами [1, с. 25]. Перебуваючи у Каракасі, тугу за рідним краєм Кричевський передав фарбами у народній картині. «Маючи гарну зорову пам'ять, Василь Григорович створив шедеври малярства, що високо оцінюються з точки зору мистецтва та мають етнографічну цінність», – свідчить В. Рубан-Кравченко [22, с. 415]. Із цієї точки зору цікавою є хата з двома виступами-ганками у Диканці, Великій Обухівці, де ліворуч від дверей розташовувалося невелике приміщення з відкритою зовнішньою стороною (комора), і велика хата у селі Хатки, де ганок утворювався виступом даху, який підтримували чотири спарені колонки-стовпчики, а на солом'яному даху були зроблені округлі світлові віконця. Члени етнографічної експедиції зафіксували хати ХІХ та ХVІІІ століть – «мита» хата у Диканці, тобто хата в якій частина чільної стіни чи вся стіна робилася з гладко обтесаного дерева. В. Кричевський та П. Костирко фотографували, замальовували обрамлення вікон, які збагачували екстер'єр хати: трикутним, напівовальним їх завершенням, орнаментальним обрамленням, різьбленими ставнями, деталями оформлення піддашків з кронштейнами – «кониками», ганків, дверей полтавських хат [22, с. 413].

Картина Василя Кричевського «Хата на дві половини з трьома димарями» відтворює тип забудови поширений серед козацької старшини у ХVІІІ столітті. Це хати на дві половини, по чотири вікна, тільки зовнішній вигляд будівлі з «ганками», віконницями, горищами над рундуками і коморами. У ХХ столітті з'явилися дві хати поруч, хати з комірчиною, тобто виділенням кімнати у сінях, ескізи та замальовки хат з господарськими будівлями: «Хата в Сорочинцях», «Пейзаж з будівлями», «Хата з господарськими будівлями», «Полтавщина. Баранівка (етюд)» (1945 рік), що зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї. Характерною особливістю малярських робіт майстра є те, що художник звертає увагу на просторове розташування хати, зовнішній вигляд, взаєморозміщення хати та господарських будівель, передає наповненість господарського двору, його вигляд із різних ракурсів, особливості забудови сільського двору. Доцільно згадати роботи художника: «Інтер'єр української хати» (1947 рік), «Інтер'єр селянської хати на Полтавщині» (1946 рік), «Інтер'єр селянської хати на Полтавщині» (1940 рік), «Інтер'єр селянської хати на Полтавщині» (1943 рік). Василь Кричевський зображає типове для українців внутрішнє планування житла: піч полтавської хати займала внутрішній кут хати з одного боку від вхідних дверей і була обернена челюстями до фасадної стіни, в якій були вікна. По діагоналі від печі влаштовували «червоний» кут –покуть, де розміщували ікони, прикрашені тканими, вишиваними рушниками, обтикані зіллям та квітами. На картині «с. Хомутець. Розмальована хата» (1938 рік) полтавська хата розміщувалася до вулиці причілковими стінами, які декоративно оздоблювалися

фронтами. Як приклад, картина «Фрагмент хати під соломою з галереєю. Диканька» (1945 рік). Це білена зовні й всередині, будівля під солом'яним дахом. Основним типом полтавського житла є хата з галереєю і двома житловими приміщеннями, розташованими по обидва боки від сіней. У Полтавському краєзнавчому музеї, який на сьогодні носить ім'я Василя Григоровича Кричевського, експонується оригінал картини «Хата в Шишаках». Стверджуємо, що народне житло полтавців, зафіксоване мистцем оригінальне не тільки за формою, а й за змістом: кожний предмет у ньому, крім утилітарного призначення мав свій духовний образ.

Василь Кричевський вивчав походження українського орнаменту в етнографічному, історичному та географічному аспектах. Він стверджував, що «орнамент є виявом прагнення людини прикрасити речі навколо себе» [18, с. 121]. Оригінали орнаментів мистця, були представлені на мистецькій Виставці до 140-річчя з дня народження Василя Кричевського (1873-1952 роки) та з нагоди заснування Музею мистецької родини Кричевських у Будинку Кричевського-Лебішака в Опішні, будівлі гончарного навчально-показового пункту Полтавського земства, привезені внуком Василем Васильовичем Лінде-Кричевським, правнуком Василем Васильовичем Лінде-Дункан – почесними гостями Урочистої академії з нагоди заснування Музею мистецької родини Кричевських у січні 2013 року в Опішному. Відзначення 140-річчя з дня народження В. Кричевського відбувалося на державному рівні за Постановою Верховної Ради України від 22 травня 2012 року [20].

Вивчаючи народне мистецтво у ході етнографічної експедиції на Полтавщину в 1938-1939 роках, Василь Григорович не обмежувався збиранням і дослідженням виробів народної творчості. Знаючи, що характер речі та її прикрас зумовлені її матеріалом і технікою обробки матеріалу він прагнув збагнути техніку виготовлення предметів щоденного вжитку в залізничній школі, де одержав теоретичні знання техніки щодо обробки дерева та металів. Відомо, що В. Кричевський навчався у гончаря І. Гладиревського в Опішні – виточував на гончарному крузі миски та експериментував із розписування їх поливою з ріжка та карбуванням рельєфного орнаменту по поверхні глини [18, с. 111].

За час творчої діяльності в прикладному мистецтві найбільше проектів Василь Григорович створив для текстильних виробів, відвідуючи школу килимарства В. Терещенко, давав поради вчителям, створював композиційні рисунки до килимів. Кричевський виконав проект мавританського килима на підлогу. Унікальною роботою Василя Григоровича в текстилі був килим-гобелен, розміром 5×7 метрів орнаментальної композиції з квітами, виготовлений у Решетилівці на доручення Управління в Справах Мистецтв при Наркоматі Освіти для Українського павільйону на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві (липень 1939 року) [18, с. 112]. Для інтер'єру Полтавського Земства, він проектував запони для вікон і драперії.

В. Кричевський займає видатне місце з-поміж українських малярів ХХ століття як маляр краєвидів. За формальними засобами він належав до імпресіонізму, проте він виробив власний малярський стиль. «У картинах Василя Кричевського поєднується чистота кольорів і уміння схопити ефекти освітлення та передати тип зображуваного. Його малярське мистецтво має декоративні риси, часто з помітним нахилом до узагальнення образу, його спрощення та стилізації», – зазначав В. Павловський [18, с. 125]. Досліджуючи полтавське житло під час етнографічної експедиції 1938-1939 років, він зробив замальовки сільських хат, його внутрішнього наповнення і мальовничих пейзажів Полтавщини. Слід назвати полотна: «Ескіз. Пейзаж з будівлями», «Садиба (Полтава). Ескіз», «Околиці Полтави», «Ескіз. Україна. Полтава». Перебуваючи на Шишаччині (1891-1933 роки) створив картини: «Шишаки», «Яреськи», «Жовта хата в Яреськах», «Ярмарка в Яреськах», «Дівчина з Шишаків», «Садиба Глушка», «Піски в Яреськах», «Осінь в Шишаках» та інші. У 1907 році Василь Григорович виконав диптих «Долина річки Псьол», який знаходиться в Українському музеї (Нью-Йорк, США). У Шишаках вулиця, картинна галерея названі ім'ям братів Василя і Федора Кричевських, а на березі річки Псьол встановлено пам'ятний знак митцям [6, с. 7].

Зазначимо, що Василь Кричевський довгий час займався збиранням унікальних речей, як майстер умів вибрати цікаві витвори народної творчості з яких було створено музей української старовини, що розміщувався у будинку Михайла Грушевського у Києві. Після загибелі цінної музейної збірки у 1918 році під час буремних подій В. Кричевський, оговтавшись від трагедії, продовжував займатися польовим етнологічним дослідженням території Наддніпрянської України, виконував розпорядження Наркомату народної освіти про проведення архітектурно-етнографічної експедиції 1938-1939 років на Полтавщині. Мистець вивчав орнаменти, узорі, замальовував їх,

вишукував у хатах оригінальні речі, замальовував їх, розпитував селян про технологію їх виготовлення. М. Жук зазначав: «И вот, я помню, как с маленьким альбомчиком Василий Григорьевич бегаёт по базарам Киева, Полтавы, и что делает.. Или же несет тетка молоко, а сзади бежит Василий Григорьевич зарисовывает, что у нее там на ботинках... Везде на ярмарке, возле каждой повозки, всюду он ищет материалл и находит бесконечное количество... В мастерской у него огромное собрание великолепнейших украинских тканей, ковров. Он собрал исключительную коллекцию. Эти вещи были на подбор, одна другой краше и по цвету, форме, традициям» [22, с. 423]. Василь Григорович до колекції старожитностей збирав ті предмети, які засвідчували етнічну, мистецьку самобутність українців.

Отже, стверджуємо, що для сучасників Василь Кричевський – не лише талановитий архітектор, графік, мистець, громадський діяч, а й етнограф, музейник. За своє складне життя він збагатив українську скарбницю старожитностей довершеними зразками власної творчості, створив шедеври народного мистецтва, які можуть зайняти почесне місце у світовій культурі та етнографічній спадщині Полтавського краю. Етнографічна експедиція 1938-1939 років на Полтавщину, керівником якої був Василь Кричевський дала змогу зібрати унікальну музейну колекцію з українських старожитностей. Вона стала потужним творчим стимулом у вивченні народної творчості, мистецтва, етнічної самобутності України.

Список використаних джерел

1. Блакитний Є. Василь Григорович Кричевський : доп. на пленар. конф. і відкритті виставки творів В. Г. Кричевського 29 груд. 1962 р., до 10-ліття смерті (1952-1962) / Є. Блакитний. – Нью-Йорк : Вільна Академія Наук, 1963. – 32 с.
2. Галян Г. Акварелі родини Кричевських / Г. Галян // Зоря Полтавщини. – 2000. – 22 лют. – С. 5.
3. Галян Г. Катерина Кричевська-Росандіч (80-ліття від дня народження) / Г. Галян // Полтавський краєзнавчий музей Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорона пам'яток : зб. наук. ст. – Полтава, 2008. – Вип. IV, Кн. 2. – С. 66-79.
4. Галян Г. Поетичні акварелі художника (до 100-річчя Василя Кричевського) / Г. Галян // Зоря Полтавщини. – 2001. – 16 бер.
5. Галян Г. Полтавський Земський дім (краєзнавчий музей) і родина Кричевських / Г. Галян // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток : зб. наук. ст. – Полтава, 2005. – С. 551-566.
6. Галян Г. Каталог робіт В. Г. Кричевського у збірці Полтавського краєзнавчого музею / Г. Галян ; Полтавський краєзнавчий музей. – Полтава : Дивосвіт, 2007. – 12 с.
7. Кодак І. Майстер книжкового корабля / І. Кодак // Українське слово. – 2003. – № 7 (13-19 лют.). – С. 10.
8. Ларкін Ю. Увічнення пам'яті В. Г. Кричевського / Ю. Ларкін, Г. Лебедев // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5/6. – С. 144-146.
9. Лебедев Г. Визначний діяч українського мистецтва – Василь Кричевський / Г. Лебедев // Образотворче мистецтво. – 1993. – № 2. – С. 26-29.
10. Лебедев Г. Повернення в Україну спадщини художників Кричевських / Г. Лебедев // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 143-150.
11. Лебедев Г. Творець українського стилю Василь Кричевський / Г. Лебедев // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 118-131.
12. Лінде-Кричевський В. Художня династія Кричевських [Василь Лінде-Кричевський] : інтерв'ю // Україна молода. – 2010. – 6 серп.
13. Магда В. В. Г. Кричевський як архітектор, етнограф та художник на Шишаччині / В. Магда // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток : зб. наук. ст. – Полтава, 2004. – С. 345-348.
14. Малаков Д. Кричевські в Києві / Д. Малаков // Родовід. – 1997. – № 1. – С. 67-86.
15. Маричевська О. Український архітектурний модерн Василя Кричевського : (будинок Полтавського Земства) / О. Маричевська // Образотворче мистецтво. – 2003. – № 4. – С. 56-58.
16. Мельник О. Тріумф і трагедія Василя Кричевського / О. Мельник // Українська газета. – 2003. – 29 трав. – 4 черв.
17. Мистецька родина Кричевських : каталог робіт виставки, присвяченої 50-літтю з дня смерті і 130-річчю від дня народження В. Г. Кричевського / уклад. Г. І. Галян; Полтавський краєзнавчий музей. – Полтава : Дивосвіт, 2002. – 21 с.

18. Павловський В. Василь Григорович Кричевський : життя і творчість : монографія / В. Павловський. – Нью-Йорк : Вільна Акад. наук, 1974. – 222 с.
19. Петасюк О. Історична місія українського митця / О. Петасюк // Розбудова держави. – 1997. – №3. – С. 46-48.
20. Про відзначення 140-річчя з дня народження В. Кричевського : Постанова Верховної Ради України [від 22 травня 2012 р. № 4802-VI] // Голос України. – 2012. – 2 черв.
21. Пругло С. Василь Кричевський : автор дизайну герба України «Тризуб» / С. Пругло // Українське слово. – 2012. – № 52 (26 груд.).
22. Рубан-Кравченко В. В. Кричевські і українська художня культура ХХ століття : монографія : у 3 ч. Ч. 1. : В. Кричевський / В. В. Рубан-Кравченко. – К. : Криниця, 2004. – 704 с.
23. Тарахан М. Крізь призму творчості Василя Кричевського / М. Тарахан // Вісник пенсійного фонду України. 2011. – № 10. – С. 40-41.
24. Ханко В. Будинок Полтавського Земства / В. Ханко // Образотворче мистецтво. – 2003. – №2. – С. 12.
25. Щербаківський В. М. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського / В. М. Щербаківський // Визвольний шлях (Лондон). – 1945. – січень-квітень. – С. 23-29.

L. I. Shapoval

V. KRICHEVSKY – THE HEAD OF ETHNOGRAPHICAL EXPEDITION ON POLTAVA REGION IN 1938-1939

The article deals with ethnographical activities of Vasyl Krichevsky as the head of ethnographical expedition to Poltava in 1938-1939 years and determined route architectural and ethnographical expeditions to villages in Poltava region. The aim of the architectural and ethnographic expedition was recording, inspection, documentation, architectural monuments national building measurements, set national building relationship with the spiritual principles of life of the peasants, with their ideas about the nature of the world, the combination of functional – pragmatic and sacred-the traditional spiritual forms residential and commercial buildings.

The author emphasizes active position of the Ukrainian artist and diverse artistic creativity of V.G. Krichevsky. The members of the expedition were received as welcome guests, villagers willingly shared their knowledge of the local life and customs, sang folk songs that were recorded by collectors, including Vasil Krichevsky. About thirty members visited the villages in their architectural-ethnographical expedition in 1938-1939. The route of ethnographical expedition to Poltava began with Horolregion, further Myrhorod, Sorochyntsi, Khomutets, Popivka, Cherevky and Kopyshyno, Kovalivka, Baranovka, great transportation, Shishaki, Yaresky, Dykan'ka, Opishnya. Vasil Krychevskiy visiting the villages discovered the identity and unique imagery of local folk architecture. As a talented artist, traveling from village to village, he as well painted houses.

Vasily Krichevsky was not just a talented architect, graphic artist and public figure, but an ethnographer, a museum curator. During his difficult life Ukrainian artist kept the treasury of antiquities as perfect examples of their own work, created masterpieces of folk art that can occupy an honored place in world culture and ethnographic heritage of Poltava region. It is worth saying that the architectural and ethnographic expedition headed by Vasil Krichevsky in the 1938-1939 to Poltava, helped to get valuable antiques, folk art which helped to learn Poltava region, his work was the creative impetus in the study of folk art, architecture, painting and creating a unique collection of antiques, which certify ethnic and artistic identity of Ukrainians.

Keywords: *architect, anthropologist, forwarding, Poltava region, ornament, collection, painting, folk art, artist, village venues.*

Надійшла до редакції 20 липня 2017 року

* * *

Питання зарубіжної історії

УДК 94(450):165.742 «13/14»

Б. В. Год, Д. О. Лобода

БРАТИ Д'ЕСТЕ: ФЕРРАРСЬКІ «ГУМАНІСТИ НА ТРОНІ»

Статтю присвячено дослідженню історії правління Леонелло і Борсо д'Есте у м. Феррарі як ілюстрації концепції «ідеального правителя» в суспільно-політичній думці європейського Відродження XIV – XV століть. Відомо, що кінець XIV – XV століття були періодом зародження і розквіту гуманізму на території Італії та низки країн Західної Європи. Проте, це соціально-політичне явище, будучи за своєю суттю культурним, нерідко впливало на знатні родини та династії. Однією з них і була родина д'Есте. З'ясовано, що в формуванні у братів Леонелло і Борсо д'Есте таких чеснот, як щедрість, доброзичливість, чесність, відкритість, справедливість тощо вагоме місце займала система виховання запропонована тогочасним мислителем Гуаріно де Верона. Завдяки їй м. Феррара отримала двох правителів – «гуманістів на троні». Автори засвідчують, що апогеем правління Леонелло стало вироблення родинної «політики величності», якою будуть користуватися всі його наступники. Крім того, розкрито мотиви і особливості правління Борсо. Насамкінець мова йде про значне піднесення Феррарської держави і настання в ній «золотого віку».

Ключові слова: герцогство, гуманізм, легітимізація, маркіз, «політика величності», правонаступництво, «філософ на троні», утилітарні інтереси.

Феррара – один із найважливіших гуманістичних центрів епохи Відродження, історія якого неподільно пов'язана з родом д'Есте, який керував містом упродовж 333 років. В Італії XV–XVI століть, розділеної на невеликі держави, саме синьйори мали найбільші можливості для ведення меценатської діяльності. При цьому вони відчували необхідність підтримки культури незалежно від особистої зацікавленості в цьому, оскільки остання набувала все більшого значення в політиці. Крім того, на цьому тлі з'явився і поширювався суспільно-політичний образ «філософа на троні».

У випадку Феррари, де встановилося одноосібне правління окремої династії, меценатство правителів – представників родини д'Есте – в епоху Відродження стало основним чинником, що визначав вектор розвитку держави.

Початок Ренесансу в Феррарі пов'язаний з правлінням Леонелло д'Есте. Як справедливо зауважив у статті сучасний дослідник М. Тоффанелло, саме під час короткого керівництва маркіза «середньовічна синьйорія стала ренесансним принципатом». Леонелло був першим із д'Есте, хто надавав широке, усвідомлене, постійне заступництво ренесансній культурі. При цьому зазначимо, що протягом другої половини XIII–XIV століть розвиток культури не входив у число основних завдань синьйорів д'Есте, стурбованих зміцненням своєї політичної гегемонії та створенням нової держави [15, с. 182, 183].

Як унікальний мистецький центр Феррару почали вивчати не дуже давно, і літератури, присвяченій саме цій проблемі, не багато: перша велика і ґрунтовна праця «Феррара: стиль ренесансного деспотизму» історика В. Гундерсхаймера побачила світ у 1973 році. Їй передувала невелика, але важлива історіографічна стаття вченого, в якій підбивалися підсумки попереднього вивчення Ренесансу в Феррарі в межах різних підходів та окреслювалися шляхи й можливості його подальшого дослідження. У книзі Гундерсхаймер довів, що Феррара не була провінційним центром, першим яскраво показав самотність Феррари, виокремив особливості політики д'Есте, тим самим увівши в науковий дискурс меценатську діяльність родини д'Есте як самостійну проблему, інтерес до якої згодом став тільки зростати [14].

Інтерес до Феррари, як самотнього художнього центру, активізувався з 1970-их років саме після видання монографії В. Гундерсхаймера. У 1979 році в Ленінграді було видруковано збірку статей за редакцією В. Рутенбурга «Проблеми культури італійського Відродження», один із розділів якої, що складається з 6 статей, був присвячений Ренесансу в Феррарі [11]. І серед них особливий інтерес викликає стаття О. Бернадської, оскільки в ній йдеться про той вплив, який чинив рід д'Есте на процеси, що відбувалися в Феррарі: завданням автора було «показати найтісніший зв'язок феррарського гуманізму та Відродження з політикою синьйорії д'Есте» [1].

Завершуючи історіографічний огляд, можна констатувати безперечну актуальність теми дослідження, зумовлену нестихаючим інтересом до культури Ренесансу, його соціально-політичних учень, до історії Феррари і сім'ї д'Есте. Актуальність теми пояснюється і специфікою вітчизняної наукової традиції, в якій феррарському Ренесансу приділяється значно менше уваги, ніж на Заході.

Головною метою статті є дослідження історії правління Леонелло і Борсо д'Есте у м. Феррари як ілюстрації концепції «ідеального правителя» в суспільно-політичній думці європейського Відродження XIV-XV століть.

Під час тривалого правління (1393-1440 роки) Нікколо III, батько Леонелло, доклав зусиль для зміцнення влади д'Есте: при ньому «...було прийнято нове законодавство, удосконалено адміністративний апарат, проводилися осушувальні роботи (вкрай необхідні для болотистого ґрунту Феррарського округу і постійних розливах р. По), будувалися дороги, палаци, собори». Сам маркіз був войовничою, жорстокою людиною, далекою від ідей гуманізму, але, ставши далекоглядним правителем, він усвідомлював особливе значення культури в політиці. Саме це пояснює запрошення ним у 1429 році для виховання свого сина і спадкоємця Леонелло відомого гуманіста й педагога Гуаріно да Верони, який відкрив власну школу, відвідувати яку могли всі феррарці, незалежно від соціального стану [9, с. 41, 42].

Леонелло д'Есте отримав ґрунтовну освіту завдяки Гуаріно і став палким прихильником античної культури. Опинившись при владі, він був живим прикладом «справжнього гуманіста на троні». Леонелло добре знав історію і латинську літературу, писав промови латиною і вірші італійською, грав на кількох музичних інструментах, захоплювався мистецтвом. Навколо Леонелло утворився гурток учених і поетів, де порушувалися актуальні проблеми філософії, філології, етики, історії та мистецтва. Це було характерно для епохи: виникнення таких неформальних, організованих, нерегулярних гуртків ерудитів і компаній однодумців, учасниками яких були люди, захоплені новим культурним рухом було повсюдним: найбільш яскравим прикладом подібних спільнот в епоху Відродження можна вважати Платонівську академію у Флоренції [10, с. 47, 48].

Гуаріно величезну увагу приділяв етичному вихованню свого учня. Надихаючи його прикладами з античної історії, він прагнув виховати ідеального правителя, наділеного всіма чеснотами, трактованими в душі «Нікомахової етики» Аристотеля. У листах до Леонелло мислитель закликав, щоб він «...споглядаючи добре, формував себе відповідно до нього, вад же уникав і зненавидів їх», і щоб він дбав про культурну гідність, яка «...набувається щедрістю, безкорисливістю, справедливістю, заслугами перед громадянами, служінням на користь батьківщині, примноженням честі власного роду» [10, с. 49].

Подібна культурна обізнаність проявлялася і в такій чесноті, як величність, що передбачала активну участь у культурному житті підданих. Величність, відповідно до Аристотеля, передбачала витрати, «...які ми вважаємо почесними, наприклад витрати на богів, присвятні дари, споруди і жертвопринесення, усе пов'язане з божеством, а також все те, що охоче роблять з честолюбства для загального блага, наприклад, коли думають, що потрібно блискуче спорядити хор або трієру, або влаштувати бенкет для всього міста» [8, с. 318].

Меценатська діяльність Леонелло в повній мірі відповідала цим завданням. Леонелло був першим з д'Есте, хто щедро витрачав кошти на культуру в найширшому сенсі цього слова. Він починав будувати нові палаци і закінчував роботи, розпочаті Альберто і Нікколо, фінансував розкішні святкування і суспільні проекти, наймав дорогих викладачів із різних галузей знань, протегував мініатюристам, ювелірам, ткачам, художникам, інженерам, архітекторам і музикантам [1, с. 115, 116].

З огляду на те, що важливим складником політики італійських государів Відродження стало суперництво в галузі культури, дискусії про «величність» набули неабиякого значення в гуманістичному середовищі середини XV століття. Феррарські гуманісти в другій половині XV століття визначили це поняття за державницьку політику сім'ї д'Есте [1, с. 26].

Термін «величний» був тоді поширеним зверненням, що застосовувалося до високих осіб, видатних, впливових персон: гуманіст Тимофій Маффеї написав трактат про «величність» Козімо Медічі, а онук Козімо, Лоренцо Медічі, назавжди увійшов в історію як Лоренцо Величний [3, с. 324, 325]. Однак тільки за політикою сім'ї д'Есте в історіографії закріпилася назва «політики величності», що свідчить про ідеалізоване сприйняття цієї династії [5, с. 46].

Леонелло зберігав в собі риси, властиві середньовічним синьйорам, і поняття лицарської честі не були для нього чимось умовним. Перед тим, як він був відданий на виховання до Гуаріно,

Леонелло навчався, як це було прийнято в сім'ї д'Есте, військовому мистецтву і кілька років провів у походах. Риси середньовічного аристократизму наклали певний відбиток і на діяльність Леонелло як мецената. Це позначилося на його смаку як колекціонера, а також на тому, що замовлені ним твори апелювали в рівній мірі і до античної, і до середньовічної спадщини, сприяючи, таким чином, тісній взаємодії та синтезу всередині феррарського Відродження гуманізму та ідеалів пізньосередньовічної придворної культури [4, с. 63].

Проте, незважаючи на ці риси, маркіз, на відміну від свого батька, був зразковим ренесансним правителем і багато в чому відповідав образу «ідеального государя», створеного гуманістами. Леонелло засвоїв уроки Гуаріно: «...мирним правлінням, турботою про процвітання батьківщини, щедрістю, безкорисливістю можна отримати більше поваги, ніж війною». Час його правління відзначено відносним соціальним добробутом і небувалим розквітом культурного життя. Широке і постійне заступництво різним сферам культури заклало основи «політики величності» сім'ї д'Есте, а його меценатська діяльність стала прикладом для наступних правителів Феррари [1, с. 116].

Показово, що одним із перших рішень, ухвалених маркізом після приходу до влади, було рішення про відкриття університету. Леонелло став правителем у грудні 1441 року, а вже в січні 1442 року він обговорював це питання з міською комуною, яка погодилася взяти на себе більшу частину витрат, хоча відомо, що й сам маркіз допомагав університету фінансово. Якщо в 1391-1393 роках заняття в університеті проводилися тільки з цивільного права, то починаючи з 1442 року в навчальному закладі вже викладалися найрізноманітніші дисципліни, для чого були запрошені вчені та гуманісти з усієї Італії. Феррарський університет, який не мав схоластичних традицій, одразу став одним із передових центрів гуманістичної освіти, куди прибували вчитися студенти усієї Європи [11, с. 32, 33].

Одним із найважливіших культурних подій перших років правління маркіза стало проведення конкурсу на кінну статую Нікколо III д'Есте, створення якої можна вважати яскравим прикладом фіксації в мистецтві «політики величності» д'Есте [13, с. 91].

Окрім будівництва і декорування власних палаців «політика величності» у сфері заступництва архітектурі передбачала ще й підтримку та будівництво церков, інших суспільно важливих будівель. За ініціативи Леонелло була побудована церква Санта Марія дель Анджелі, шпиталь Св. Анни і перебудовані міські укріплення. Починаючи з Леонелло, благоустрій міського життя став постійною турботою д'Есте. Це стало запорукою популярності правлячої династії серед підданих [6, с. 368, 369].

Крім архітектури, особливу увагу маркіз приділяв підтримці живопису та декоративно-прикладному мистецтву. Про багато аспектів його діяльності свідчать різноманітні колекції інших представників родини д'Есте. Оскільки у Феррарі не було власної живописної школи, Леонелло охоче запрошував до свого двору прославлених художників із різних мистецьких центрів Італії і заальпійських країн [14, с. 13, 14].

Леонелло пильну увагу приділяв й іншим видам мистецтва – особливо музиці та літературі. Він замовляв для поповнення власної бібліотеки як тексти античних авторів, так і французькі лицарські романи, підтримував літераторів, які писали не тільки латиною, але й італійською. Він сам писав вірші італійською [2, с. 165].

Із ще більшим ентузіазмом Леонелло протегував музиці. Маркіз, будучи віртуозним музикантом, організував у Феррарі постійно діючу капелу, про що відомо з поетичної хроніки феррарського придворного, написаної Уго Калеффіні. Музика, поезія і згодом театр грали провідну роль у публічному житті феррарського двору. Тому всі наступні правителі Феррари після Леонелло продовжували підтримувати саме ці види мистецтва [1, с. 117].

Активну участь у найрізноманітніших сферах культури дозволила маркізу Леонелло за своє недовге правління перетворити Феррару в «оселю муз» – у місто наук і мистецтв, у провідний центр ренесансної культури, що стало наслідком не тільки політичних розрахунків, а й значною мірою його особистої зацікавленості та прихильності гуманізму, яка згодом не завжди поділялися іншими представниками роду д'Есте. На відміну від наступних правителів Феррари, які зберігали певну дистанцію у відносинах з представниками творчої інтелігенції та сприймали останніх як слуг, Леонелло спілкувався з ними на рівних, не як правитель, заклопотаний процвітанням своєї держави, а як приватна особа, як поет, музикант і знавець мистецтв.

Меценатська діяльність Борса за своїми масштабами перевершила меценатство брата Леонелло, незважаючи на те, що він не відчував глибокого особистого інтересу до високої культури. Дійсно, Борсо не був настільки витонченою і культурною людиною, якою був Леонелло.

Освіта Борсо була гіршою, ніж у Леонелло: він навіть не знав латини. Хоча Борсо навчався у гуманістів, акцент був зроблений на його військовому вишколі. Він віддавав перевагу не вченим бесідам на філософські та літературні теми, а полюванню. Влучна характеристика дана Борсо Енео Сільвіо Пікколоміні, який став Папою Пієм II: «У Борсо була гарна фігура, на зріст він був вище, аніж більшість, із красивим волоссям і привабливим обличчям. Цікавий співрозмовник, він любив звучання власного голосу. В його вустах улесливі промови змішувалися з брехнею. Він хотів здаватися чудовим і щедрим швидше, ніж бути таким насправді... ніщо не було приємніше для Борсо, ніж хвала йому» [15, с. 185].

З одного боку, Борсо, незважаючи на отримані ним титули, був демократичним у спілкуванні з народом. Він спокійно ходив вулицями Феррари, спілкуючись з простими людьми. Таке міг дозволити собі не кожен італійський государ. Про людські якості Борсо свідчить, зокрема, лист, написаний ним Лоренцо Медічі у зв'язку зі смертю батька останнього, П'єро Медічі. Також Борсо був релігійною людиною: він кожен день відвідував церковну службу і був відомий своєю цнотливістю. З іншого боку, Борсо були притаманні й такі якості, про які говорив Енео Сільвіо Пікколоміні, – любов до розкоші, самозакоханість, марнославство, прагнення до театральних ефектів [13, с. 94].

Виходячи з відмінностей між Леонелло і Борсо, дослідники, як правило, відзначають зміну характеру феррарського Ренесансу після приходу до влади Борсо. Вони стверджують, що йому було властиво утилітарне ставлення до культури, його приваблював лише її розважальний і парадний аспекти. Однак це протиставлення не зовсім правильним, а особистість Борсо позначалася лише на деяких моментах його діяльності [15, с. 183].

Меценатська діяльність Леонелло, що заклала основи культурної політики д'Есте, була продуманою, але носила несистематичний характер, переслідування утилітарних інтересів не було її головною метою. Борсо ж, талановитий адміністратор, що залишився в пам'яті феррарців як один із найуспішніших правителів, зробив культуру одним із фундаментальних інструментів своєї політики. Як слушно зазначив В. Гундерсхаймер, якщо для Леонелло прикладом для наслідування міг бути Марк Аврелій, то для Борсо – імператор Август [14, с. 15].

Це було обумовлено не тільки відмінністю характерів, а й свідомим ставленням Борсо: він продовжив усі починання брата, але послідовно створював при цьому інший, власний образ правителя. Прибувши до Феррари, він відчував себе дещо неосвіченим і недостатньо «графінованим» для оточення Леонелло. Для людини гордої, енергійної і активної, розуміння цього залишало дві альтернативи. Він міг спробувати надбати якостей та інтелектуальної витонченості Леонелло, або ж ужитися із власним характером, нахилами і наявними навичками, створивши зовсім інший портрет государя [11, с. 35].

Борсо не цікавила слава філософа, знавця мистецтв і поезії: у практичній діяльності він орієнтувався не на ідеал правителя-філософа, який був розроблений гуманістами, а на той ідеал, який традиційно існував в народній свідомості – образ правителя справедливого, щедрого, що піклується про підданих. Саме тому його як мецената цікавили набагато масштабніші проекти, що мали б широке суспільне значення. Кожне починання Борсо служило реалізації конкретних політичних цілей [7, с. 41].

Першим завданням, яке постало перед Борсо під час приходу до влади, стало вирішення проблеми її легітимації. Легітимація влади, як усієї правлячої династії, так і окремих її представників, була однією з найважливіших завдань культурної політики д'Есте [1, с. 22, 23].

Становище сім'ї д'Есте у Феррарі не було міцним з юридичної точки зору: Феррара була папським леном, і кожен правитель отримував підтвердження свого титулу вікарія від Папи, а титул маркіза технічно йому надавався членами магістрату Феррари і підтверджувався імператором Священної Римської Імперії [12, с. 170, 171].

Спочатку Борсо зосередив свою увагу на громадських проектах, що мусили зміцнити його популярність, у тому числі за рахунок упровадження ідей, розроблених Леонелло. Насамперед він простежив, щоб було завершено створення кінної статуї Нікколо III, що ставало яскравим підтвердженням правонаступництва його влади як від Леонелло, так і від Нікколо III, глибоко шанованого феррарцями [4, с. 115, 117].

Уславленню Борсо і зміцненню його влади сприяло карбування нових монет з його ідеалізованим профільним портретом. Приводом для появи цього послужило отримання ним герцогського титула. Зразком для монет стали медалі з портретами Леонелло, створені митцем Пізанелло в античному стилі. Але якщо медалі Пізанелло були унікальні та призначалися для

показу тільки обраному колу осіб, то монети Борсо мали поширення, а образ герцога був присутнім у будинках всіх його підданих [15, с. 186].

Популярності Борсо сприяла й активну участь у житті церкви, у чому він наслідував приклад своїх попередників. Ще одним важливим почином Борса в сфері містобудування стало розширення за його наказом у 1451 році середньовічної частини міста. Зміцнивши своє становище подібними, що мали широке суспільне значення проектами, Борсо зосередив свою увагу на більш приватних проектах [12, с. 173].

Важливим було й те, що при Борсо змінилося становище представників творчих професій. Подібно до того, як він упорядкував роботу чиновників, так само він прагнув упорядкувати і регулювати роботу вчених, літераторів і художників, включаючи їх в систему державного апарату: за Борсо вони, по суті, були державними службовцями [1, с. 118].

У меценатській діяльності в сфері мистецтва Борсо наслідував приклад свого брата і батька, але надав їй систематичний і утилітарніший характер: досягнення певних політичних цілей стало переважаючим чинником. Усі художні замовлення герцога мали аналоги серед замовлень його попередників, відрізняючись від них, головним чином, масштабом і витратами на них.

Велику увагу Борсо приділяв розвиткові освіти в Феррарі, підтримуючи дотаціями з герцогської скарбниці університет, який повинен був сприяти піднесенню його слави. При Борсо збільшилася чисельність студентів: за час його правління майже 600 студентів отримали вчені ступені. Надаючи заступництво університету, Борсо намагався регулювати його діяльність, тому Феррарській університет став одним із провідних університетів епохи Відродження [2, с. 168].

Період правління Борсо мав також велике значення для розвитку літератури, музики і театру. Борсо, як уже говорилося вище, не знав латини, тому придворні літератори, рахуючись зі смаком герцога і його оточення, усе частіше стали створювати твори італійською мовою і також активно перекладати твори, написані на латині [9, с. 44].

За часів правління Борсо кожне свято, кожна урочистість перетворювалося в справжнє театральне дійство. Подібні перформанси не тільки служили популярності Борсо серед його підданих, а й мали важливе політичне значення, будучи одним із найважливіших проявів «політики величності» [11, с. 35].

Таким чином, «політика величності» д'Есте, що визначала розвиток феррарської державності, склалася ще на ранньому етапі становлення Ренесансу в Феррарі, яке співпало з періодом правління Леонелло і Борсо д'Есте. Леонелло був першим з д'Есте, хто став чинити постійне і усвідомлене заступництво культурі. Становище, яке виборола Феррара в культурному житті Італії за правління братів, необхідність демонстративної правонаступності політичних традицій і ретроспективність державної ідеології д'Есте свідчать про те, що їхня діяльність стала зразком для наступних правителів Феррари. Це також дозволяє називати їх реальними уособленнями концепції «ідеального правителя» доби європейського Відродження.

Натомість, дослідженню суспільно-політичної спадщини братів д'Есте і його трансформації у наступних представників знаменитої династії можуть послужити наступні наукові розвідки.

Список використаних джерел

1. Алешин П. А. Семья д'Эсте – покровители искусства и коллекционеры / П. А. Алешин // Вестник Московского университета. Серия 8 : История. – 2015. – № 2. – С. 111-118.
2. Бернадская Е. В. Синьория и гуманистическая культура (по материалам Феррары XV-XVI вв.) / Е. В. Бернадская // Проблемы культуры итальянского Возрождения. – Л.: ЛГУ, 1979. – С. 18-30.
3. Гуковский М. А. Итальянское Возрождение / М. А. Гуковский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 624 с.
4. Дажина В. «Навязанная память»: мифологизация власти Медичи в художественной политике герцога Козимо I / В. Дажина // Вопросы искусствознания. – 1997. – № 2. – С. 318-335.
5. Дживелегов А. К. Начало итальянского Возрождения / А. К. Дживелегов. – М.: Польша, 1908. – 218 с.
6. Китс Дж. История Италии / Дж. Китс. – М.: Астрель, 2012. – 260 с.
7. Корелин М. С. Ранний итальянский гуманизм и его историография / М. С. Корелин. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1914. – С. 360-376.
8. Кудрявцев О. Ф. Меценатство как политика и как призвание: Козимо Медичи и Платоновская академия / О. Ф. Кудрявцев // Культура Возрождения и власть. – М.: Наука, 1999. – С. 37-48.

9. Ревякина Н. В. Идеи согласия и мира в итальянском гуманизме (Гуарино да Верона) / Н. В. Ревякина // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового Времени. – 2005. – № 5. – С. 314-319.
10. Ревякина Н. В. Из практики гуманистического воспитания (Гуарино да Верона и Леонелло д'Эсте) / Н. В. Ревякина // Возрождение : общественно-политическая мысль, философия, наука. – Иваново : ИвГУ. – 1988. – С. 40-46.
11. Ревякина Н. В. Итальянский гуманизм XV и эстетическое воспитание (Школа Гуарино да Верона) / Н. В. Ревякина // Возрождение : гуманизм, образование, искусство. – Иваново : ИвГУ, 1994. – С. 47-51.
12. Рутенбург В. И. Итальянские хроники XVI в. о Ферраре / В. И. Рутенбург // Проблемы культуры итальянского Возрождения. – Л. : ЛГУ, 1979. – С. 31-35.
13. Тарле Е. История Италии в средние века / Е. Тарле. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 208 с.
14. Хейзинга Й. Осень Средневековья / Й. Хейзинга. – М. : Наука, 1988. – С. 70-117.
15. Gundersheimer W. L. The patronage of Ercole I d'Este / W. L. Gundersheimer // Journal of Medieval and Renaissance Studies. – 1976. – № 6. – P. 1-19.
16. Toffanello M. Ferrara : The Este Family (1393-1535) / M. Toffanello // Courts and Courtly Arts in Renaissance Italy. Art, Culture and Politics. – Woodbridge, Suffolk : Antique Collectors' Club, 2011. – P. 181-202.

B. V. Hod, D. O. Loboda

THE D'ESTE BROTHERS: FERRARA «HUMANIST ON THE THRONE»

The article is devoted to the study of the history of the reign of Leonello and Borso d'Este in Ferrara as an illustration of the concept of an "ideal ruler" in the socio-political thought of the European Renaissance of the fourteenth and fifteenth centuries. It is known that the end of the XIV-XVth century is the period of origin and flourishing of the course of humanism in the territory of Italy and a number of countries in Western Europe. However, this socio-political phenomenon, being in its essence cultural, often had its influence on influential families and dynasties. One of them was the family of d'Este. It was found out that the formation of the virtues such as generosity, goodwill, honesty, openness, justice, etc. took place in the brothers Leonello and Borso d'Este. The system of education of the outstanding contemporary thinker Guarino de Verona took center stage. Thanks to advanced methods of education through the philosophy, history, military affairs and aesthetics of Ferrara received two rulers – "humanists on the throne". Attention is drawn to the fact that the apogee of the elder brother's rule was the development of a family policy of majesty, which will be used by all his successors.

In addition, the article reveals the motives and features of the board of Borso. The first task that faced Borso when he came to power was to solve the problem of legitimizing power. Legitimation of power, as the whole ruling dynasty, and its separate representatives, was one of the most important tasks of the cultural policy of d'Este. Finally, we are talking about a significant rise of the Ferrara state and the advent of its "golden age".

Keywords: *duchy, humanism, legitimization, marquis, "philosopher on the throne", "politics of majesty", succession, utilitarian interests.*

Надійшла до редакції 15 вересня 2017 року

* * *

УДК 050:(008+7)

I. В. Цебрій

ФЛОРЕНТІЙСЬКА «КАМЕРАТА» В КОНТЕКСТІ НАДБАНЬ ЕПОХИ ВИСОКОГО РЕНЕСАНСУ

У статті на основі аналізу праць дослідників історії мистецтва та музично-драматичних творів представників флорентійської «Камерати», виявлено процес становлення професійного світського музично-драматичного театру в Італії, який став «перехідним містком» із епохи Відродження в Новий час. Музично-театральні твори учасників гуртка «Камерата» розглядаються як у зв'язку з творчістю стародавніх грецьких драматургів, так і як найвище піднесення мистецтва Ренесансу – узгодженої синкретичної структури, де поєдналися всі музичні жанри, що існували на той час, складні декорації, досягнення живопису епохи Відродження й театральньо-архітектурного просторового бачення, театральну майстерність, мистецтво мізансцен, сценічного руху, мовленнєву риторику з постановочною інженерією (підняття на небо, опущення в пекло, зникнення героя на сцені, секрети освітлення за допомогою скла) та мистецтво балету.

Ключові слова: *«Камерата», Античність, флорентійський гурток, Високий Ренесанс, синкретичне мистецтво, опера, «профі-музикант», мистецтво «стародавніх».*

Спадщина флорентійської «Камерати» в мистецтві Ренесансу та Нового часу є однією із наріжних історико-мистецтвознавчих проблем. Творчими здобутками «камератівців» не лише закінчується епоха Відродження, а й починається тривале протистояння церковного та світського напрямів у підготовці професійних музикантів, бо в жодній з інших галузей освіти Церква не змогла втримати свою монополію так довго, як у підготовці «профі-музиканта».

Місце «Камерати» в становленні та розвитку музично-драматичного мистецтва Італії, її зв'язок із мистецтвом «стародавніх» проаналізовано у праці Б. Покровського [5]. Питома вага спадщини Клаудіо Монтеверді у оперному театрі XVIII століття була визначена в дослідженні Р. Роллана [6]. Життю й творчості К. Монтеверді в контексті епохи Відродження присвячена робота А. Маркіна [2]. Сталість взаємодії італійської і національної оперних традицій виявила в своїх працях Н. Ващенко [1]. Про зв'язок творчості І. Баха та Г. Генделя з творами Я. Пері й К. Монтеверді говорив В. Опенько [3-4].

Незважаючи на те, що є багато праць, які з різних боків розкривають проблему «Камерати» як перехідного містка з Високого Ренесансу до Нового часу, немає таких, де б унесок гуртка флорентійців розглядався в контексті здобутків пізнього Відродження. Тому автор статті прагне показати «Камерату» як найвищий злет у розвитку синкретичного мистецтва на зламі двох епох.

Створення флорентійської «Камерати», мета та результати її діяльності пов'язані з певними особливостями творчого пошуку в епоху Високого Ренесансу. Загально відомим є той факт, що Христофор Колумб відкрив Америку (сьогодні вже знаємо, що не він був першим), хоча шукав морський шлях до Вест-Індії. Подібне відбулося й зі становленням флорентійської «Камерати». Митці, які започаткували синкретичне театральне мистецтво наприкінці XVI століття, не ставили перед собою завдань винайти щось принципово нове, таке, чого до їхнього часу не існувало. Навпаки, вони намагалися відродити те, що вже було, на їхню думку, в далекому минулому.

У попередню епоху, добу Середньовіччя, коли музично-поетичною підготовкою професіоналів займалася головним чином церква, повернення до цінностей Античності, віри в красу людини, досконалість її розуму й тіла вважалося «диявольським промислом». Коли ж церква перестала бути єдиним інститутом підготовки музикантів-професіоналів, останні в спадщині Античності знайшли вражаючу близькість до власних ідеалів [2, с. 8].

Зважаючи на географічне положення, кліматичні умови, а також ще й тому, що Італія була спадкоємицею великого грецько-римської театральної спадщини, саме вона стала батьківщиною нового мистецтва. Після відродження інтересу до античної архітектури, скульптури та живопису тут загострився інтерес і до театру греко-римлян. Практично через десять століть освічені італійці знову звертали увагу на місця театральних вистав попередньої епохи – величні амфітеатри під відкритим небом, що були розраховані на декілька тисяч глядачів. Ці споруди були побудовані так досконало, що найменший звук кинутого в центрі каменю доносився до верхніх мармурових лав. Якщо ці театри збирали стільки глядачів, то якими ж цікавими мали бути вистави, що тут відбувалися?

Про найвищі здобутки театральних постановок Античності, що відрізнялися глибиною і силою задуму стародавніх авторів, свідчать їхні твори, яким судилося дійти до нашого часу. Трагедії Есхіла, Софокла та Еврипіда, міркування Аристотеля щодо театрального мистецтва не втратили свого значення й сьогодні. Для музикантів Високого Ренесансу вони були ще ближчими й актуальнішими [5, с. 14].

Варто віддати належне й епосі розвиненого Середньовіччя, де зародився інтерес до видовищних постановок. Безумовно, мова йшла про міські містерії, підготовкою яких займалися магістрати й де брали участь понад тисячу міських акторів. У контексті реалізації постановки містерій нас цікавить розвиток театральної «машинерії». Технічні чудеса тут дійсно були на високому рівні: по небу плили хмари з цілими гуртами «амурів» на них, із «пекла» вискакували чорти та чудиська, які видихали вогонь. Монументальні постановки на історико-біблейські сюжети дійсно були вражаючими.

Проте відродження інтересу до античної театральної старовини змушувало змінювати ціннісні орієнтири. Й особливо виділялася Флоренція. Достатньо згадати, що тут народився Данте Аліг'єрі, духовний попередник усієї епохи Відродження. Із цим містом пов'язана діяльність Франческо Петрарки й Джованні Бокаччо [2, с. 76].

Молодих музикантів і поетів, які об'єдналися в гурток під назвою «Камерата» (від італ. camera – кімната, салон) у багатому будинку Джованні Барді, особливо цікавило питання про роль і місце музики в античному театрі. У тому, що давньогрецький театр був музичним, у них не було сумнівів: про це йшла мова в творах тих часів, окрім того, у драматичній дії обов'язкову участь

брав хор. Проте, яка музика звучала в античному театрі та яким чином вона використовувалася в спектаклях, точно не знав ніхто.

Члени флорентійської «Камерати» були одностайними в такій думці – ця музика не була схожою на церковну. І зовсім не тому, що церковна музика була недосконалою в їхньому розумінні: їй вистачало й пісенності, багатоголосся, «піднесених» поетичних текстів, видовищності. Ця музика категорично не годилася для емоційного світського театрального дійства, спрямованого на індивідуальне переживання людини [5, с. 15].

Саме на цьому етапі міркувань, коли члени гуртка «Камерата» вважали, що вони відроджують античний театр, було мало місце кілька інноваційних кроків. Один із учасників, Вінченцо Галілей (батько майбутнього вченого Галілео Галілея), запропонував замінити багатоголосся одноголоссям, а виконання асарелла – інструментальним супроводом. На його думку, це мало допомогти втіленню головного грецького театрального принципу – «донесення до слухача кожного поетичного слова», а музика у якості «ніжності» буде його супроводжувати. Таким чином, вони водночас утілили й задум свого старшого сучасника, італійського поета Торквато Тассо про те, що «Музика – це ніжність і вона відповідає стану душі витонченої людини» [5, с. 16].

Отже, члени гуртка створили речитатив, який у їхньому розумінні мав два визначення: «такий вид співу, де можна просто розмовляти», або «спів на півшляху між звичайним голосом і чистою мелодією» [2, с. 57].

Коли в практику ввійшов речитатив, з'явилася можливість спробувати відтворити грецьку трагедію, що й було заповітною мрією членів флорентійської «Камерати». Після цього миттєво послідували спроби: відомий флорентійський поет Оттавіо Рінуччіні написав перший текст до запланованої вистави, а славетний для свого часу композитор Якопо Пері – музику. Таким чином народилася перша опера «Дафна», поставлена 98 разів упродовж 1597-1598 років у найвизначніших флорентійських будинках.

Зважаючи на те, що ідеалом для поетів і композиторів був театр «стародавніх», сюжет цього твору (і наступних опер) був пов'язаний з Античністю. В основу брався міф про німфу Дафну, яка, рятуючись від переслідувань бога Аполлона, перетворилася на лаврове дерево. Плавні, витончені вірші О. Рінуччіні, чутлива музика Я. Пері, чудове виконання (сам Я. Пері у виставі грав Аполлона) сприяли значному успіху й у наступні два століття [2, с. 175].

Наступною «справою» (ореза (італ.) – діло, справа) членів гуртка флорентійців став твір нового стилю (на лібрето того ж О. Рінуччіні) композитора Джуліо Каччіні. Опера «Евридика», яку поставили з великою пишністю на Новий 1600 рік у палаці Медичі, отримала ще більше визнання, ніж її попередниця. Прем'єру присвятили весіллю Марії Медичі. Така подія в поєднанні з монументальною світською виставою отримала нечуваний до того часу резонанс. Вистава починалася з трубних звуків фанфар, а далі з'являвся персонаж під іменем «Пролог» (Prolog) в образі трагічної музи і дуже коротко переповідав події майбутньої п'єси. Далі на сцену виходив хор у складі пастухів, німф і підземних духів і починалася дія, що супроводжувалася грою прихованого за сценою оркестру. Кожний із співаків-артистів виконував кілька ролей, а хор, на відміну від грецького театру, не лише виносив для глядачів своє судження про події, а й брав у них участь [3, с. 68].

Драматична площина вистави визначалася переходом від щасливого стану всіх гостей, які прийшли на весілля Орфея та Евридіки, до загального горя від звістки про смерть нареченої. Коли ж великий музикант Орфей силою свого таланту змусив богів оживити дружину й вивів її з царства «мертвих», наступало загальне поетико-музичне піднесення. Церковна меса такого розвитку подій не знала.

Ці перші твори ще не були оперою в буквальному смислі цього слова, та й самі слухачі називали їх «драмою на музиці» флорентійського гуртка. Проте вже через кілька років після досягнень членів «Камерати» у цьому жанрі виступив геніальний музикант, який зробив із нього «епохальний шедевр» й ім'я якого належить не лише минулому, а й майбутньому.

Мова йде про Клаудіо Монтеверді (1567-1643 роки) – першого серед музикантів-драматургів синкретичного театру, який поєднав у своїй творчості дві епохи – Відродження й Новий час. Син лікаря, випускник Кремонського університету, знавець хорової церковної музики та капельмейстер «великих палаців Європи», у молоді роки він багато подорожував, був особисто знайомий із Рубенсом і його творчою майстерною. Почувши твори флорентійської «Камерати», майбутній композитор оцінив їхню перевагу. У 1607 році на лібрето того ж О. Рінуччіні вийшла опера К. Монтеверді «Аріадна», визначена публікою як «сказання на музиці». За оцінкою

сучасників, королівські театри були переповненими, слухачі стояли під дверима, коли йшла ця вистава [2, с. 189].

Через рік К. Монтеверді використав сюжет О. Рінучіні «Орфей», але значно драматизував його. Евридіка за новим лібрето гинула двічі: спочатку на весіллі, коли її вкусила отруйна змія, а далі, коли вона змусила Орфея озирнутися при виході з «царства мертвих» і глянути на неї. Та за законами жанру кінець мав бути позитивним. Тому в фіналі опери звучав трагічний плач Орфея й Апполон був зворушений стражданнями люблячого чоловіка. Він удруге оживив Евридіку.

В «Орфеї» К. Монтеверді вперше народилося не казкове, а напружене драматичне дійство. На відміну від флорентійців він яскраво застосував принцип контрасту різких переходів від щастя до трагедії, що широко використовувалися в античному театрі, а після К. Монтеверді стали найважливішою умовою синкретичного оперного мистецтва.

«Я усвідомив, – писав композитор, – що контрасти зворушують наші душі більше, ніж усе інше, а мета справжньої музики полягає в тому, щоб хвилювати й зворушувати людські душі» [2, с. 193].

Ще однією суттєвою відмінністю монтевердівських «сказань на музиці» від «драми на музиці» представників флорентійської «Камерати» було й те, що у флорентійців переважали монологи у формі речитативу, а в Монтеверді – драматична взаємодія монологів. У його «сказаннях» вперше з'явилися музичні вокальні дуети.

Драматизм опер К. Монтеверді полягав ще й у тому, що його персонажі переживали глибинні людські страждання. «Плач Аріадни» з однойменної опери підтверджує сказане: Аріадна, кинута коханим, якому вона врятувала життя, кидається в морські хвилі, а перед смертю вона дорікає на життя (у цьому й полягає смисл і зміст «плачу»). І сьогодні він не залишає нікого байдужим.

Принципово нову роль К. Монтеверді надавав оркестровому супроводу. Він став не лише засобом підтримки людського голосу, а й перетворився в повноцінного виразника подій і почуттів. Так виникло насичене багате полотно опери – додатковий живопис людських характерів і сценічних дій. В «Орфеї» К. Монтеверді використав практично всі інструменти, що існували на той час у професійній практиці. Таким чином композитор «удихнув» в оперу її музично-драматичну сутність, що стала внутрішньою основою інноваційного жанру, сприяла його швидкому розповсюдженню, блискучому розвитку й довгому життю [4, с. 115].

У таких пошуках народжувалася опера, що своєю музичною досконалістю значно перевершила грецьку трагедію. У ній отримали місце солоспіви й дуети, тріо та квартет, багатоголосний хор, багатий і насичений оркестровий супровід, трохи пізніше – балет. Це музично-театральне мистецтво ми вважаємо *синкретичним*, бо воно поєднало в собі всі відомі на той час види та жанри. Такого стародавнім грецьким драматургам і на думку не спадало.

Із переїздом К. Монтеверді до Венеції виникли умови для відкриття там першого публічного музичного театру, який на відміну від королівських був доступний широким верствам населення. Театр тут започаткували 1637 року, а на його сцені вже йшла напівісторична опера композитора «Коронація Поппеї», далека від попередніх міфологічних сюжетів [2, с. 111].

Після відкриття Венеціанського публічного музично-драматичного театру по всій Італії й за її межами, упродовж наступного десятиліття було відкрито багато подібних театрів, а підготовку оперних співаків і хористів здійснювали професори вокалу започаткованих століття тому музичних закладів нового світського напрямку – консерваторій. Оперну естафету К. Монтеверді в Італії підхопив Алессандро Скарлатті, у Франції – Жан Батист Люлли, в Англії – Генрі Перселл. Проте з цими іменами вже пов'язана наступна епоха – доба Нового часу, а ренесансний стиль поступово витіснявся класицизмом [1, с. 250].

Політичне становище Італії, яка подарувала світові мистецтво опери, значно погіршувалося, її міста-держави потрапляли під владу сусідніх імперій. А італійська опера продовжувала тріумфальну ходу по європейському континенту. За влучним висловом Ромена Роллана «...світ підкорив Італію, а італійська опера підкорила собі весь світ» [6, с. 18].

У цілому ж за першу половину XVII століття опера далеко відійшла від початкового задуму флорентійської «Камерати»: відродити театральні вистави «стародавніх». Її новизна, самостійність і співзвучність своїй епосі, неперервне зростання її популярності вже ні в кого не викликало сумніву.

Таким чином, діяльність флорентійської «Камерати» в контексті Високого Ренесансу була закономірним явищем на завершальному етапі цієї грандіозної епохи. Намагаючись відродити театральну драму «стародавніх», члени гуртка значно винайшли досконале синкретичне мистецтво. Продуктом митців стала опера, що поєднала в собі всі види мистецтва Відродження у

їхньому найвищому розвитку. Творчість Клаудіо Монтеверді ввібрала в собі найкращі досягнення «камератівців» і він, подібно до Данте (який об'єднав пізнє Середньовіччя з Ренесансом), удосконалив його визначальними результатами для майбутньої епохи. Усе вище зазначене зробило оперу надзвичайно дієвою і живучою, а Італію, її батьківщину, на століття вперед імперією-переможницею в мистецтві, яка диктувала Європі й Америці стандарти своїх смаків.

Ця тема багатогранна й не вичерпується дослідженнями, що розкривали її з різних боків. Недостатньо вивченими вважаємо: 1) еволюцію хорового мистецтва в контексті розвитку опери; 2) погляди «камератівців» на техніку мізансцен в античному театрі та узгодження цієї проблеми у власній практиці.

Список використаних джерел

1. Ващенко Н. М. Взаємодія італійської і національної традицій у педагогічних системах Валерія Висоцького та Олександра Мишуги / Н. М. Ващенко, І. В. Цебрій // Освіта дорослих : теорія, досвід, перспективи. – К. : ТОВ ВД «ЕКМО», 2013. – Вип. 3. – Ч. 2. – С. 248-257.
2. Клаудіо Монтеверді : жизнь и творчество / ред. П. А. Маркин. – М. : Просвещение, 1985. – 316 с.
3. Опенько В. В. Розвиток оперної музики в творчості І. С. Баха і Г. Ф. Генделя : духовно-моральний аспект / В. В. Опенько // Становлення та розвиток професійної європейської музики : духовно-моральний і релігійний аспекти : зб. матеріалів регіон. наук.-практ. конф. – Полтава : ОМКНЗ МК, 2015. – С. 55-63.
4. Опенько В. В. Опера спадщина Г. Ф. Генделя : минуле і сучасність / В. В. Опенько // Культурні практики як чинник соціокультурної модернізації сучасного українського суспільства : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. – С. 114-119.
5. Покровский Б. А. Беседы об опере / Б. А. Покровский. – М. : Просвещение, 1981. – 192 с.
6. Роллан Р. Опера XVIII века в Италии, Франции и Германии / Р. Роллан. – М. : Искусство, 1987. – 254 с.
7. Цебрій І. В. Історія музики традиційного суспільства від неоліту до середини XVIII століття (нарис). – Ч. 2 : Музика епохи Відродження та Просвітництва / І. В. Цебрій, М. О. Лебединська. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. – 88 с.

I. V. Tsebrii

FLORENTINE «CAMERATA» IN THE CONTEXT OF HIGH RENAISSANCE

The article, based on the works of researchers of the history of art and the analysis of musical and dramatic works by the representatives of the Florentine "Camerata", shows the process of becoming a professional secular music and drama theater of Italy, which has become the "catwalk" from the Renaissance to the New Age. The musical and theatrical works of the group of "Camerata" are considered both in connection with the work of the ancient Greek playwrights, and as the highest elevation of the Renaissance art – an agreed syncretic structure that united all the musical genres that existed at the time, complex scenery. The achievements of the painting of the Renaissance and theatrical-architectural spatial vision, theatrical skill, the art of the stage movement, the speech rhetoric with the staging engineering (lifting to heaven, omission to hell, disappearing ting the hero on the stage, the secrets of light using glass) and the art of ballet. The activity of the Florentine "Camerata" in the context of the High Renaissance was a natural phenomenon at the final stage of this grandiose epoch. Trying to revive the theatrical art of the "ancient", the members of the circle have far exceeded their purpose. The product of the artists was an opera that united all kinds of Renaissance art in their highest development. Claudio Monteverdi's creativity absorbed the best achievements of the "Camerata", and he, just as Dante (who united the late Middle Ages with the Renaissance), perfected his decisive results for the future. All of the above has made the opera extremely effective and alive, and Italy, its homeland, for centuries ahead of the empire-winner in art, which dictated Europe and America the standards of their tastes.

This topic is multifaceted and not limited to studies that uncovered it from different directions. We consider insufficiently studied: 1) the evolution of choral art in the context of the development of the opera; 2) the views of "Camerata" group on the technique of miansanchen in the antique theater and the harmonization of this problem in their own practice.

Keywords: Camerata, Antiquity, Florentine circle, High Renaissance, syncretic art, opera, "promusician", art of "ancient".

Надійшла до редакції 2 жовтня 2017 року

* * *

УДК [572.087:904.5](477-25)«16/17»

Ю. В. Долженко

КРАНІОЛОГІЯ ПОХОВАНИХ У ВОЗНЕСЕНЬСЬКОМУ НЕКРОПОЛІ (КИЇВСЬКИЙ АРСЕНАЛ)

У статті проаналізовано 102 черепи людей, похованих у м. Києві протягом XVII-XVIII століть. Використовувалися дві краніологічні методики: краніометрія та етнічна краніоскопія. Проведено внутрішньогруповий багатовимірний аналіз методом головних компонент, виявлено, що чоловіча і жіноча серії включають по 2 краніологічні варіанти. Проведено порівняльний аналіз морфологічних даних досліджуваної серії з мешканцями Східної, Південної та Західної Європи XIV-XX століть. Визначено, що за даними краніометрії, при застосуванні широкої програми, чоловіча група пов'язана з такими збірними серіями, як литовці та українці зі Східної України. Однак, за припущенням дослідника литовської групи В. Алексеева, литовці не переважали серед мешканців м. Каунаса, де було багато поляків і євреїв. За короткою краніометричною програмою, припущення щодо подібності чоловічих черепів з Арсеналу за даними краніоскопії до західних слов'ян частково підтвердилися, позаяк за даними канонічного та кластерного багатовимірного аналізу виявлено подібність чоловічих черепів із Арсеналу до варшавської групи. Своєю чергою, методом канонічного аналізу як у двовимірному, так і в тривимірному просторі канонічних векторів, виявлено подібність жіночої серії XVII століття з київського Вознесенського монастиря до вибірки зі Свято-Троїцького собору м. Білгорода (Слобідська Україна).

Ключові слова: краніометрія, антропология, краніоскопія, Київський Арсенал, монастир, поховання, Вознесенський некрополь.

Під час проведення дослідження в 2005-2008 роках поховань із території Арсеналу (колишнього Вознесенського монастиря XVII-XVIII століть) у м. Києві під керівництвом археолога Г. Івакіна [29; 30, с. 9-23]; піднято близько 300 поховань [30, с. 9-23].

Вознесенський некрополь займав значну ділянку центральної частини колишнього монастирського подвір'я і локалізувався навкруги головного храму обителі. Усі, без винятку, небіжчики поховані за православним звичаєм: випростані на спині, зі складеними на грудях (або животі) руками, головою – у загальному напрямку на захід, з більш-менш помітними відхиленнями до півночі або півдня [30, с. 16-17; 31].

Перша робота з антропології могильника побачила світ у 2005 році. Вона містила ознайомчу та попередню інформацію [32, с. 169-171]. Аспекти життя черниць Вознесенського монастиря за даними палеопатології досліджувала П. Вікторова [9, с. 39-41]. За даними краніофенетики черепи вивчав автор статті [16, с. 118-134]. У зв'язку з тим, що чоловіків і жінок поховали з інтервалом приблизно в століття, за даними етнічної краніоскопії [46] чоловічу та жіночу групи створено окремо (Табл. 1), на відміну від роботи за 2010 рік [14, с. 11-17]. Однак у працях з краніоскопії зазвичай не порівнюють окремо жінок і чоловіків. Їх переважно розглядають спільно, позаяк в ознаках немає статевого диморфізму. Багатовимірного порівняльного аналізу за даними краніоскопії в даній роботі не проводилося у зв'язку з відсутністю окремих груп за статтю.

**Табл. 1. Частоти краніоскопічних ознак у краніологічній серії XVII-XVIII століть
(Київський Арсенал, %)**

№ п/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ ІІ	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Київський Арсенал (чоловіки)	XVIII	0 (50)	52,3 (21)	0 (39)	34,8 (66)	69,7 (43)	18,3 (60)
2.	Київський Арсенал (жінки)	XVII	10 (89)	74,0 (54)	3,6 (82)	30,9 (168)	67,9 (81)	23,6 (103)
3.	Київський Арсенал (Збірна серія)	XVII- XVIII	7,1 (139)	68,0 (75)	2,4 (121)	49,1 (234)	69,3 (124)	22,7 (163)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-ІІ – під орбітний візирунок типу ІІ, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В скобках вказано загальна кількість спостережень.

Матеріали та методика. Всього з території некрополя досліджено 102 черепа та їх фрагментів, придатних для краніометрії (47 чоловічих і 55 жіночих). Череп із поховання № 14 не ввійшов до жодної групи у зв'язку з тим, що належить підліткові (16-18 років). Статеві-вікові визначення й вимірювання антропологічного матеріалу проводили безпосередньо у Києві, у лабораторії інституту Археології НАН України такі дослідники, як О. Козак, П. Вікторова, Ю. Долженко. Черепа вимірювали за стандартною (широкою) краніологічною методикою як О. Козак, так і Ю. Долженко, однак загальні підсумки та багатовимірне дослідження провів Ю. Долженко. За Рудольфом Мартіном указувалася нумерація ознак [48], а назомаллярний та зигомасиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [2, рис. 14, с. 55, 47, рис. 14; 48]. Краніометрична точка лямбда визначалася за методом L. H. D. Vuxton та G. D. Morant [43]. У таблицях лінійні розміри вказано в міліметрах (мм), кути – в градусах (°). Параметри позначено так: n – кількість випадків, M – середня арифметична величина, m (M) – похибка середньої арифметичної, σ – середнє квадратичне відхилення, $m\sigma$ – похибка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Дебец [2]. Стаття похованих визначалася за особливостями будови черепа й кісток посткраніального скелета, зокрема тазового відділу. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік [41; 53].

Також для характеристики краніологічної серії з київського Арсеналу використано методику О. Козінцева, яка відноситься до однієї з галузей расознавства – етнічної краніоскопії [46, s. 213-244]. При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми, котрі створили Б. та А. Козінцеви 1993 року, а також А. Громов 1996 року.

В основу краніологічної характеристики добірки покладено середні арифметичні розміри та індекси черепів, подані в Табл. 2-4.

Характеристика краніологічного типу населення. Чоловічі черепа з київського Арсеналу, як уже зазначено, складаються в серію з 47 поховань (хоча в цілому, з дрібними фрагментами, їх 51). Вони мають мезокранну черепну коробку (79,8), яка характеризується помірною довжиною, висотою та шириною. У серії є 7 доліхокранних (поховання №7 (2), 22, 36, 87, 138а, 161), 11 мезокранних (поховання №92а, 139б, 103, череп поряд з похованням 36, 228, 91/51, 200, 141, 83, 99, 209а) та 20 брахікранних (без бирки, №115, 230, 244, 110, 130, 105а, 85, 229, 218, поховання під літерою С або (☼), 100, 7а, 48, під знаком γ , 82, 98, 134, 111/110, 48) черепів. У 13 випадках (поховання №80, 69, 108, склеп 2, 135, 209, 67, 73, 74а, 76, 90, 96, 89) не вдалося визначити форму черепної коробки у зв'язку з фрагментарністю матеріалів. Вушна висота середня. Довжина основи черепа помірна, на межі з малими категоріями розмірів (Табл. 2, 3).

Потилиця помірно широка. Лобна кістка за абсолютними розмірами характеризується середніми категоріями. Висота вигину чола помірна (25,1). Профілювання лоба від краніологічної точки назіон характеризується великим кутом. Таким чином, лоб наближається до прямої форми.

Ширина мезогнатного обличчя чоловічої серії з Арсеналу помірна, позаяк виличний діаметр, виміряний у 31 черепа, становить 133,5 мм. Назомаллярний кут малий, отже, обличчя сильно профільоване на рівні орбіт, хоча в серії є 4 черепа зі суцільним горизонтальним профілюванням (поховання №92а, під шифром С, поховання №82 та 130) і 12 – з помірним. Зигомасиллярний кут у цілому вкладається в дуже малі категорії, що вказує на обличчя, різко профільоване на рівні передньої носові ості (*spina nasalis anterior*). Верхня висота обличчя мала (68,7 мм), на межі з помірними категоріями. За верхнім лицьовим індексом (51,5) обличчя помірно широке (мезен). Загальний лицьовий індекс, виміряний на 11 черепах, свідчить про вузьке обличчя в групі (лептопрозопа).

Мала висота й ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс (від максиллофронтальної точки), що вказує на помірно високі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії вузький та помірно високий, носовий індекс (47,6) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія), на межі з вузькими категоріями. В будові нижнього краю носового отвору відзначено антропінні форми в 31 випадку з 43 (72,0%). За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується сильним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (32,4°). Передньносова ость у серії випнута добре (4,1 бала за П. Брока) [41]. Перенісся помірно високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом.

Можна констатувати, що досліджувана серія (за 2 ознаками з 3) відрізняється від центральноукраїнського краніологічного типу, якому притаманні брахікранія, відносно широке обличчя та добре випинання носових кісток [36, с. 114].

Загалом, у чоловічій вибірці перевищення середніх величин квадратичного відхилення (сигми) відзначено у 32 випадках з 53 (60,3%), нижчими за стандартні величини воно виявилось тільки в 3 ознак (5,6%), у 18 ознаках (33,9%) сигма вкладається у стандартні норми. Ураховуючи значну варіабельність, можна порушувати питання про морфологічну неоднорідність групи (Табл. 2). Особливостями серії є мезокранний череп і великий кут випинання носових кісток (тотожний кут тільки в серії з Чигирини) (Табл. 3).

Табл. 2. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з поховань комплексу Арсенал (кінець XVII – початок XVIII століття)

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	179,2	39	6,9*	1,10	0,78	166,4	192,4
8	Поперечний діаметр	142,8	42	5,7*	0,87	0,62	129,0	154,0
17	Висотний діаметр	136,2	31	5,7*	1,03	0,73	122,0	145,0
5	Довжина основи черепу	100,9	30	3,9	0,71	0,50	92,0	106,0
9	Найменша ширина лоба	96,9	47	4,6	0,67	0,47	85,5	108,0
10	Найбільша ширина лоба	121,5	44	5,1	0,77	0,55	110,0	132,0
45	Виличний діаметр	133,5	31	4,6**	0,83	0,59	125,0	144,0
40	Довжина основи обличчя	96,7	27	5,7*	1,09	0,77	79,0	105,0
48	Верхня висота обличчя	68,7	39	3,9	0,63	0,45	59,0	76,0
47	Повна висота обличчя	120,1	15	6,3**	1,64	1,16	102,0	130,0
43	Верхня ширина обличчя	103,3	40	5,0	0,79	0,56	91,0	111,0
46	Середня ширина обличчя	94,2	34	5,0	0,85	0,60	84,0	103,1
55	Висота носа	51,3	41	2,7	0,41	0,29	45,0	58,0
54	Ширина носа	24,3	40	2,1*	0,34	0,24	19,0	27,0
51	Ширина орбіти	40,7	40	2,1*	0,34	0,24	36,0	45,0
52	Висота орбіти	32,4	41	2,3*	0,36	0,25	29,0	38,0
20	Вушна висота	115,0	27	4,9*	0,95	0,67	104,9	125,5
SC (57)	Симотична ширина	9,3	40	2,1*	0,33	0,23	6,0	15,0
SS	Симотична висота	4,3	40	1,0	0,16	0,12	2,0	6,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	20,4	38	2,8	0,46	0,32	14,9	24,0
MS	Максифронтальна висота	8,3	38	1,6	0,25	0,18	5,0	11,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	23,3	35	2,4*	0,41	0,29	16,0	26,5
DS	Дакріальна висота	12,3	25	2,0*	0,34	0,24	8,0	19,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,6	26	1,8*	0,34	0,24	-1,6	-8,0
31	Потилична хорда	94,5	31	5,3	0,95	0,67	83,0	103,0
32	Кут профілю лоба від nas.	84,9°	31	4,1*	0,73	0,52	79,0°	93,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	77,0°	31	4,7*	0,85	0,60	69,0°	85,0°
72	Кут загально лицьовий	83,4°	31	3,2*	0,57	0,40	76,0°	91,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	84,3°	31	3,1	0,56	0,39	78,0°	91,0°
74.	Кут альвеолярної частини облич	79,4°	30	8,3*	1,51	1,07	62,0°	98,0°
75(1).	Кут виступання носа	32,4°	36	6,8*	1,13	0,80	21,0°	45,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	137,6°	40	5,6*	0,89	0,63	125,0°	150,5°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	124,9°	33	3,5**	0,61	0,43	116,0°	131,0°
	Надпереніся	2,6	48	0,7	0,10	0,07	1,0	4,0
	Надбрівні дуги	1,8	47	0,5	0,07	0,05	1,0	3,0
	Зовнішній потиличний бугор	2,3	43	1,1	0,16	0,12	0,0	4,0

	Соскоподібний відросток	2,2	46	0,7	0,10	0,07	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	4,1	34	0,8	0,14	0,10	2,0	5,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	509,3	6	17,6*	7,14	5,05	486,0	537,0
60	Довжина альвеолярної дуги	53,1	21	3,1*	0,69	0,49	45,0	59,0
61	Ширина альвеолярної дуги	61,0	23	4,7*	0,98	0,69	50,0	69,0
Індекси:								
8:1	Черепний	79,8	38	4,2*	0,68	0,48	70,8	87,4
17:1	Висотно-повздожний	76,2	29	3,3	0,62	0,44	71,0	82,9
17:8	Висотно-поперечний	95,8	31	4,6	0,82	0,58	88,9	106,2
9:8	Лобно- поперечний	67,9	42	4,6*	0,70	0,50	59,7	80,6
20:1	Висотно-повздожний	64,3	25	2,6	0,52	0,37	60,5	69,4
20:8	Висотно-поперечний	80,4	27	3,3	0,63	0,44	75,9	88,5
10:8	Коронарно-поперечний	85,1	41	3,9*	0,60	0,43	77,6	94,6
9:10	Широтний лобний	79,8	42	4,7*	0,73	0,52	72,1	99,6
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,1	31	3,6	0,65	0,46	86,7	98,2
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	49,8	27	3,4	0,65	0,46	41,5	56,8
9:45	Лобно-виличний	72,9	32	3,9*	0,68	0,48	67,7	84,4
10:45	Коронарно-виличний	91,3	32	4,4*	0,77	0,55	81,4	96,9
40:5	Виступання обличчя	95,9	27	4,3*	0,82	0,58	85,9	103,7
47:45	Загальний лицьовий	91,2	11	6,2*	1,88	1,33	74,7	97,7
48:45	Верхній лицевий	51,5	31	3,1	0,55	0,39	46,5	58,1
54:55	Носовий	47,6	39	5,1*	0,81	0,57	36,5	56,3
DS:DC	Дакріальний	53,8	34	10,4*	1,78	1,26	36,4	85,0
SS:SC	Симотичний	47,8	40	12,3	1,95	1,38	20,0	78,6
MS:MC	Максилофронтальний	41,0	37	7,6	1,25	0,89	26,8	57,9
52:51	Орбітний	79,1	38	5,9*	0,95	0,67	68,6	93,5

\bar{M} — середня арифметична величина, n — число випадків, σ — середнє квадратичне відхилення, $m(M)$ — помилка середньої арифметичної величини, ms — помилка середнього квадратичного відхилення.

* перевищує стандартні величини квадратичного відхилення.

** менше за стандартні величини квадратичного ухилення.

Табл. 3. Середні величини й показники мінливості ознак у чоловічих серіях XVI-XX століть

№ по порядку	№ за Мартіном	♂	Київський Арсенал (Вознесенський монастир) XVII-XVIII Дана група	Білгород XVII-XIX В.И.Безбородых Ю.В.Долженко, 2014	Суми XVII-XVIII ст. (Микільська церква)	Українці центральні XVII-XVIII В.П. Алексеев, 2008	Луцьк Збірна серія XVII-XX Ю.В.Долженко, Ю. Мазурик, 2015	Батурин XVII-XIX Ю.В.Долженко, 2013	Лютенька XVII-XVIII Ю.В.Долженко, 2012
		Ознаки / n	27—47	29—36	16—20	15—32	23—42	37—54	16—24
1.	1.	Повздожний діаметр	179,2 (39)	178,4 (36)	179,7 (20)	179,2 (32)	180,7 (39)	180,4 (54)	179,1 (22)
2.	8.	Поперечний діаметр	142,8 (42)	143,9 (35)	144,5 (20)	146,0 (32)	148,1 (38)	146,7 (50)	144,0 (23)
3.	8:1.	Черепний індекс	79,8 (38)	81,1 (35)	80,4 (20)	81,6 (32)	82,1 (37)	81,3 (51)	80,2 (21)
4.	17.	Висотний діаметр (b-br)	136,2 (31)	136,2 (34)	134,6 (20)	133,2 (32)	135,1 (29)	136,0 (49)	133,9 (22)
5.	5.	Довжина основи черепу	100,9 (30)	101,6 (33)	103,5 (20)	101,1 (32)	102,5 (30)	102,3 (48)	100,9 (21)
6.	9.	Найменша ширина лоба	97,1 (47)	96,8 (36)	95,4 (20)	98,4 (32)	99,8 (42)	97,6 (54)	97,5 (24)
7.	20.	Вушна висота (p-br)	115,0 (27)	115,0 (32)	115,3 (20)	113,7 (31)	116,5 (24)	116,3 (45)	115,2 (18)
9.	45.	Виличний діаметр	133,5 (31)	133,6 (34)	132,8 (19)	135,2 (32)	138,3 (27)	135,2 (49)	132,6 (23)
10.	48.	Верхня висота обличчя	68,3 (40)	67,6 (33)	68,0 (19)	67,9 (27)	67,5 (28)	66,0 (49)	68,8 (22)
11.	48:45.	Верхній лицевий індекс	51,2 (32)	50,6 (33)	51,2 (19)	50,5 (27)	49,7 (23)	48,6 (46)	51,7 (22)
12.	54.	Ширина носа	24,3 (40)	24,4 (33)	24,2 (19)	24,9 (31)	25,1 (28)	24,7 (47)	24,3 (24)

13.	55.	Висота носа	51,3 (41)	51,2 (33)	50,4 (19)	50,9 (31)	51,5 (29)	50,4 (48)	49,5 (23)
14.	54:55.	Носовий індекс	47,6 (39)	47,8 (33)	48,2 (19)	49,3 (15)	48,9 (28)	49,1 (47)	49,5 (23)
15.	51.	Ширина орбіти від <i>mf</i>	40,7 (40)	41,0 (33)	42,1 (19)	42,6 (32)	42,3 (32)	42,1 (48)	42,8 (23)
16.	52.	Висота орбіти	32,4 (41)	32,5 (33)	31,7 (19)	32,3 (32)	33,1 (32)	31,9 (48)	31,7 (23)
17.	52:51.	Орбітний індекс від <i>mf</i>	79,1 (38)	79,4 (33)	75,5 (19)	76,8 (17)	78,3 (32)	75,6 (48)	74,2 (23)
19.	75(1).	Кут виступання носа	32,4° (36)	31,2° (32)	31,1° (16)	30,5° (20)	31,5° (27)	31,8° (38)	30,6° (16)
20.	77.	Назо-малярний кут	137,6° (40)	139,4° (32)	137,1° (19)	139,1° (32)	137,5° (30)	138,6° (37)	138,4° (24)
21.	∠Zm'.	Зигмаксиллярний кут	124,9° (33)	127,9° (31)	126,7° (19)	127,8° (30)	128,9° (24)	128,4° (46)	127,7° (23)
22.	SS.	Симотична висота	4,3 (40)	4,5 (33)	9,4 (19)	4,8 (32)	4,6 (33)	4,5 (49)	4,3 (23)
23.	SC.	Симотична ширина	9,3 (40)	9,2 (34)	4,4 (19)	9,3 (32)	10,1 (33)	9,7 (50)	9,1 (23)
24.	SS:SC.	Симотичний індекс	47,8 (40)	46,0 (33)	48,3 (19)	53,1 (32)	45,7 (33)	46,7 (49)	47,6 (23)
25.	DC.	Дакріальна хорда	23,3 (35)	24,1 (32)	22,5 (19)	21,5 (31)	25,2 (31)	23,6 (45)	22,5 (23)
26.	DS	Дакріальна висота	12,3 (35)	11,7 (30)	11,3 (19)	12,8 (31)	12,3 (31)	11,9 (44)	11,1 (23)
27.	DS:DC.	Дакріальний індекс	53,8 (34)	48,8 (30)	51,1 (19)	60,5 (31)	49,1 (31)	50,7 (44)	49,3 (23)

n – кількість черепів

Жіноча вибірка з Вознесенського монастиря в Києві складається з 55 черепів та їх уламків (але в цілому, з дрібними фрагментами, їх 59). Вона має помірно брахікранну черепну коробку (81,0), яка характеризується помірною довжиною, висотою та шириною. В серії є 3 доліхокранних (поховання №37, 102а, 164) черепа, 12 мезокранних (поховання №2, 29, 40, 42, 79а, 146(1), 180, 162, 190, 109, 177, 204) та 26 брахікранних (№ 6, 19, 39, 84, 144, 72а, 112а, 116, 136/196, 139, 166, 167, 169, 171, 173, 174, 175, 198, 191, 192, 195b, 199, 213, 252(a), поховання під шифрами Θ та Β). У 23 випадках (поховання №15, 27, 30, 35, 92, 39а, 58, 67, 68а, 70, 76, 80, 104, 113, 125, 118, 138, 147, 194, 240, 245 та під шифрами Z, зачистка) не вдалося визначити форму черепної коробки у зв'язку з фрагментарністю матеріалів.

Чоло переважно пряме, помірно широке за абсолютними розмірами й за лобно-поперечним індексом. Широкий лобний покажчик чола потрапляє до категорії малих величин. Потилиця випнута добре. Ширина потиличної кістки помірна, на межі з великими категоріями (Табл. 4).

Обличчя за діаметром вилиць, який дорівнює 124,7 мм, потрапляє до категорії середніх величин. Верхня висота обличчя мала, на межі з помірними категоріями розмірів. Верхньолицьовий індекс помірний (мезен). Довжина основи обличчя потрапляє до категорії малих розмірів. Загальний лицьовий кут свідчить про ортогнатність обличчя. Горизонтальне його профілювання, в середньому, сильне як на верхньому рівні, так і на середньому, хоча 6 черепів мають обличчя, дещо сплюснене на рівні орбіт (поховання №30, 72а, 144, 167, 252а, під шифром Β), тому можна констатувати, що жіноча серія загалом дещо неоднорідна за виразністю горизонтального профілювання верхньої частини обличчя.

Орбіти помірної ширини й малої висоти, за покажчиком (80,2) – помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір низький і помірно широкий, носовий індекс (49,9) потрапляє до середньої категорії розмірів (мезоринія). Випинання носа сильне, на межі з помірними категоріями. У групі відзначено й слабке випинання носових кісточок щодо рівня профілю обличчя в похованні № 213. Перенісся високе, на межі з помірними категоріями за симотичним покажчиком і помірно високе – за дакріальним. Глибина іклової ямки на жіночих черепах з Арсеналу середня (Табл. 4).

Зіставлення квадратичних відхилень 44 основних ознак та індексів жіночих черепів з київського Вознесенського монастиря зі стандартними виявило, що середнє квадратичне відхилення перевищило стандартні величини в 28 разів (63,6%), не досягло їх 3 рази (6,8%). Величини середнього квадратичного відхилення (сигми) 13 ознак (29,5%) вкладаються у стандартні норми (Табл. 4). Отже, урахувавши значну варіабельність, можна також стверджувати й про певну морфологічну неоднорідність жіночої серії.

Внутрішньогруповий аналіз. Урахувавши певну неоднорідність чоловічої частини вибірки, було проведено внутрішньогруповий аналіз головних компонент (далі – ГК) [13, с. 76] для виявлення краніологічної структури могильника.

У внутрішньогруповому аналізі використано 13 основних лінійних і кутових розмірів мозкової коробки, лицьового відділу та 1 індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність:

З основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту і ширину носа, висоту й ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс і кут випинання носа.

Табл. 4. Середні розміри та індекси серії жіночих черепів XVII-XVIII століть з київського Вознесенського монастиря (Арсенал)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	171,2	44	5,2**	0,79	0,56	161,0	186,0
8	Поперечний діаметр	138,3	44	6,7*	1,02	0,72	121,0	154,0
17	Висотний діаметр	129,4	33	6,1*	1,07	0,76	114,0	143,0
5	Довжина основи черепа	96,4	35	4,1	0,70	0,50	87,0	106,2
9	Найменша ширина лоба	94,1	55	4,7*	0,64	0,45	83,0	106,0
45	Виличний діаметр	124,7	35	4,7	0,99	0,70	112,0	137,0
40	Довжина основи обличчя	91,8	26	5,2*	1,02	0,72	82,0	102,0
48	Верхня висота обличчя	63,5	39	4,1*	0,65	0,46	52,0	70,0
43	Верхня ширина обличчя	99,5	42	3,9*	0,60	0,43	90,0	109,0
46	Середня ширина обличчя	90,0	34	3,9**	0,67	0,48	81,0	96,0
47	Повна висота обличчя	106,8	18	8,3*	1,96	1,39	91,5	122,0
55	Висота носа	47,5	42	2,7	0,42	0,30	41,0	53,0
54	Ширина носа	23,7	39	1,6	0,26	0,19	21,0	28,0
51	Ширина орбіти	39,6	42	1,7	0,26	0,19	37,0	43,0
52	Висота орбіти	31,8	44	1,9	0,28	0,20	27,0	44,0
20	Вушна висота	109,8	32	4,1	0,71	0,50	104,4	120,2
SC (57)	Симотична ширина	9,4	42	2,0*	0,31	0,22	4,8	12,7
SS	Симотична висота	3,6	42	1,0*	0,15	0,11	1,8	5,5
DC (49a)	Дакріальна ширина	21,7	36	3,2*	0,56	0,40	16,1	25,5
DS	Дакріальна висота	10,7	35	1,8*	0,30	0,22	7,0	14,6
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	87,8°	28	4,5*	0,84	0,59	79,0°	97,0°
72	Кут загально лицьовий	85,1°	28	3,0	0,56	0,40	79,0°	92,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	86,6°	28	3,3*	0,62	0,44	79,0°	93,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	78,0°	28	8,0*	1,52	1,07	54,0°	89,0°
75(1).	Кут виступання носа	25,4°	31	5,5*	0,98	0,69	16,0°	39,0°
77.	Назо-малярний кут	139,2°	45	4,8*	0,73	0,51	131,2°	148,8°
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	126,7°	35	6,0*	1,05	0,74	112,0°	138,4°
10	Найбільша ширина чола	117,0	44	4,8	0,72	0,51	107,0	127,0
Індекси:								
8:1	Черепний	81,0	41	3,8*	0,61	0,43	72,0	87,5
17:1	Висотно-поздовжній	75,9	33	3,4*	0,60	0,42	67,8	81,7
17:8	Висотно-поперечний	93,2	32	5,7*	1,01	0,72	81,9	107,4
9:8	Лобно- поперечний	68,2	44	3,7*	0,57	0,40	56,5	74,1
20:1	Висотно-поздовжній	64,5	33	2,1**	0,38	0,27	60,3	69,1
20:8	Висотно-поперечний	79,7	33	3,9*	0,68	0,48	72,8	89,6
10:8	Коронарно-поперечний	85,1	43	4,7*	0,73	0,52	68,8	102,9
9:10	Широтний лобний	79,6	47	3,7	0,54	0,38	66,0	87,0
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	91,7	31	4,8*	0,82	0,58	82,2	99,6
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	49,1	26	4,3*	0,86	0,61	40,9	56,6
9:45	Лобно-виличний	75,4	35	3,5	0,59	0,42	66,7	82,0
40:5	Виступання обличчя	95,2	27	4,9*	0,94	0,67	88,2	107,4
48:45	Верхній лицьовий	50,8	32	3,6*	0,66	0,46	41,3	58,1
54:55	Носовий	49,9	39	3,9	0,63	0,44	42,3	60,9
DS:DC	Дакріальний	48,6	34	9,3*	1,62	1,15	32,6	71,4
SS:SC	Симотичний	40,0	42	11,3	1,75	1,24	19,6	71,4

* перевищує стандартні величини квадратичного відхилення.

** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Для аналізу ГК за названими ознаками відібрано 19 чоловічих черепів. Ми отримали 4 компоненти з власними числами, більшими від одиниці, з яких перша та друга спільно віддзеркалюють 50,1% загальної мінливості. Результати подано в Табл. 5, 6.

Використовуючи ГК факторних навантажень, можна простежити морфологічну різницю між індивідами й указати на ознаки, які відіграють найбільшу роль при виділенні морфологічних типів (або варіантів, як у нашому випадку).

Для чоловічих і жіночих черепів Арсеналу було розраховано коефіцієнти кореляції між кожною парою 14 (у жінок – 12) ознак. Аналіз коефіцієнтів кореляції засвідчив слабкі зв'язки і в чоловічій, і в жіночій серіях, нерідко – з від'ємним знаком (Табл. 6). Так, зв'язок зі знаком «мінус» у чоловічій серії виявлено в 30 випадках із 91, що становить 32,9%. Своєю чергою, у жінок виявлено 31 від'ємний зв'язок з 66 (46,9%). Але коефіцієнти кореляції з від'ємним знаком не перевищують половини випадків. Коефіцієнти кореляції основних краніологічних ознак 19 чоловічих черепів коливаються між – 0,029 і 0,725. Поздовжній і поперечний діаметри черепа, які в однорідних групах мають додатну кореляцію приблизно 0,2-0,4 [12, с. 119], у чоловічій серії виявляють майже наближену до норми (0,190), а в жіночій – (0,185) порівняно слабшу кореляцію. Відомо, що в однорідних серіях зв'язок між поперечним діаметром черепа та висотою обличчя зазвичай додатний і середньої інтенсивності (0,200-0,400) [13, с. 67]. У нашій чоловічій серії ця величина додатна, але мала (0,131). Це вказує на тенденцію до зменшення висоти обличчя в помірно широких черепів та, навпаки, до її збільшення в черепів з відносно вузькою черепною коробкою. Найбільший у серії додатний коефіцієнт кореляції зафіксовано між висотою носа та обличчя (0,725). Спостерігається й доволі тісний додатний зв'язок (0,678) між симотичним індексом і кутом випинання носа. Відзначено також міцний додатний зв'язок між шириною лоба та орбіт (0,674), шириною лоба й виличним діаметром (0,658), а також між висотою орбіт і обличчя (0,638). У межах норми виявлено зв'язок поперечного діаметра з висотою орбіти (0,135), позаяк у незмішаних групах він зазвичай незначний та додатний (0,050-0,200). Своєю чергою, висота орбіти має достатньо малий від'ємний зв'язок з шириною обличчя (–0,079) та шириною носа (–0,096). Коефіцієнт кореляції між поздовжнім діаметром черепа і верхньою висотою обличчя зазвичай лишається в межах 0,300-0,400 [27, с. 225; 32]. Для чоловіків з Арсеналу він у нормі (0,442). Привертає увагу й те, що зв'язок як за величиною, так і за напрямом між тими самими ознаками в чоловічій і жіночій серіях неоднаковий. Зазвичай така різниця полягає в протилежних знаках, що видається особливо суттєвим для оцінки антропологічного складу чоловічих і жіночих черепів (Табл. 6). Назвемо деякі з них. Так, зв'язок між висотним і поперечним діаметрами черепної коробки має різну направленість. Коефіцієнти кореляції між висотним діаметром черепа та верхньою висотою обличчя в чоловічій серії зі знаком «плюс», в жіночій – «мінус». У чоловічій і жіночій групах черепів обернений зв'язок виявлено між поперечним діаметром черепа та назомалярним кутом обличчя, висотним діаметром черепної коробки й найменшою шириною лоба тощо. Внаслідок таких відмінностей слід додатково дослідити статевий диморфізм.

Загалом, низькі та ще і з від'ємним значенням внутрішньо групові коефіцієнти кореляційне переважають. Тому можна припустити, що в складі чоловічої серії черепів не може існувати більше, ніж 2, морфологічних варіантів.

Табл. 5. Елементи перших трьох факторів (ГК) для 19 чоловічих та 21 жіночих черепів

Ознака	♂			♀		
	ГК 1	ГК 2	ГК 3	ГК 1	ГК 2	ГК 3
1. Поздовжній діаметр	0.593	0.246	-0.428	0.509	0.039	-0.650
8. Поперечний діаметр	0.202	0.456	-0.613	0.758	-0.225	-0.038
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0.497	0.341	-0.415	-0.080	0.555	-0.560
9. Найменша ширина лоба	0.669	0.337	0.438	0.650	-0.583	0.110
45. Виличний діаметр	0.308	0.856	0.245	0.716	0.017	-0.186
48. Верхня висота обличчя	0.759	-0.254	-0.020	0.628	0.461	0.430
55. Висота носа	0.690	0.112	0.361	0.638	0.566	0.200
54. Ширина носа	0.033	0.448	0.314	0.697	-0.365	-0.147
51. Ширина орбіти	0.788	0.090	0.357	0.744	0.068	0.269
52. Висота орбіти	0.710	-0.243	-0.068	0.866	0.206	0.035
77. Назо-маллярний кут	-0.627	0.148	0.148	-0.048	-0.680	0.250
∠Zm'. Зигмаксилярний кут	-0.432	0.351	0.649	—	—	—
SS:SC. Симотичний індекс	-0.328	0.823	-0.069	—	—	—
75 (1) Кут випинання носа	-0.247	0.726	-0.357	—	—	—
Власні числа	4.110	2.926	1.919	4.443	1.999	1.415
Внесок в загальну дисперсію (%)	29.3	20.8	13.7	37.02	16.66	11.79

ГК 1 — перша головна компонента.

**Табл. 6. Коефіцієнти кореляції між ознаками в серії з могильника Арсенал
(над діагоналлю – жіночі черепи)**

Ознаки	1	8	17	9	45	48	55	54	51	52	SS:SC	77	∠Zm'
1. Поздовжній діаметр	—	0.185	0.209	0.215	0.384	0.149	0.263	0.390	0.254	0.422	-0.439	-0.086	—
8. Поперечний діаметр	0.190	—	-0.057	0.635	0.597	0.323	0.394	0.672	0.357	0.484	-0.242	0.010	—
17. Висотний діаметр (b-br)	0.452	0.460	—	-0.315	0.158	-0.156	0.105	-0.253	-0.100	0.070	0.150	-0.304	—
9. Найменша ширина лоба	0.304	0.050	0.127	—	0.424	0.145	0.065	0.582	0.472	0.448	-0.206	0.329	—
45. Вилічний діаметр	0.248	0.347	0.382	0.658*	—	0.318	0.290	0.462	0.418	0.606	-0.038	-0.019	—
48. Верхня висота обличчя	0.442	0.131	0.219	0.335	-0.062	—	0.718	0.197	0.565	0.567	0.050	-0.274	—
55. Висота носа	0.243	0.029	0.277	0.555	0.295	0.725*	—	0.241	0.485	0.625	0.045	-0.291	—
54. Ширина носа	0.093	-0.148	0.031	0.181	0.401	-0.196	0.073	—	0.273	0.473	-0.258	0.014	—
51. Ширина орбіти	0.222	0.027	0.341	0.674*	0.409	0.429	0.519	0.232	—	0.747	-0.179	0.095	—
52. Висота орбіти	0.302	0.135	0.115	0.298	-0.079	0.638*	0.420	-0.096	0.576	—	-0.135	-0.094	—
SS:SC	0.155	0.261	0.118	-0.005	0.515	-0.316	-0.047	0.226	-0.297	-0.365	—	-0.013	—
77. Назомалярний кут	-0.466	-0.029	-0.297	-0.361	-0.128	-0.220	-0.150	0.057	-0.442	-0.374	0.417	—	—
∠Zm'. Зигмаксиллярний кут	-0.477	-0.245	-0.317	0.019	0.333	-0.333	0.056	0.070	-0.092	-0.370	0.445	0.389	—
75 (1)	0.171	0.500	0.045	-0.071	0.374	-0.355	-0.199	0.237	-0.217	-0.117	0.678*	0.205	0.131

* P<0,05

Щоб виявити напрями можливих відмінностей між чоловічими та жіночими черепами Арсеналу, враховано коефіцієнти статевого диморфізму (далі КСД) за основними ознаками мозкового відділу. Середній стандартний коефіцієнт статевого диморфізму для 24 лінійних розмірів становить 1,054 [2, Табл. 12-13, с. 123-125]. У нашому випадку коефіцієнт статевого диморфізму трохи більший –1,057.

При розгляді 25 лінійних розмірів виявилось, що за 10 ознаками (40,0%) коефіцієнти вкладаються в стандартні норми; вихід за верхні межі відзначено у 8 випадках (32,0%), за нижні – в 7 (28,0%). Питання про КСД розширив А. Євтеєв [24]. Як зазначає дослідник, під час розрахунку КСД важливо, яку кількість чоловіків і жінок було залучено. Ми залучили при підрахуванні КСД від 24 до 44 чоловічих і жіночих черепів. Таким чином, у більшості випадків (60,0%), емпіричні КСД не вкладаються в межі середніх даних. Тому можна припустити, що існували певні відмінності між жіночими й чоловічими черепами.

Перевіримо ці припущення. За методом визначення випадковості або не випадковості відхилення від КСД [24, с. 22], обґрунтовані висновки про різні морфологічні варіанти чоловіків і жінок можна зробити тільки тоді, коли КСД краніологічних ознак помітно відрізняються від середніх величин. За даними А. Євтеєва, найінформативніші такі ознаки: поздовжній (1) і висотний (17) діаметр черепної коробки, довжина основи черепа (5), довжина основи обличчя (40), висота орбіти (52), висота носа (55), ширина носа (54). В однорідних серіях цим ознакам (особливо першим чотирьом) притаманний дуже стабільний рівень міжстатевих розбіжностей. Якщо КСД двох чи більше з цих ознак виходить за межі середніх значень, можна впевнено говорити про реальні морфологічні відмінності чоловіків від жінок у вибірці та припускати їхнє різне походження [24, с. 22]. В нашому випадку (Табл. 7) з 7 названих інформативних ознак 4 виходять за межі середніх значень (40; 52; 55; 54). Отже, можемо стверджувати про морфологічні відмінності та різне походження чоловіків і жінок у київській вибірці.

Табл. 7. Порівняння коефіцієнта статевого диморфізму зі стандартними в серії з київського Арсеналу

№ по Мартину	Ознаки	Статевий диморфізм	Середні стандартні зн-я	Межа стандарту	чоловіки (n=42)	жінки (n=44)	різниця
1	Поздовжній діаметр	1,047	1,049	1,044—1,054	179,2	171,2	8,0
8	Поперечний діаметр	1,033	1,037	1,032—1,042	142,8	138,3	4,5
17	Висотний діаметр	1,052	1,047	1,043—1,053	136,2	129,4	6,8
5	Довжина основи черепа	1,047	1,054	1,042—1,063	100,9	96,4	3,8
9	Найменша ширина лоба	1,029	1,032	1,026—1,038	96,9	94,1	2,8
10	Найбільша ширина лоба	1,039	1,040	1,034—1,046	121,5	117,0	4,5
45	Вилічний діаметр	1,070	1,072	1,067—1,077	133,5	124,7	8,8
48	Верхня висота обличчя	1,077	1,076	1,069—1,083	68,3	63,5	4,8
55	Висота носа	1,080*	1,061	1,054—1,068	51,3	47,5	3,8
54	Ширина носа	1,026**	1,041	1,032—1,050	24,3	23,7	0,6
51	Ширина орбіти	1,028**	1,041	1,034—1,048	40,7	39,6	1,1
52	Висота орбіти	1,021*	1,005	0,999—1,011	32,4	31,8	0,6
SC (57)	Симотична ширина	0,989**	1,000	0,994—1,006	9,3	9,4	-0,1
SS	Симотична висота	1,184**	1,207	1,199—1,215	4,3	3,6	0,7
DC (49a)	Дакріальна ширина	1,077*	1,056	1,049—1,063	23,3	21,7	1,6
DS	Дакріальна висота	1,150*	1,113	1,105—1,121	12,3	10,7	1,6
12	Ширина потилиці	1,014**	1,038	1,033—1,043	109,1	107,7	1,4
40	Довжина основи обличчя	1,053*	1,042	1,037—1,047	96,7	91,8	4,9

46	Середня ширина обличчя	1,047**	1,054	1,049—1,059	94,2	90,0	4,2
43	Верхня ширина обличчя	1,038	1,040	1,035—1,045	103,3	99,5	3,8
47	Повна висота обличчя	1,125*	1,077	1,070—1,084	120,1	106,8	13,3
60	Довжина альвеолярної дуги	1,064*	1,047	1,041—1,053	53,1	50,0	3,1
61	Ширина альвеолярної дуги	1,064*	1,054	1,048—1,060	61,0	57,3	3,7
20	Вушна висота	1,047	1,046	1,042—1,050	115,0	109,8	5,2
23а	Горизонтальна окружність через офріон	1,031**	1,040	1,037—1,043	509,3	494,0	15,3

* коефіцієнт статевого диморфізму виходить за межі стандартних величин, більше за стандартні величини. (** менше стандартних величин).

При розгляді положення вивчених чоловічих поховань як у двомірному, так і в тривимірному просторі ГК (Рис. 1-3) виявилось 2 скупчення черепів. Таким чином, за результатами внутрішньогрупового багатовимірного аналізу методом ГК виявлено, що дані чоловічих черепів, імовірно, склалися у 2 комплекси (Табл. 8). Основою визначення цих груп є, передусім, сам розподіл черепів у просторі координат 3 основних компонент.

У графічному просторі 2 перших ГК (Рис. 1) координати черепів розташовані в порядку, притаманному неоднорідним вибіркам. Спостерігається певна концентрація чоловічих поховань у 2 групи («морфологічні ядра»), отже морфологічні ознаки склалися в 2 комплекси.

Найбільше на розподіл черепів за I ГК (29,3% загальної мінливості) вплинули 8 ознак: поздовжній та висотний діаметри черепної коробки, висота обличчя, носа, орбіт, ширина лоба, орбіти й назомалярний кут обличчя (Табл. 5).

Найзначущіші ознаки за II ГК (20,8% мінливості) такі: виличний діаметр, ширина носа, симотичний індекс і кут випинання носа.

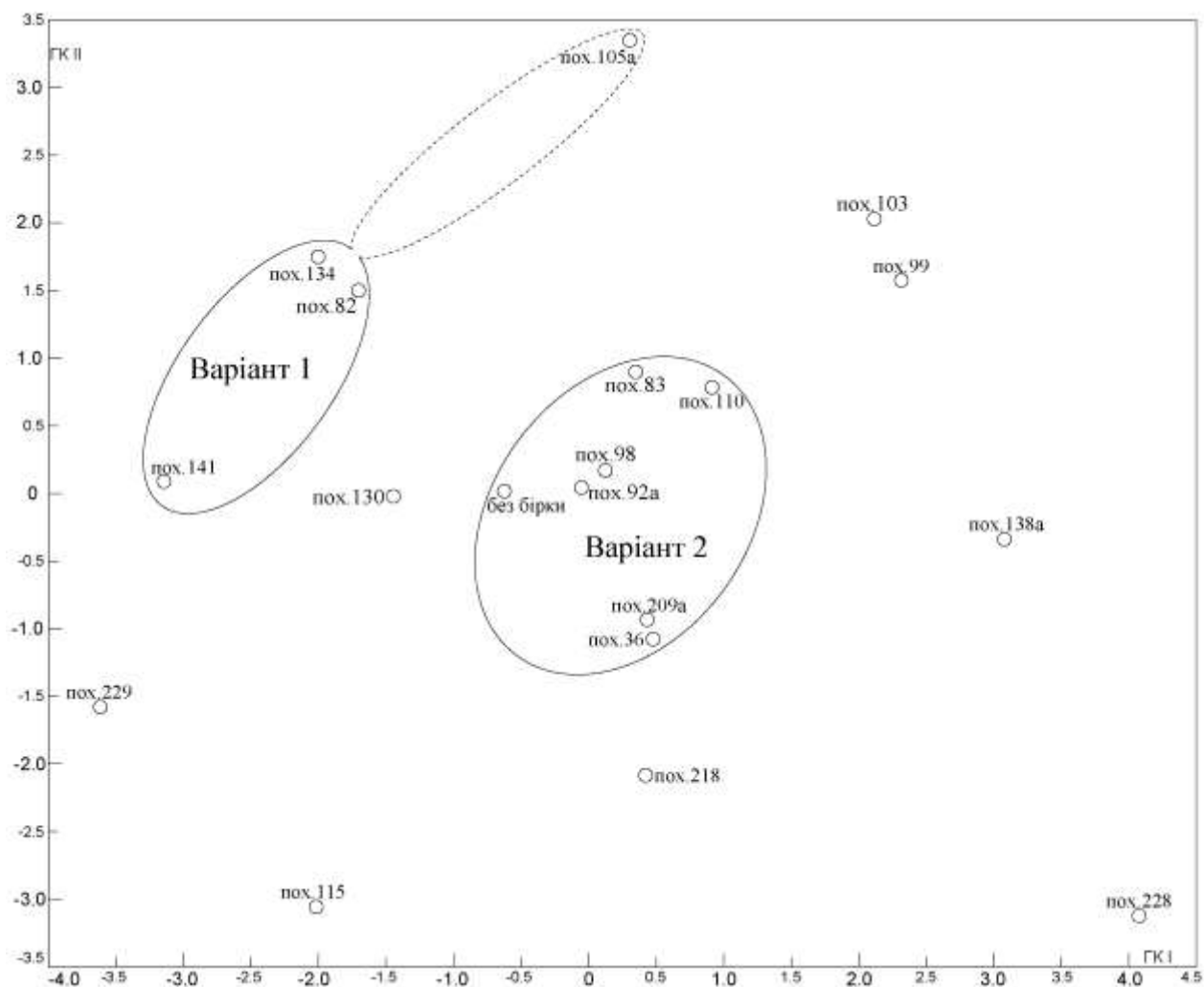

Рис. 1. Розташування 19 чоловічих черепів із київського Арсеналу в просторі інтегральних ГК I та ГК II (Пох. – Поховання)

На розподіл черепів за III ГК (13,7% загальної мінливості) вплинули 2 ознаки: поперечний діаметр черепної коробки та зигомаксиллярний кут обличчя (Табл. 5, Рис. 2).

Візуально можна припустити два скупчення у 3D. Ліворуч куба: поховання 82, 105а, 141 та 134, що утворили брахікранну групу та основну мезокранну вибірку по центру, до якої ввійшло 7 черепів: поховання 110, 36, без бирки, 83, 209а, 92а, 98 (Рис. 1-3).

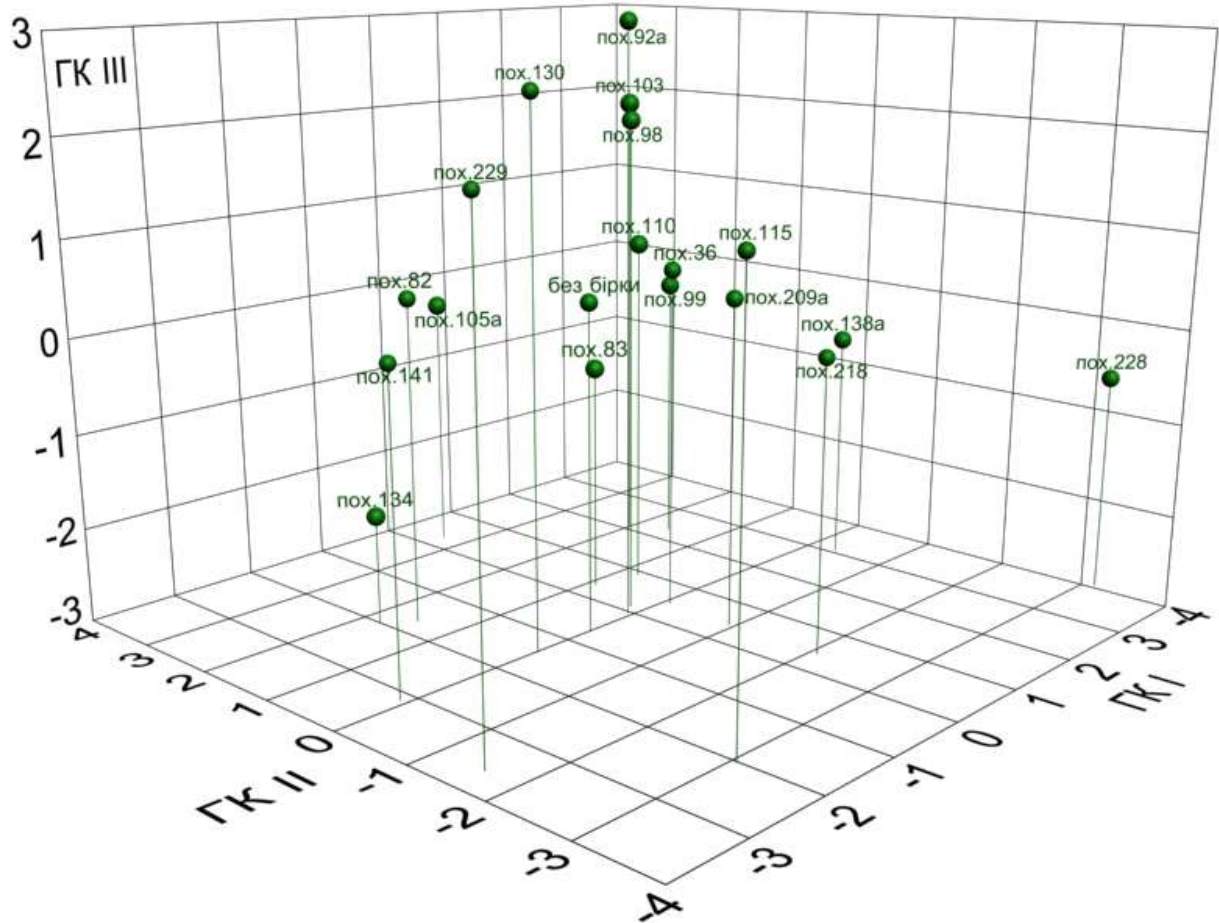

Рис. 2. Розташування 19 чоловічих черепів київського Арсеналу в тривимірному просторі

Варіант 1 характеризується брахікранною, високою черепною коробкою, вузьким лобом, помірно широким обличчям (134,6 мм) за абсолютними лінійними розмірами. Проте за верхньолицьовим індексом обличчя потрапляє до категорії еурієн у зв'язку з дуже низькими параметрами верхньої висоти. Також визначено, що обличчя мезогнатне, помірно профільоване на верхньому рівні та сильно – на середньому. Орбіти вузькі та дуже низькі, за індексом – помірні (мезоконхія). Ніс низький і помірно широкий, за показником – середній (мезоринія) з високим переніссям і різким випинанням носових кісток щодо рівня профілю обличчя (Табл. 8). Цей варіант, представлений дуже малою кількістю черепів (N=4), посилюючись на роботу Т. Рудич* [36, с. 114], не можна охарактеризувати як центральноукраїнський антропологічний тип у зв'язку з помірно широким обличчям і дуже різким випинанням носових кісток.

Другий, основний, краніологічний варіант включає 7 черепів та характеризується мезокранною, помірно високою черепною коробкою (на межі з великими абсолютними розмірами), помірно широким (134,4 мм), мезогнатним, низьким, сильно профільованим обличчям (Табл. 8). Орбіти вузькі та низькі, за індексом – помірно високі (мезоконхія). Ніс помірно високий і низький, за показником – вузький (лепторинія) з високим переніссям і добрим випинанням носових кісток щодо рівня профілю обличчя (на межі з великими категоріями).

Перевірити припущення про 2 варіанти, які ми виділили, та морфологічний і статистичний зв'язок між ними можна й за допомогою багатовимірного канонічного аналізу, порівнявши їх з групами зі Східної, Південної, Північної та Західної Європи. Для порівняння цих варіантів, як до канонічного [13, с. 212-230], так і до кластерного [13, с. 230-276] аналізу залучалися Кенігсберг [6, с. 872]; Козино [25, с. 433-440]; Новгород [26, с. 176-192]; Чигирин XVI-XVII століть [38, с. 170-171]; київський Михайлівський монастир XV-XVIII століть [38, с. 179-180]; Вишгород XVII століття [38, с. 185]; Меджибіж XIV-XVI століть [37, с. 129-130]; Лютенька [18, с. 487-507], Суми XVII-XVIII століть, [7, с. 208-214]; київський Поділ (Юрківська, 3) XVI-XVIII століть [15]; Луцьк (збірна серія) [23, с. 368-386], Ратнів XIV-XV століть [17; 21]; Жовнино XVI-XVIII століть [19,

с. 43-50; 45, с. 119-132], Батури́н XVII-XVIII століть [44, с. 40-56], білоруси, росіяни** (Орловська та Курська губернії), Себеж, Стара Ладога, українці (східні, південні, центральні й західні) XVIII-XIX століть [1, с. 311-336]; білоруси Полісся XVIII-XIX століть [40, с. 27-28]; латиші, представлені серіями XVII-XVIII століть, які дослідила Р. Денисова, – Леймані [11, с. 241-243], Пургайлі XVIII століття [11, с. 255-258], 3 групами XVIII-XIX століть, які опрацював В. Алексеев, – латиші-1, латиші-2 та латиші-3 [1, с. 226-231], та групою, котру опрацював Г. Зариня, – Орманкаліс XIX століття [28, с. 117]; молдавани, представлені однією вибіркою XVII-XIX століть, – Варатік [8, с. 141-142]; Білгород XVII-XVIII століть [5, с. 104-120]; Ярославль [10, с. 206]; Псков XIV-XVI століть [39, с. 14-15]; литовці [1, с. 234-235]; 5 вибірок естонців – Отепя XIV-XVI століть [33, с. 221-223], Кабіна XVII століття [33, с. 221-223], Кохтла-Ярве XVII-XVIII століть [33, с. 221-223], Варбола XIV-XVII століть [33, с. 191, 192, 221-223]; естонці XIX-XX століть [1, с. 43; 240-241]; фіни XVIII-XIX століть [1, с. 42, 238-239]. Враховуючи історичні джерела та попередні дослідження з краніоскопії, до названих серій для порівняльного аналізу було додано польські групи: Якшіце [50, табл. 1, s. 126]; собор св. Марії Магдалини [47, s. 25-43]; Познань [47, s. 25-43]; Варшава [47, s. 25-43]; Слободжеве [49, s. 156-157], Лекно [49, s. 156-157], Колобжег [49, s. 156-157]. Також залучено 2 румунські групи XVI-XVIII століть. Першу, з собору св. Миколая Гіурчі [52, с. 191], ми назвали румуни-1; другу – Румунія за І. Швидецькою, Ф. Резінгом [51, s. 65-115]. Розглядалися, також, Естонія – (естонці-1) [34, с. 71-79]; естонці-2, Болгарія, Югославія, поляки, Чехія-2 (Чехословаччина), Німеччина, Альпи-1 (Австрія), Альпи-2 (Швейцарія) за І. Швидецькою, Ф. Резінгом [51, s. 65-115], а також вибірка XX століття з м. Володимира-Волинського [20, с. 77-80], яка містить польський і єврейський компонент [22, с. 354-373].

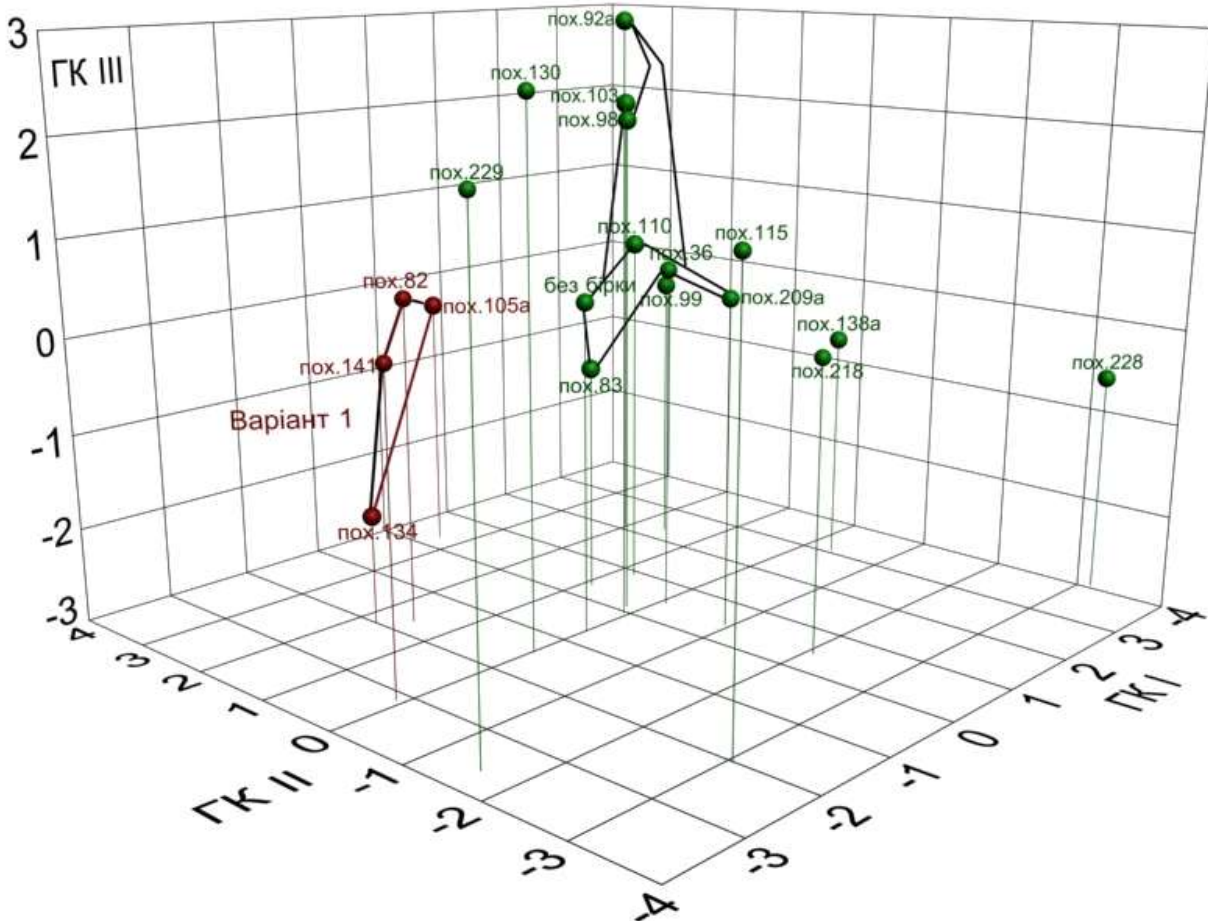

Рис. 3. Розташування 19 чоловічих черепів київського Арсеналу в тривимірному просторі з позначенням 2 краніологічних варіантів

При канонічному та кластерному порівняльному аналізі, не використовувалися такі важливі краніометричні ознаки як кути горизонтального профілювання обличчя, симотичний індекс і кут випинання носа у зв'язку з тим, що західні антропологи подають до публікації тільки 10 ознак: 3 основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту

обличчя, висоту й ширину носа, висоту і ширину орбіти. Отже, таке порівняння можна назвати умовним.

Табл. 8. Краніологічні варіанти чоловічої вибірки з київського Арсеналу

Ознаки	Варіант 1 N= 4	Варіант 2 N= 7
1. Поздовжній діаметр	177,8 (помірний)	180,3 (помірний)
8. Поперечний діаметр	146,3 (великий)	141,9 (помірний)
1:8 Черепний індекс	82,3 (брахікранний)	79,0 (мезокранний)
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	138,4 (високий)	136,9 (помірний)
9. Найменша ширина лоба	93,0 (мала)	97,3 (помірна)
45. Виличний діаметр	134,6 (помірний)	134,1 (помірний)
43. Верхня ширина обличчя	100,9 (мала)	106,7 (помірна)
48. Верхня висота обличчя	64,4 (дуже мала)	68,6 (мала)
55. Висота носа	50,0 (мала)	51,8 (помірна)
54. Ширина носа	25,0 (помірна)	24,1 (мала)
54:55 Носовий	50,1 (мезоринія)	46,8 (лепторинія)
51. Ширина орбіти	39,6 (мала)	40,8 (мала)
52. Висота орбіти	31,0 (дуже мала)	32,2 (мала)
52:51 Орбітний індекс	76,0 (мезоконхія)	77,0 (мезоконхія)
77. Назомаллярний кут	142,5° (помірний)	137,3° (малий)
$\angle Zm'$. Зигмаксиллярний кут	125,8° (малий)	125,7° (малий)
SS:SC. Симотичний індекс	52,6 (великий)	46,4 (великий)
75 (1). Кут випинання носа	38,5° (дуже великий)	28,9° (великий)
72. Загальний кут обличчя	81,8° (мезо)	82,7° (мезо)
48:45 Верхній лицьовий	47,8 (еуріен)	51,0 (мезен)
9:45 Лобно-виличний	69,1 (малий)	72,2 (малий)
DS:DC Дакріальний індекс	57,4 (великий)	54,2 (великий)
17:1 Висотно-поздовжній показчик	77,9 (високий)	76,7 (гіпсікранний)

N — кількість черепів.

Виявлено певну подібність першого краніологічного варіанта, що отримав великі значення за 2 канонічними векторами (далі – KB) (1,664; -0,816; 0,872) та опинився у правому куті координатного поля (Рис. 4) до білоруської вибірки з Полісся (1,193; -0,669; -0,478), але прямих аналогій не виявлено. Другий варіант отримує малі значення 3 векторів (0,158; -0,386; 0,096) та розміщується в центральній частині графіка. Найближчою групою за 2 векторами можна назвати Новгород (0,204; -0,338; -0,668), також, з'ясовується подібність другого варіанта, певною мірою, до збірної німецької вибірки (0,241; -0,181; -0,111), особливо за ПКВ.

Прикметно, що за даними кластерного багатовимірного аналізу виявлено подібність першого брахікранного варіанта тільки на 49-му кроці кластеризації з 76 до польської вибірки з Познані (дистанція 0,328 із загальною 5,711). Своєю чергою, другий мезокранний варіант уже на 17-му кроці кластеризації подібний до німецької збірної групи (дистанція -0,108).

Жіноча серія. Для аналізу ГК жіночої вибірки з київського Вознесенського монастиря вдалося залучити 21 череп. Задіяно 11 краніометричних ознак та 1 індекс: (1, 8, 17, 9, 45, 48, 55, 54, 51, 52, SS:SC, 77). Ми отримали 5KB з власними числами, більшими від одиниці, з яких перша та друга спільно віддзеркалюють 49,1% загальної дисперсії. Результати подано в Табл. 5, 6. За результатами аналізу ГК створено графіки (Рис. 5, 6).

Морфологічні відмінності між об'єднаними в групи черепами можна інтерпретувати на основі значень навантажень на ГК (Табл. 5). Згідно з першою ГК (37,0% загальної дисперсії), черепи найбільше диференціюються за висотою орбіт, поперечним діаметром черепної коробки, шириною носа, орбіт, чола, висотою носа та обличчя. За другою ГК (16,6% загальної дисперсії) – назомаллярним кутом обличчя. Згідно з третьою ГК (11,8% загальної дисперсії), черепи розташовані залежно від навантаження на поздовжній та висотний діаметр черепної коробки (Табл. 5, Рис. 6).

За результатами аналізу ГК утворилося 2 краніологічні групи. Перша, тільки за даними 3D, складається з 4 черепів (79а, 171, 199, 213), 19,5% вибірки. У двовірному просторі їх не можна назвати краніометричним комплексом. Друга група черепів як у двовірному, так і в тривірному просторі утворює скупчення черепів із 9 поховань, що становить 42,8% вибірки (поховання 6, 116, 146 (1), 167, 177, 175, 180, 192а та під шифром В).

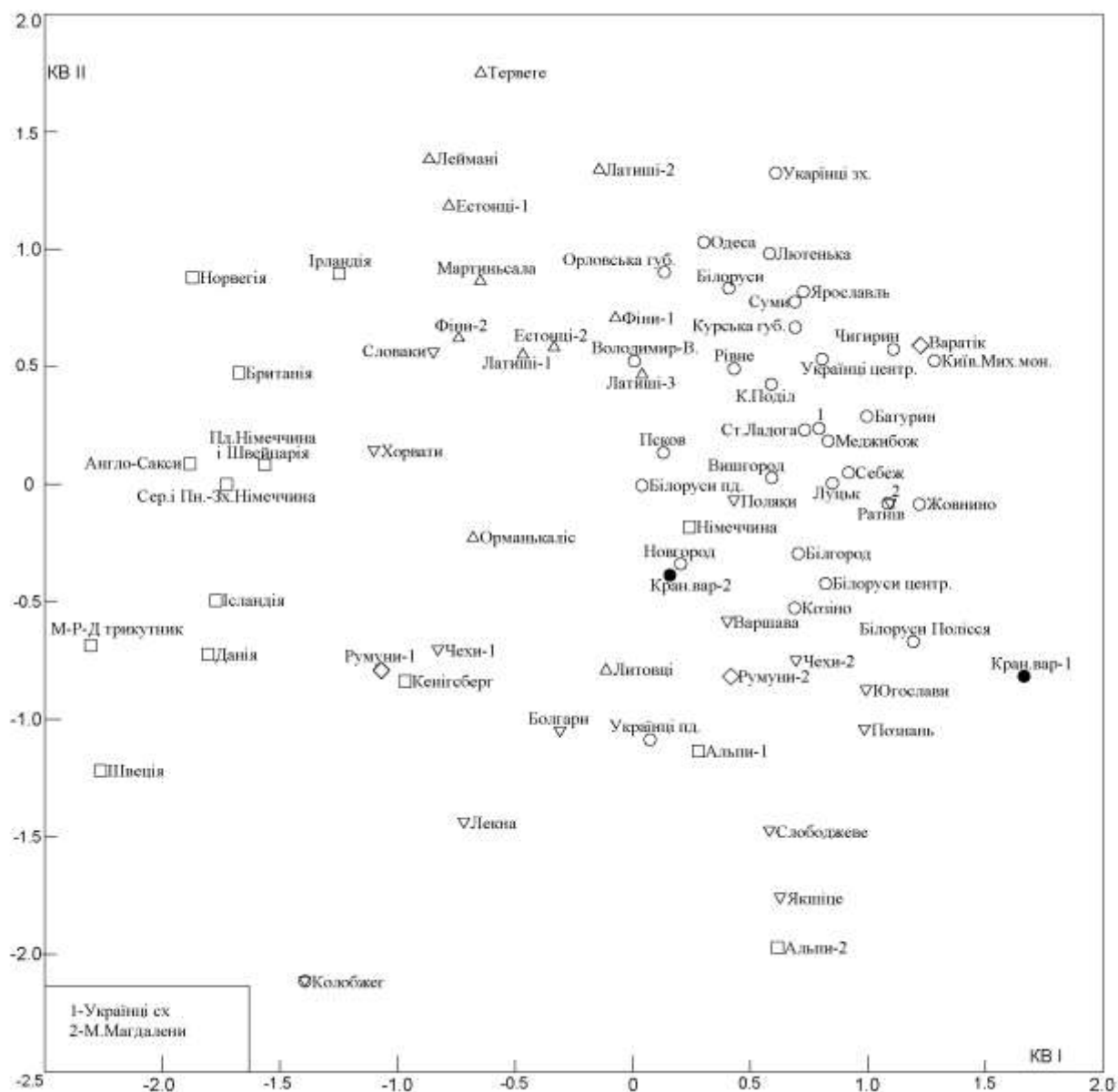

Рис. 4. Розташування 2 чоловічих краніологічних варіантів у просторі I–ПКВ.
1 – українці східних регіонів; 2 – собор св. Марії Магдалини

Певною мірою, і в 3D можна назвати ці поховання, що утворюють одне скупчення (Рис. 9). Таким чином, за аналізом ГК вдалося виділити 2 краніологічні варіанти в жіночій вибірці (Табл. 9).

Варіант перший (N=4) характеризується малим поздовжнім, великим висотним і помірним поперечним діаметром черепної коробки. Черепний індекс брахікранний. Лоб помірно широкий. Обличчя ортогнатне, помірної ширини й низьке. За верхньолицьовим показником – широке (еурієн). Профілювання обличчя добре. Орбіти дуже вузькі та низькі, за індексом – помірно високі (мезоконхія). Ніс вузький і низький, за показником – помірно широкий (мезоринія). Перенісся високе за симотичним індексом і помірне – за дакріальним. Кут випинання носових кісток – великий (Табл. 9).

Варіант два (N=9) характеризується малим поздовжнім і помірними висотним і поперечним діаметрами черепної коробки. Черепний індекс брахікранний. Лоб широкий. Обличчя мезогнатне, помірної ширини та висоти. За верхньолицьовим показником – помірно широке (мезен). Профілювання обличчя помірне. Орбіти середньої ширини й висоти, за індексом – помірно високі (мезоконхія). Ніс помірної ширини та висоти, за показником – помірно широкий (мезоринія). Перенісся високе за симотичним і за дакріальним індексом. Кут випинання носових кісток великий.

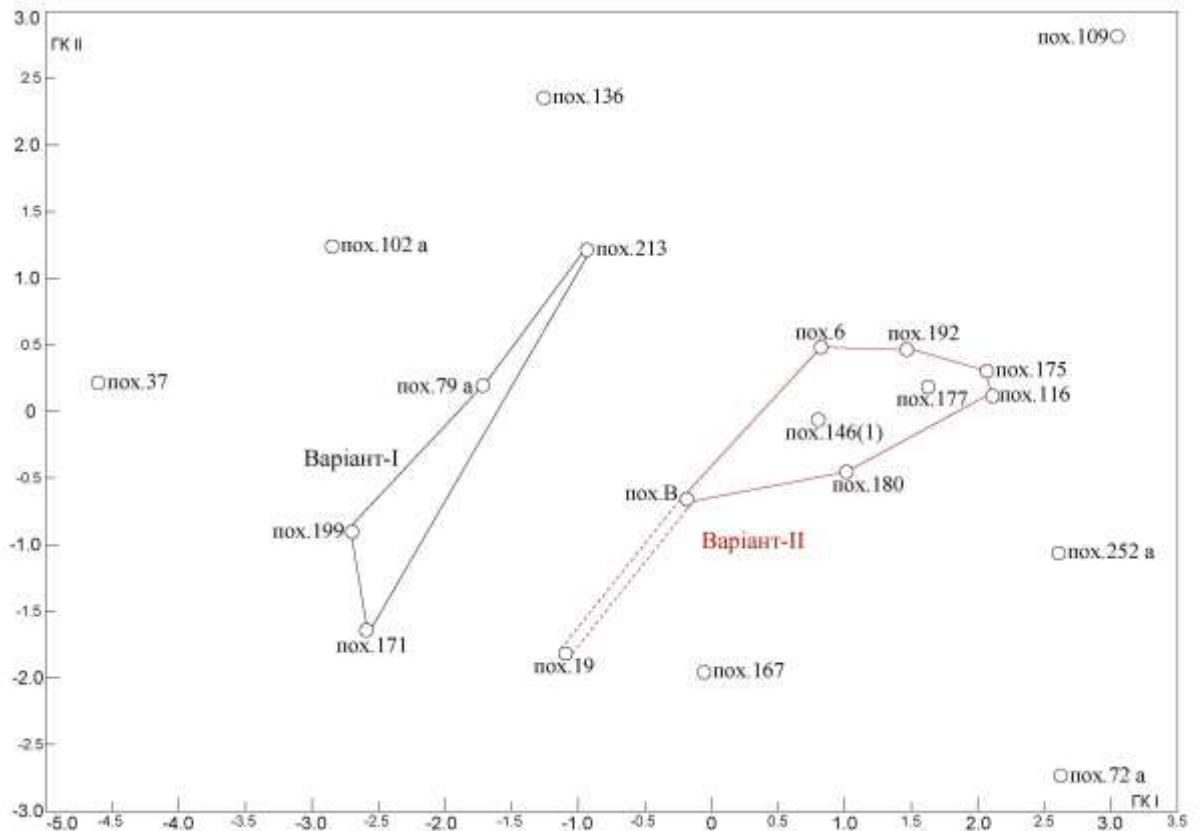

Рис. 5. Розташування 21 жіночих черепів із Вознесенського монастиря у просторі I–IIГК за 12 ознаками. (Пох. – поховання)

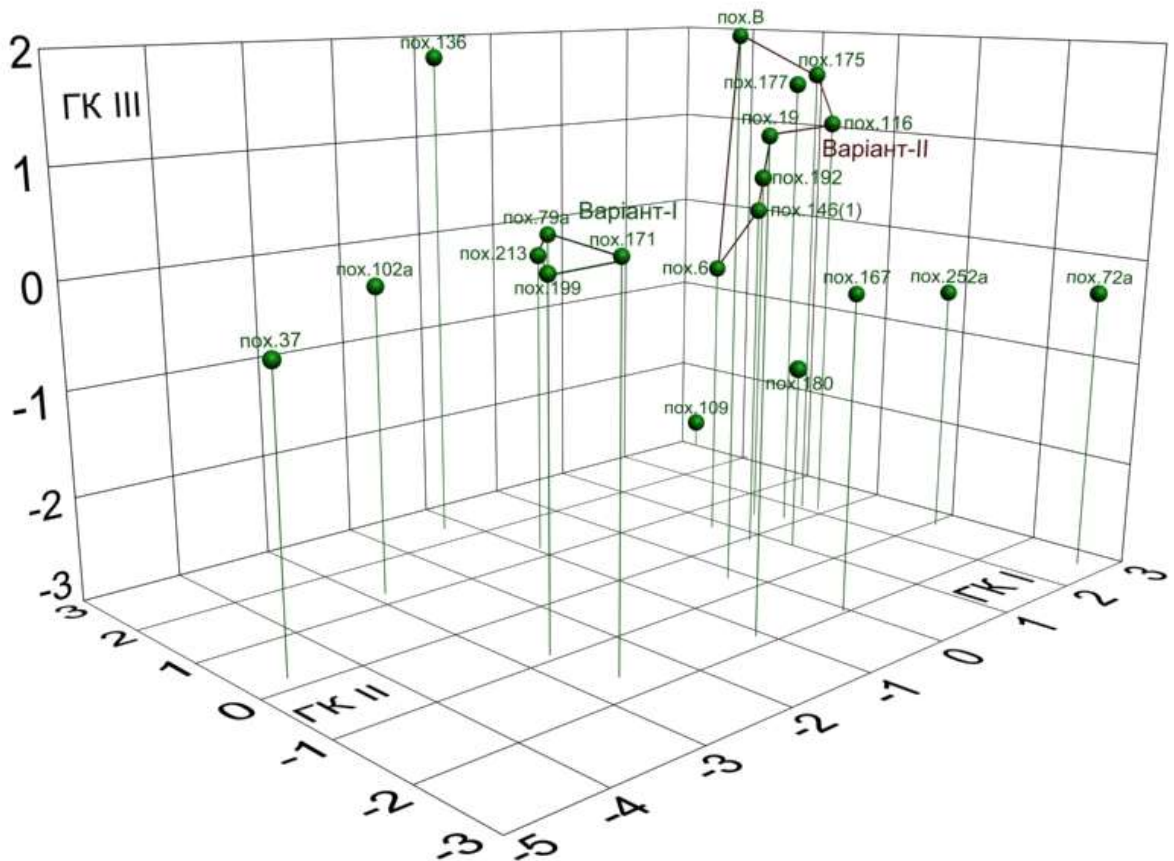

Рис. 6. Розташування 21 жіночого черепа з Вознесенського монастиря у тривимірному просторі за 12 ознаками. (Пох. – поховання)

Табл. 9. Краніологічні варіанти жіночої вибірки з Вознесенського монастиря

Ознаки	Варіант 1 N= 4	Варіант 2 N= 9
1. Поздовжній діаметр	167,0(малий)	168,5(малий)
8. Поперечний діаметр	136,5(помірний)	139,0(помірний)
1:8. Черепний індекс	81,7	82,5
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	131,2 (великий)	128,0 (помірний)
9. Найменша ширина лоба	93,4 (помірний)	97,0 (великий)
45. Виличний діаметр	122,6 (помірний)	126,5(помірний)
43. Верхня ширина обличчя	97,5(мала)	101,4(помірна)
48. Верхня висота обличчя	60,0(мала)	66,3(помірна)
55. Висота носа	45,1(мала)	49,3(помірна)
54. Ширина носа	22,4(мала)	24,3(помірна)
54:55. Носовий	49,8 (мезоринія)	49,4 (мезоринія)
51. Ширина орбіти	37,5 (дуже малі)	40,1(помірні)
52. Висота орбіти	29,8 (дуже мала)	33,1 (помірні)
52:51. Орбітний індекс	79,4 (мезоконхія)	82,7(мезоконхія)
77. Назомалярний кут	139,7°(добрий)	140,0°(помірний)
$\angle Zm'$. Зигмаксиллярний кут	134,0°(помірний)	124,4°(дуже малий)
SS:SC. Симоличний індекс	41,5	42,3
75 (1). Кут випинання носа	25,7° (великий)	26,2°(великий)
72. Загальний кут обличчя	87,5° (ортогнатне)	82,4° (мезогнатне)
48:45. Верхній лицевий	49,0 (еуріен)	52,5 (мезен)
9:45. Лобно-виличний	76,2	76,7
DS:DC. Дакріальний індекс	45,4 (помірний)	51,6 (великий)
17:1. Висотно-поздовжній показник	78,6 (гіпсікранія)	76,0(гіпсікранія)

N – кількість черепів.

Повертаючись до кореляцій, слід звернути увагу на зв'язок між поперечним діаметром черепа і висотою обличчя, який у жіночій групі в межах норми (Табл. 6). Однак завищеним виявився зв'язок поперечного діаметра з висотою орбіти (0,484). Отже, однозначно стверджувати, що група однорідна, ми не можемо, однак виокремлення двох краніологічних варіантів упевнено вказує на її неоднорідність.

Під час міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак та 1 індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: 3 основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс і кут випинання носа. Виявлено відмінності між описаними краніологічними варіантами. Також візуально можна спостерігати, що варіант I отримав від'ємні значення за трьома КВ (-1,890; -0,700; -1,596) і не має прямих аналогій, розташувавшись у лівому нижньому куті координатного поля (Рис. 7). Своєю чергою, краніологічний варіант II отримав помірні значення трьох КВ (0,131; 0,368; -0,532) та знайшов місце в центрі графіка серед росіян із Себежа (0,420; 0,520; -0,035) та Фінки (0,392; 0,234; 0,486).

Міжгруповий багатовимірний аналіз. Для виявлення аналогів серед груп, близьких до сучасності, вивчену серію було зіставлено з уже описаним широким колом порівняльних матеріалів XVI-XX століть. Зі Східної Європи (та з 1 вибіркою з Кенігсберга).

Також було використано 13 краніологічних ознак та 1 індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: 3 основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс і кут випинання носа.

За першим КВ (42,3% загальної дисперсії), вибірка з київського Арсеналу (Рис. 8) отримала від'ємні значення КВ (-0,613). Майже аналогічні значення виявлено в збірній групі східних українців (-0,600), Луцька (-0,667), Білгорода (-0,650) та литовців (-0,675). На розмежування серій за даним КВ найбільше вплинули такі ознаки: поздовжній діаметр черепної коробки, висота обличчя, орбіт і назомалярний кут обличчя.

За ПКВ (30,0% загальної дисперсії), вибірка з київського Арсеналу отримала помірні від'ємні значення (-0,161) та виявилася подібною до черепів зі східної України (-0,138), литовської групи (-0,128) та певною мірою, фінів (-0,234). Найзначущі ознаки в другому КВ, які вплинули на розташування серій: поперечний і висотний діаметр черепної коробки, виличний діаметр, висота носа, ширина орбіт і назомалярний кут обличчя.

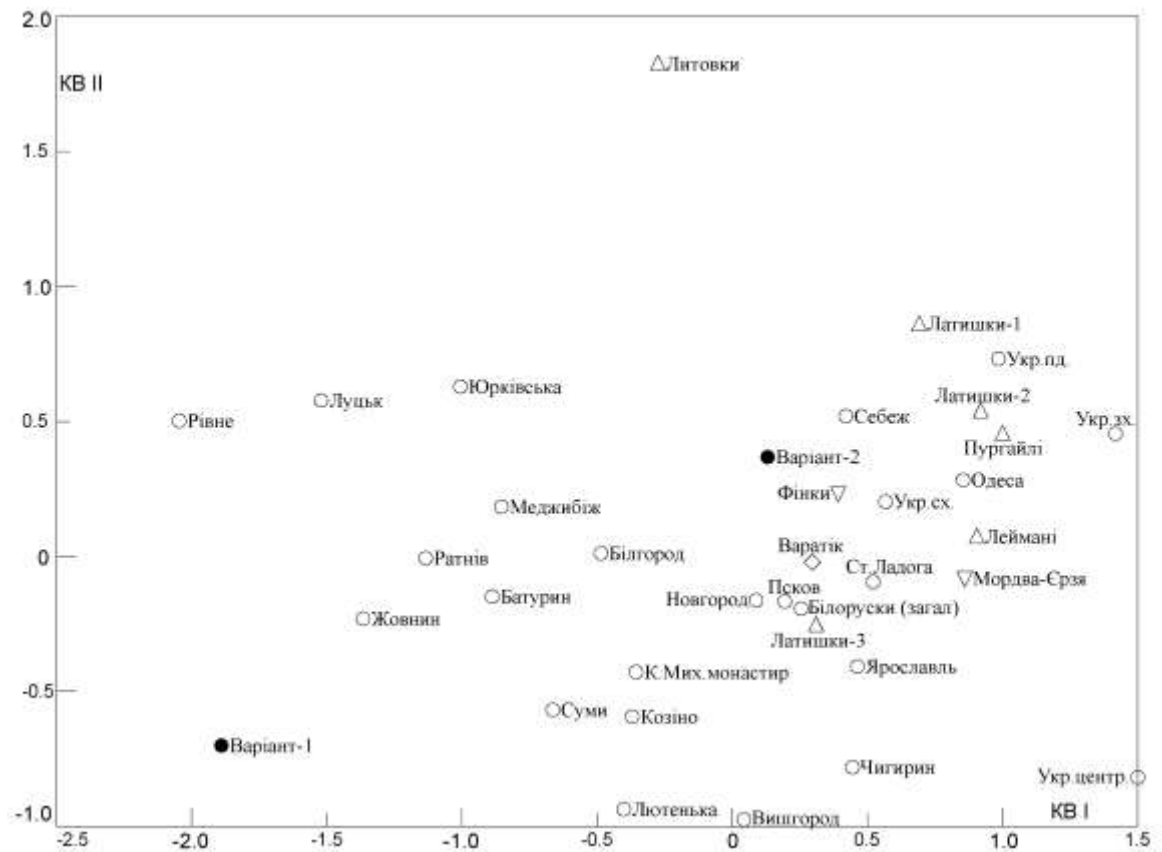

Рис. 7. Розташування 2 жіночих краніологічних варіантів у просторі I–IIIK

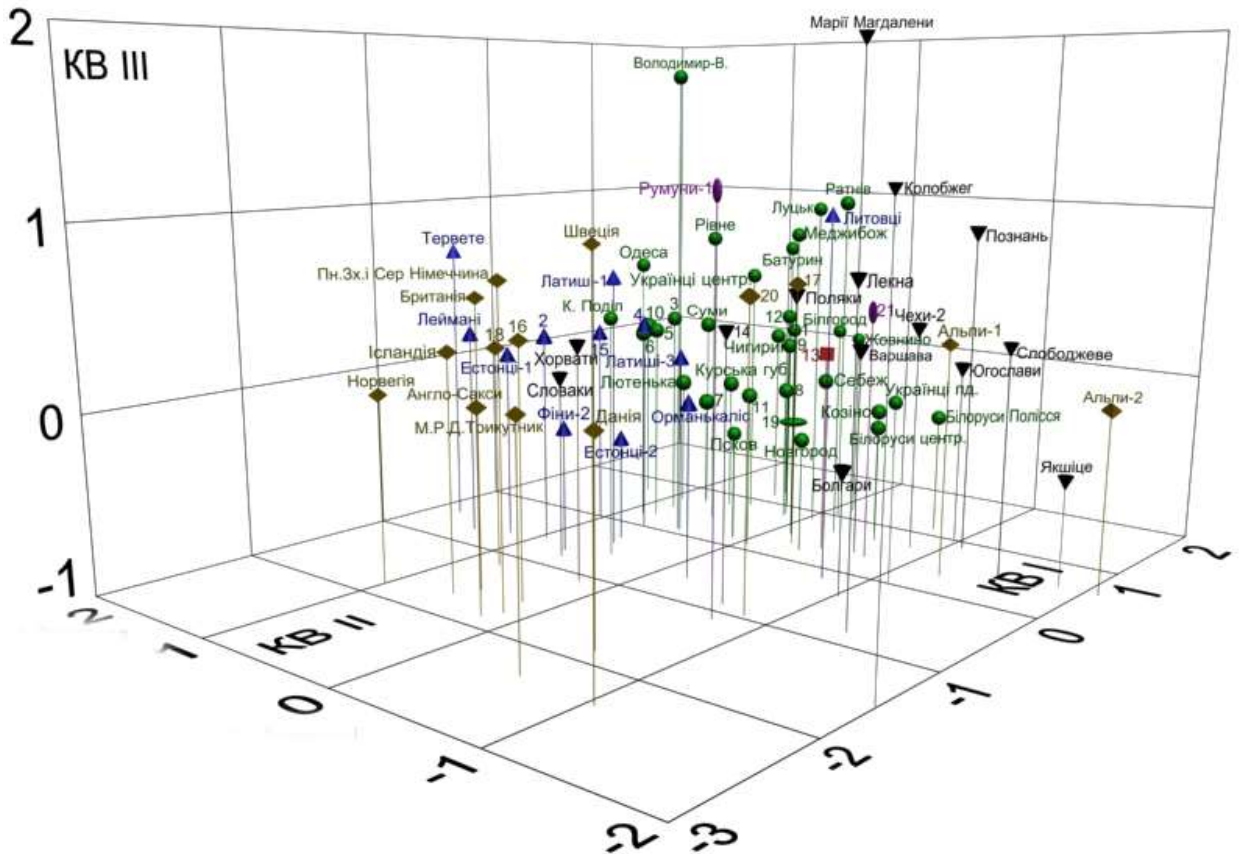

Рис. 8. Розташування 48 чоловічих серій XIV–XV століть у просторі I і ІКВ.
Латиськи-1 – Дурбе; латиськи-2 – західні; латиськи-3 – східні латиськи з Лудзи. Ярве – Кохтла-Ярве

За КВ III (27,5% загальної дисперсії), також можна констатувати схожість досліджуваної чоловічої вибірки, яка отримала великі від'ємні значення вектора $(-0,950)$, з литовцями з м. Каунас $(-1,262)$, а також такими групами як Отепя $(-1,098)$ та Луцьк $(-0,824)$. Найзначущіші ознаки в третьому КВ, які вплинули на розташування серій: ширина лоба, носа, симотичний індекс та кут випинання носових кісток.

У цілому, на даному етапі дослідження за широкою програмою, вибірка з київського Арсеналу подібна до двох чоловічих серій: українців зі східної України (куди ввійшли, за даними В. Алексеєва, черепи з Харківської та Полтавської губерній у зв'язку з малою чисельністю груп) [3, с. 48; 4, с. 30-55] і литовців.

У зв'язку з тим, що чоловіча вибірка виявилася подібною до литовської групи, де, за припущенням дослідника В. Алексеєва, у XVIII-XIX століттях литовці не становили більшості серед мешканців м. Каунаса, де було багато поляків і євреїв [1, с. 41], та, урахувавши подібність 2 краніологічних варіантів до західних серій за короткою програмою, було вирішено порівняти досліджувану вибірку за короткою програмою (10 краніологічних ознак) із названими групами Західної, Південної, Північної Європи.

За КВ I (46,8% загальної дисперсії), простежується подібність досліджуваної київської вибірки (Рис. 9), що отримала помірні додатні значення КВ $(0,324)$, до росіян із південних регіонів Московії $(0,276)$, серії з Одеси $(0,384)$ та Варшави $(0,398)$.

За КВ II (35,0% загальної дисперсії), можна констатувати певну схожість черепів з Арсеналу $(-0,449)$ та білорусів із центральної Білорусі $(-0,504)$ й, меншою мірою, росіян із Новгороду $(-0,368)$.

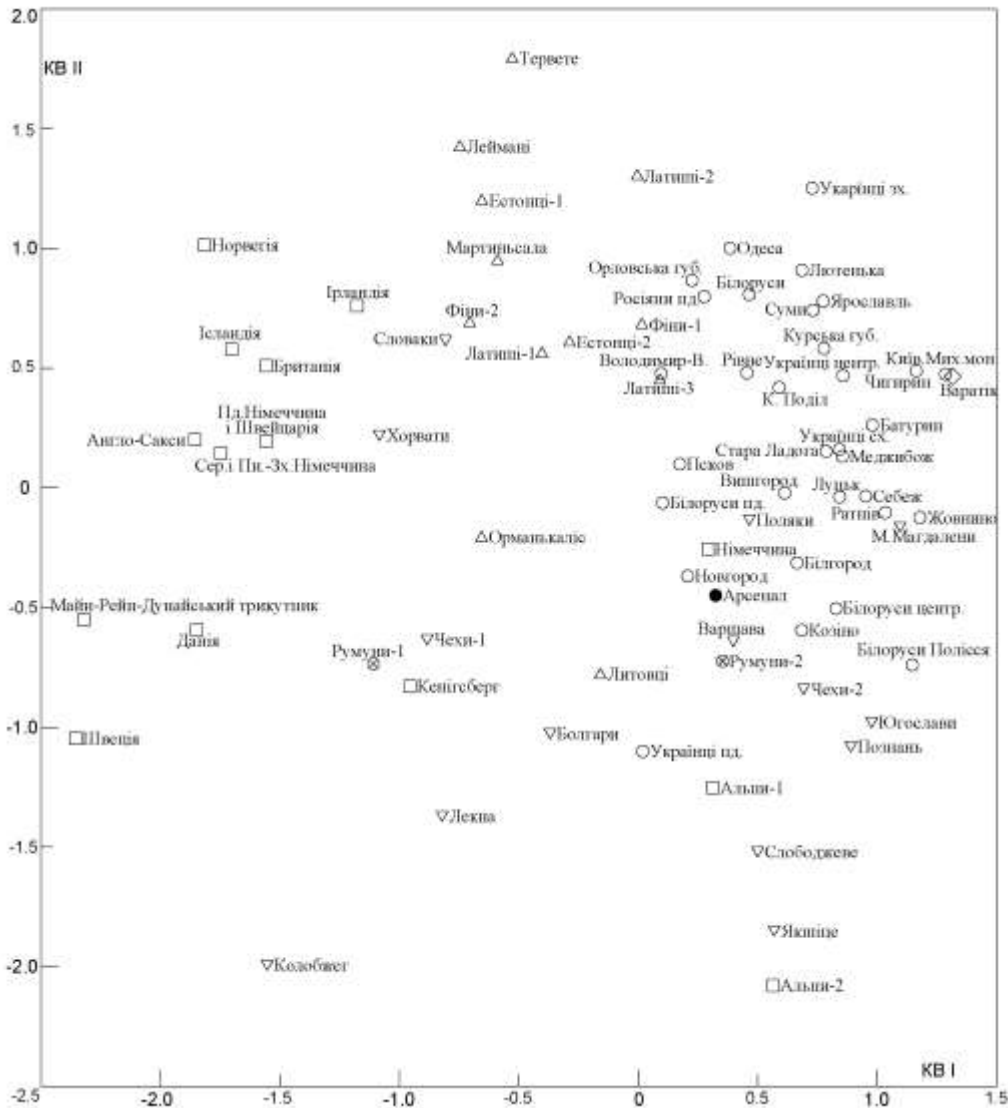

Рис. 9. Розташування 75 чоловічих серій у проекції I і ПКВ за короткою краніометричною програмою (10 краніометричних ознак). Румунія-1 – церква св. Миколая Гіурчі

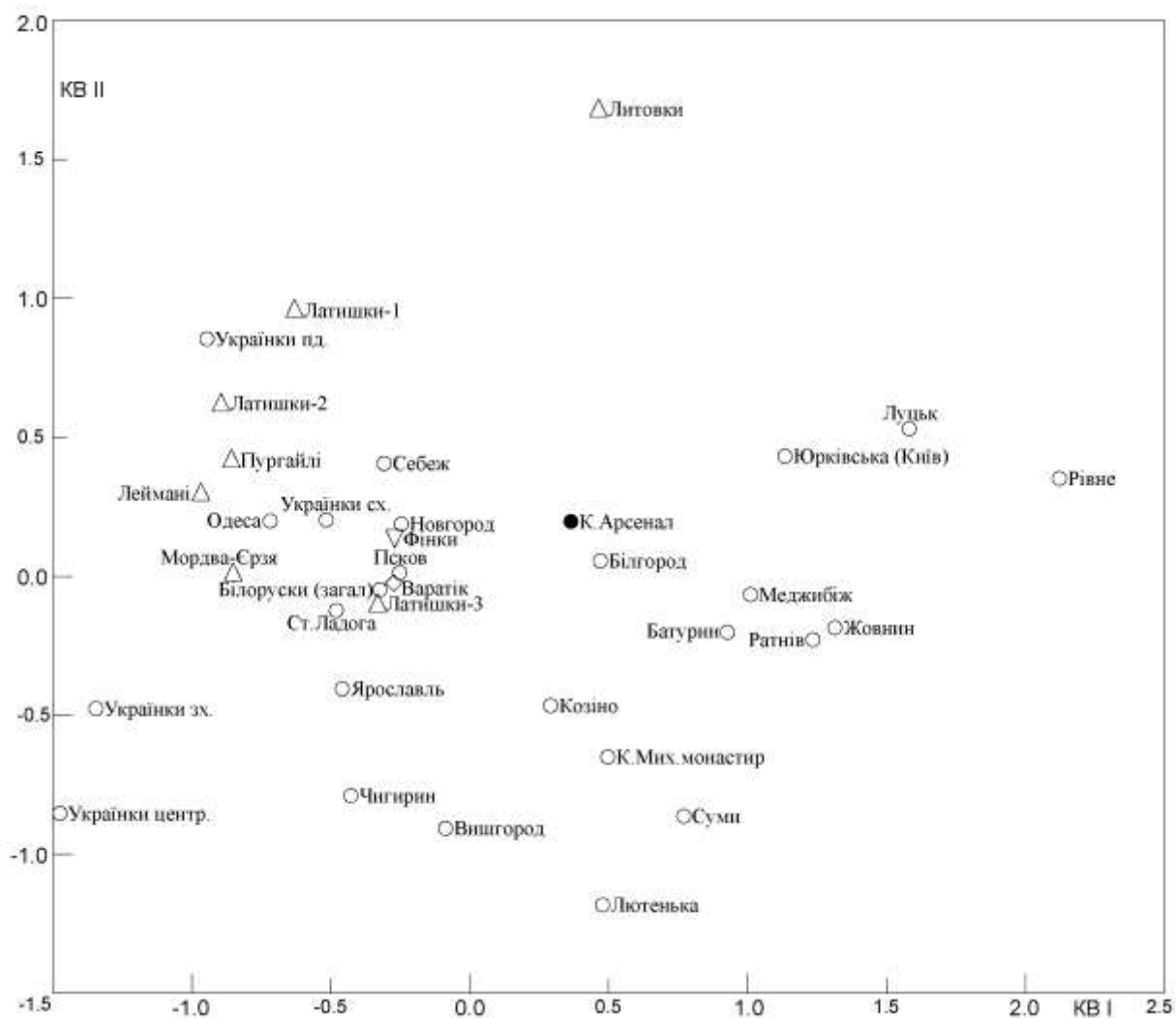

Рис. 11. Жіноча серія з київського Арсеналу в порівнянні з 34 групами у просторі I-II KV за 13-ма краніометричними ознаками та 1 індексом

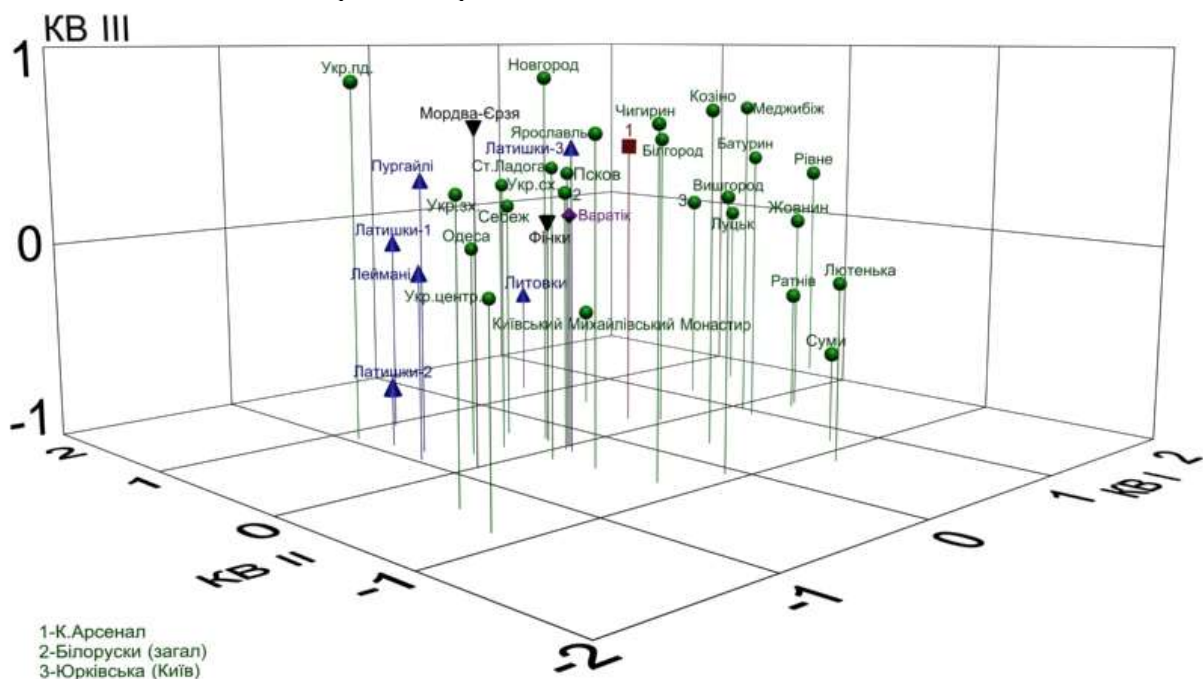

Рис. 12. Жіноча серія з київського Арсеналу в порівнянні з 34 групами у тривимірному просторі за 13-ма краніометричними ознаками та 1 індексом.

1 – київський Арсенал; 2 – загальна вибірка білорусок; 3 – київська вибірка з вул. Юрківської

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки:

1. За даними краніометрії встановлено, що чоловічі черепи з Арсеналу характеризуються мезокранною черепною коробкою. Вушна висота середня. Потилиця помірно широка. Лоб середній. Обличчя мезогнатне, помірної ширини, сильно профільоване на рівні орбіт. Верхня висота обличчя малих розмірів. Орбіти помірно високі. Ніс помірної ширини, із сильним випинанням носових кісток. Перенісся помірно високе. Можна констатувати, що ця серія відрізняється від центральноукраїнського краніологічного типу.

2. За даними внутрішньогрупового багатовимірного аналізу методом ГК виявлено, що дані чоловічих та жіночих черепів складаються у 2 комплекси, з яких виокремлено 4 краніологічні варіанти. В цілому, досліджувані групи не можуть вважатися морфологічно однорідними.

3. За даними коефіцієнтів статевого диморфізму виявлено морфологічні відмінності та різне походження чоловіків і жінок у київській вибірці Арсеналу.

4. За широкою програмою визначено, що, згідно з даними краніометрії, чоловіча вибірка пов'язана з такими групами, як литовці та збірна серія українців зі східної України. Однак, за припущенням дослідника литовської групи В. Алексеева, литовці не становили більшості серед мешканців м. Каунаса, де було багато поляків і євреїв.

5. За короткою краніометричною програмою наші припущення стосовно подібності чоловічих черепів із комплексу Арсенал до західних слов'ян XVII-XVIII століть підтвердилися. За даними канонічного та кластерного багатовимірного аналізу виявлено подібність чоловічих черепів з Арсеналу до варшавської групи.

6. Методом канонічного аналізу як у двовимірному, так і в тривимірному просторі КВ виявлено подібність жіночої серії XVII століття з київського Вознесенського монастиря до вибірки зі Свято-Троїцького собору м. Білгорода (Слобідська Україна).

Список використаних джерел

1. Алексеев В. П. Избранное. Происхождение народов Восточной Европы / В. П. Алексеев. – М. : Наука, 2008. – Т. 4. – 343 с.
2. Алексеев В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец. – М. : Наука, 1964. – 128 с.
3. Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование) / В. П. Алексеев. – М. : Наука, 1969. – 324 с.
4. Алексеев В. П. Матеріали до антропологічної характеристики українського народу / В. П. Алексеев // Матеріали з антропології України. – К. : Наукова думка. – Вип. 5. – 1971. – С. 30-54.
5. Безбородых В. И. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII-XIX вв. / В. И. Безбородых, Ю. В. Долженко // Физическая антропология : методики, базы данных, научные результаты. – СПб., 2014. – С. 104-120.
6. Березина Н. Я. Антропологические особенности населения Кёнигсберга XVIII-XIX вв. / Н. Я. Березина // Человек и древности : памяти Александра Александровича Формозова (1928-2009). – М. : Гриф и К., 2010. – С. 867-875.
7. Білінська Л. І. Населення Сум другої половини XVII-XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря / Л. І. Білінська, Ю. В. Долженко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К. ; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – С. 208-214.
8. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М. С. Великанова. – М. : Наука, 1975. – 284 с.
9. Вікторова П. Є. Деякі аспекти життя черниць Вознесенського монастиря міста Києва (17-18 ст.) за даними палеопатології / П. Є. Вікторова // у друці.
10. Гончарова Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов : Ярославль, Дмитров, Коломна / Н. Н. Гончарова // Вестник антропологии : научный альманах. – М. : 2011. – Вып. 19. – С. 202-216.
11. Денисова Р. Я. Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р. Я. Денисова. – Рига : Наука, 1977. – С. 241-243.
12. Денисова Р. Я. Кивуткалнский могильник эпохи бронзы / Р. Я. Денисова, Я. Я. Граудонис, Р. У. Гравере. – Рига : Знание, 1985. – 167 с.
13. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В. Е. Дерябин. – М. : МГУ, биологический факультет, 2008. – 332 с.

14. Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII-XVIII ст. / Ю. В. Долженко // Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури : зб. наук. пр. – К. : Фенікс, 2010. – Вип. 25. – С. 11-17.
15. Долженко Ю. В. Краніологія населення Київського Подолу 16-18 ст. (могильник по вул. Юрківська, 3) / Ю. В. Долженко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 2016. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 3-17.
16. Долженко Ю. В. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII-XVIII ст. / Ю. В. Долженко // Болховітіновський щорічник. – К. : Фенікс, 2011. – С. 118-134.
17. Долженко Ю. В. Краніологічні матеріали XV-XVI ст. із розкопок с. Ратнів / Ю. В. Долженко, О. Є. Златогорський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 2016. – Вип. 1. – Ч. 4. – С. 11-22.
18. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька / Ю. В. Долженко // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка). – Луганськ : [Б. в.], 2012. – С. 487-507.
19. Долженко Ю. Історико-антропологічний нарис поховань XVI-XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині / Ю. Долженко, О. Прядко // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 44. – С. 43-50.
20. Долженко Ю. В. Краніологічне дослідження поховань XX ст., у Володимирі-Волинському за 2013 р. / Ю. В. Долженко, О. Є. Златогорський // II Міждисциплінарні гуманітарні читання : тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, Київ, 26 лютого 2014 р. – К.: [Б. в.], 2014. – С. 77-80.
21. Долженко Ю. В. Краніологічні матеріали XV-XVI ст. із розкопок с. Ратнів / Ю. В. Долженко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / НАНУ УТОПК. – К. : 2015. – Вип. 24. – С. 176-179.
22. Долженко Ю. В. Краніологічне дослідження поховань XX ст., у Володимирі-Волинському за 2013 р. / Ю. В. Долженко, О. Є. Златогорський // Український історичний збірник. – К., 2014. – Вип. 17. – С. 354-373.
23. Долженко Ю. Краніологія населення Луцька XVII-XX ст. / Ю. В. Долженко, Ю. М. Мазурик // Український історичний збірник. – К., 2015. – Вип. 18. – С. 368-386.
24. Евтеев А. А. Проблема полового диморфізму в краніології : автореф. дис. ... канд. б. н. / А. А. Евтеев. – М. : МГУ, 2008. – 26 с.
25. Евтеев А. А. Краніологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа / А. А. Евтеев // Археология Подмоскovie : материалы научного семинара. – М. : Институт археологии РАН, 2011. – Вып. 7. – С. 433-440.
26. Евтеев А. А. Археологические и палеоантропологические исследования на Даньславле улице в Великом Новгороде / А. А. Евтеев, О. М. Олейников // Российская Археология. – 2015. – № 1. – С. 176-192.
27. Заллер К. Коррелятивная изменчивость размерных признаков черепа, ее значение для истории расовых «типов» и для расогенеза / К. Заллер // Современная антропология. – М. : 1964. – С. 244-261.
28. Зариня Г. В. Антропологический состав населения Аугшесме XVI-XIX вв. / Г. В. Зариня // Балты, славяне, прибалтийские финны : этногенетические процессы. – Рига : Наука, 1990. – С. 109-123.
29. Івакін Г. Ю. Поховання в склепах та на цегляних виростках вознесенського некрополя XVII-XVIII ст. / Г. Ю. Івакін, С. А. Балакін // Лаврський Альманах. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 17-26.
30. Івакін Г. Ю. Розкопки на території старого Київського Арсеналу 2005-2007 років / Г. Ю. Івакін, С. А. Балакін // Лаврський Альманах. – К., 2008. – Вип. 21. – С. 9-23.
31. Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середини XIV ст. (історико-топографічні нариси) / Г. Івакін. – К., 1996. – 272 с.
32. Козак О. Д. Антропологічні дослідження поховань з території Арсеналу в м. Києві у 2007 р. / О. Д. Козак, К. О. Хасанова, О. С. Дзюладзе, П. Є. Вікторова // Археологічні дослідження в Україні. 2006-2007. – К. : ІА НАНУ, 2008. – С. 169-171.

33. Марк К. Ю. Палеоантропология Эстонской ССР / К. Ю. Марк // Балтийский этнографический сборник. – М. : Академия Наук СССР, 1956. – С. 170-228.
34. Моисеев В. Г. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии / В. Г. Моисеев, И. Г. Ширококов, А. Крийска, В. И. Хартанович // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г. – СПб. : МАЭ РАН, 2013. – С. 71-79.
35. Рогинский Я. Я. Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека / Я. Я. Рогинский // Ученые записки Московского университета. – 1954. – С. 57-92.
36. Рудич Т. О. Антропологічний склад населення Центральної України козацької доби / Т. О. Рудич // Історична антропологія та біоархеологія України. – К. : Видавель Олег Філюк, 2014. – Вип. 1. – С. 94-115.
37. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа / Т. О. Рудич // Толкачов Ю. Меджибізька фортеця / Додаток 2. – К. : О. Філюк, 2010. – С. 122-130.
38. Рудич Т. О. Населення середнього Подніпров'я I-II тисячоліття : за матеріалами антропології 2014 / Т. О. Рудич. – К. : Спілка Археологів України, 2014. – 298 с.
39. Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии / С. Л. Санкина. – СПб., 2000. – 105 с.
40. Тегакко Л. И. Антропология Белорусского Полесья / Л. И. Тегакко, А. И. Микулич, И. И. Саливон. – Мн. : Наука и техника, 1978. – 158 с.
41. Broca P. Comparaison des index cephaliques sur le vivant et sur le squelette / P. Broca // Bull. Soc. Anthropol. – Paris, 1868. – S. II. –Т. 3.
42. Brothwell D. R. Digging up Bones / D. R. Brothwell. – London : Trustees of the British museum, 1972. – 194 p.
43. Buxton L. H. D. Essential Craniological Technique / L. H. D. Buxton, G. D. Morant. – J. Roy: Anthropol. Inst., 1933. – V. 63. – P. 19-47.
44. Dolzhenko Yu. V. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17-18 centuries / Yu. V. Dolzhenko // Ніжинська старовина : збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Серія : «Пам'яткознавство Північного регіону України». № 6 / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України, 2014. – Вип. 18 (21). – С. 40-56.
45. Dolzhenko Yu. V. Craniology of XVI-XVIII Centuries Zhovnyno Burial / Yu. V. Dolzhenko // Modern Science – Modernivěda. – Praha ; Āeske Republika : Nemoros, 2014. – № 4. – С. 119-132.
46. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics : A new approach Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse / A. Kozintsev. – Gustav Fischer – Stuttgart, Jena, New York, 1992. – Vol. 43/3. – P. 213-244.
47. Kwiatkowska B. Charakrystyka antropologiczna szczatkow kostnych z cmentarza przy kosciele sw. Marii Magdaleny we Wroclawiu (XVI-XVIII w.) / B. Kwiatkowska, D. Nowakowski // Biologia i hodowlazwierzat. – LXIII. – 2011. – S. 25-43.
48. Martin R. Martin Rudolf. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Zweiter Band : kranologie, osteologie Mit 281 abbildungen im text / R. Martin. – Jena : Verlag von Gustaf Fischer. – Bd. II. – 1928. – 1062 s.
49. Piontek J. Antropologia o pochodzeniu slowian. Monografie instytutu antropologii / J. Piontek, B. Iwanek, S. Segeda. – Poznan : UAM, 2008. – S. 156-157.
50. Piontek J. The Crania from Modern Cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and Craniometric Relationships among Medieval and Modern Central European Populations / J. Piontek, B. Iwanek, Z. Czapla // Studies in Historical Anthropology. – Vol. 4. – 2004 (2006). – P. 123-135.
51. Rösing F. W. Vergleichend – statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Frühen Mittelalters (500-1000 n.d. z.) / F. Rösing, I. Schwidetzky // Homo. – Zurich, 1977. – Bd. 28. – S. 65-115.
52. Simalcsik A. «Sf. Nicolae-Ciurchi», the Medieval Necropolis (16th – 18th Centuries) of «sfantul Nicolae-Ciurchi» Church from Iasi City (Romania) : Anthropologic Data / A. Simalcsik // Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași, s. Biologie animal. – T. LVIII. – 2012. – С. 183-194.
53. Vallois H. V. La duree de la vie chez l'homme fossile / H. V. Vallois // L'Anthropologie. – 1937. – 47. – P. 499-532.

* В роботі Т. Рудич [36, с. 114] не наведено чіткої таблиці, отже, трактувати, що таке добре випнутий ніс, важко. Можна припустити тільки, що він помірно випнутий.

** Позаяк у групі східних українців, яку сформував В. Алексеев, є черепи з Полтави, а цей регіон завжди належав до центральної України, можна вважати всю вибірку східних українців тимчасовою й такою, що потребує оновлення.

Yu. V. Dolzhenko

CRANIOLOGY OF BERRIED IN VOSNESENSKIY NEKROPOLI (KYIV ARTSENAI)

The article analyzes 102 skulls of people buried in Kyiv during the seventeenth and eighteenth centuries. Two craniological methods were used: craniometry and ethnic cranioscopy. An intra-group multivariate analysis was carried out using the main components method, it was found that male and female series include two craniological variants. A comparative analysis of the morphological data of the study series with inhabitants of the Eastern, Southern and Western Europe of the XIV-XX centuries was conducted. It is determined that according to the craniometry, with the application of a broad program, the male group is associated with such assemblies as Lithuanians and Ukrainians from Eastern Ukraine. However, according to the assumption of the researcher of the Lithuanian group V. Alekseev, the Lithuanians did not dominate among the residents of Kaunas, where there were many Poles and Jews. According to a short craniometric program, the assumption about the similarity of male skulls from Arsenal according to cranioscopy data to Western Slavs has been partly confirmed, because according to canonical and cluster multivariate analysis, the similarity of male skulls from Arsenal to the Warsaw group was revealed. In its turn, by the method of canonical analysis both in two-dimensional, and in three-dimensional space of canonical vectors, the similarity of the female series of the XVII century from the Kiev Ascension Monastery to the sample from Holy Trinity Cathedral in the city of Belgorod (Sloboda Ukraine) was revealed.

Keywords: *cranial nonmetrics, anthropological, kranioskopiya, Kiev Arsenal, monastery, funeral, Ascension necropolis.*

Надійшла до редакції 4 вересня 2017 року

* * *

УДК 215.001.8 «19» (477)

Н. В. Семергей

РЕЛІГІЄЗНАВЧА ДУМКА, ДУХОВНІ ПРАКТИКИ ТА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ІНТЕРТЕКСТ ІСТОРІОГРАФІЙ

Запропонована стаття присвячена розкриттю основних історіографічних характеристик розвитку релігії, духовності, церкви, сакральності та релігієзнавчої думки в добу українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ століття. Основна інтенція роботи – представити тематичне відображення духовно-релігійного життя українських земель у другій половині ХІХ століття в українській історіографічній традиції. Авторка аналізує зміст тематичного вітчизняного історіографічного діалогу з проблем вивчення особливостей розвитку церковних інституцій, парафіяльної історії, діяльності церковно-релігійних братств і розвитку релігійної освіти, церковно-релігійних чинників формування духовно-культурної ідентичності українського суспільства в означений час. Важливе місце відводиться презентації церковно-релігійної тематики в творчій спадщині провідних тогочасних державно-культурних діячів (М. Драгоманова, І. Франка та ін.), визначенню місця і ролі церкви в українських національно-культурних і державно-політичних процесах другої половини ХІХ століття.

Ключові слова: *релігієзнавча думка, релігія, церква, духовність, національно-культурне відродження України, історіографія, історіографічний діалог, культура, духовно-культурна ідентичність.*

Сакральне і світське, церква і держава, духовність і культура, віра і раціональність – це ті системні характеристики, що супроводжують розвиток людства в усі періоди його історичного поступу. Обсяг діяльності та розвиток зазначених сфер та інституцій є важливим у перехідні періоди, як-от доба українського національного відродження другої половини ХІХ століття. У той час церква, духовність і релігієзнавча думка відігравали вагомий роль у формуванні культурно-національного ландшафту українського відродження, створювали культурно-цивілізаційну основу та, власне, були складниками державотворчого процесу. Правильне розуміння вказаних історико-

культурних тенденцій, безперечно, багато в чому залежить від їхньої презентації в історіографії, від формування адекватного тогочасній дійсності історіографічного образу.

Церковно-релігійним проблемам у добу національно-культурного відродження присвячені наукові доробки таких учених як В. Бодак [4], А. Великий [6], М. Грушевський [9, 10], А. Зінченко [42], В. Іванишин [15], В. Калач [19], М. Кирюшко [35], Л. Кондратик [23, 24], М. Попович [31], М. Рибачук [35, 42], В. Сарбей [36], О. Уткін [35] та інші. Відтак загальна тематика національно-культурного відродження українських земель у ХІХ столітті досить репрезентативно відбита в історіографії. Проте, духовно-релігійний складник національного відродження в другій половині ХІХ століття представлений дещо скромніше, а історіографічні студії цього питання засвідчені лише окремими сюжетами в загальних історіографічних синтезах (Я. Калакура [17, 18, 40], Л. Кондратик [24], П. Радько [32, 33] та інші). Суттєвий інтерес для дослідження порушеної у статті теми становлять колективні монографії та збірники наукових праць, як-от «Академічне релігієзнавство» [1], «Історія релігій в Україні» [16], «Культурне відродження в Україні» [25], «Релігійна традиція в духовному відродженні України» [34], «Церква і національне відродження» [42] та інші. Отже, очевидною є спорадичність відтворення церковно-релігійної проблематики українського відродження в хронологічному вимірі другої половини ХІХ століття.

Мету запропонованої статті ми вбачаємо в аналізі історіографії розвитку церковно-релігійного життя і релігієзнавчої думки в добу українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ століття. Для виконання таких цілей необхідно представити бачення істориками стану та проблем церковного життя, парафіяльної історії та діяльності церковних братств у другій половині ХІХ століття, розкрити основні підходи вчених до розуміння проблематики тогочасної релігієзнавчої думки, висвітлити відтворення істориками основних характеристик розвитку релігійної освіти та представити їхнє бачення місця і ролі духовно-церковної історії в культурному відродженні та національному державотворенні України в другій половині ХІХ століття.

В основі дослідження лежить конкретно-історична, історіософська та історіографічна методологія. Студія побудована на принципах науковості, об'єктивності, історизму, пізнаваності, системності, контекстуальної інтерпретації, конфесійної нейтральності, світоглядного плюралізму, історіографічної традиції та історіографічного діалогу. Для відтворення теми запропонованого нами дослідження вагоме науково-теоретичне значення становлять сучасні наукові студії української історіографії (Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, І. Колесник, А. Коцур, А. Киридон, В. Литвин, П. Радько та інші) та релігієзнавства (І. Гирич, А. Колодний, П. Кралюк, В. Любашенко, В. Пашенко, О. Саган, Л. Тимошенко, О. Турій, В. Ульяновський, Л. Филипович, П. Яроцький та інші), у яких представлено теоретико-методологічні підходи та обґрунтовано концептуальну базу для проведення історіографічних і релігієзнавчих студіювань. Застосовано комплекс історіографічних методів: метод історіографічного аналізу та синтезу, порівняльний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, проблемно-орієнтований, метод герменевтичного опрацювання історичних текстів тощо.

Відомо, що українські землі на добу другої половини ХІХ століття були розділені як політично (між Російською та Австрійською імперіями), так і конфесійно, що гальмувало церковно-релігійне життя, сприяло релігійній байдужості, ігноруванню церковно-сакрального культу. Втім релігійна ситуація на центрально-українських (підросійських) і західноукраїнських (підавстрійських) землях була неоднаковою. Аналізуючи її український історик М. Грушевський підкреслював: «Тож саме в тім часі, як в Галичині українська уніятська церква націоналізувалась і звязувалась з народним життям, з інтелігенцією і народними масами різнородними звязками: не тільки релігійними, але й національними, культурними, політичними, – завдяки тому, що духовенство під впливами ідей національного відродження потягло до народу, до активнішої участі в його політичній та національній руху, – в Україні Східній якраз помічається сильний рух від офіційної православної церкви і шукання задоволення релігійного почуття поза церквою» [9, с. 155].

Церковно-релігійне життя українців у другій половині ХІХ століття не було надзвичайно різнобарвним, більше того, воно було позначено деякими індеферентними настроями та мотиваціями. В історіографічній традиції це, насамперед, пов'язується зі зросійщенням церковних інституцій. Як зазначав уже згаданий М. Грушевський, «... на місце ентузіазму і охоти боротись, страждати за свою народну «батьківську» віру, мусіло прийти знеохоченне до всієї тої казньонщини та мертвечини, котрою віру підмінювано. Але й се треба сказати, що серед української

інтелігентської верстви не було й людей, які б мали охоту, настільки були б зацікавлені релігійною справою, аби за неї наражатись на адміністративні переслідування, процеси, заслання, що по російським законам загрожували всякій пропаганді, зверненій проти офіційної церкви» [9, с. 154, 156]. Усілякий інтерес інтелігенції до релігійного життя і церковного реформування наштовхувався на утопічність цієї ідеї в умовах російсько-імперської моделі державності. Тому цілком природним є той факт, що історіографічна традиція, через тогочасний релігійний «абсентізм» та церковну «безподійність», не містить багатого, а тим паче вичерпного опису й аналізу подій церковно-релігійного життя на центрально-українських землях другої половини XIX століття.

Утім, не можна не погодитися із висновком авторів колективної монографії «Національне відродження і релігія» (1995 рік) про те, що «... релігійно-національне відродження – це не лише відновлення духовних процесів етносу, які відображаються у релігії, культурі, мові, побуті, обрядах, не лише реанімація забутих релігійно-етичних норм. У традиціях минулого, залежно від історичного досвіду поколінь, набутих знань, соціальних, географічних, матеріальних умов життя, є як позитивні тенденції, так і негативні. В історичному плані релігія відіграла неоднакову роль у розвитку та утвердженні української національної ідеї, у становленні українського етносу та державності. Це проявлялося передусім у тому, що церква в певні історичні періоди стояла на боці української державності, боронила її суверенітет, а в часи втрати Україною державності виконувала негативні функції» [35, с. 3-4].

Сучасні історики констатують, що процес становлення й утвердження української ідентичності в XIX столітті був позначений вагомою інтелектуальною і духовною працею української інтелігенції, з-поміж якої було чимало релігійних діячів. Духовна інтелігенція відіграла значну роль у національно-просвітницькому та національно-культурному русі, а разом із тим й у процесі національної мобілізації українського народу. Проте на різних проміжках історичного процесу в XIX столітті її роль була неоднаковою [19, с. 55].

Усе ж окремі аспекти тогочасного релігійного життя знайшли відбиття в науковому доробку вітчизняних учених-істориків. Вагому частку історичних досліджень церковно-релігійного життя українських земель другої половини XIX століття становлять студії, предметом яких була релігієзнавча спадщина діячів національно-культурного відродження. З-поміж них дослідження, що присвячені релігієзнавчій спадщині І. Франка та М. Драгоманова. Релігію і церкву в творчості першого досліджували Я. Грицак [8], О. Забужко, С. Капран [20], Л. Кондратик [23], А. Наконечний [27], В. Стеценко [38], В. Сулима, Л. Филипович [22] та інші. Релігієзнавчий доробок М. Драгоманова був предметом наукових зацікавлень В. Волковського [7], С. Йосипенко [13-14], А. Колодного [21], А. Круглашова, Л. Филипович [21] та інших.

Відомо, що вагому роль у національно-культурному житті досліджуваного періоду відіграла українська греко-католицька церква. Сучасні дослідження дають змогу по-новому, без історіографічних штамів, кліше і стереотипів розглянути її роль у національно-культурному житті українців, у формуванні української національно-культурної ідентичності та ментальності. Цікавою є думка сучасного історика церкви О. Турія про те, що саме українська греко-католицька церква була вагомим націєтворчим і консолідуючим чинником, адже полонізації протиставляла грецько-православну обрядовість, а русифікації – римо-католицьку юрисдикцію [39, с. 67].

Наприкінці XIX століття, у зв'язку з лібералізацією політичного життя, на західноукраїнських землях посилилася роль світської інтелігенції, яка поступово перебрала на себе керівництво політичним, економічним і культурним життям народу, відсуваючи духовенство, яке в першій половині XIX століття домінувало в середовищі інтелектуальної еліти. Авторитет духовенства падав. Сучасна дослідниця Н. Мисак, аналізуючи епістолярну спадщину А. Шептицького, говорить про чинники дезінтеграції церкви та духовенства. З-поміж них: випадки протистояння між духовною і світською інтелігенцією, внутрішні чвари між духовенством, відсутність у їхньому середовищі єдності й солідарності, дистанціювання церковнослужителів від парафіян, їхнє прагнення до збагачення, надмірне захоплення політикою тощо [26, с. 333-335]. Водночас Н. Мисак підкреслює, що все ж таки греко-католицьке духовенство відіграло вагому роль у національно-культурному житті. Воно розпочало орієнтуватися на соціальну платформу духовно-пастирського служіння. Нові реалії кінця XIX століття змусили духовенство започаткувати якісно новий підхід до виконання своїх обов'язків. Священик покликаний не лише забезпечити духовно-моральні й релігійні потреби населення, він – активний представник інтелектуальної еліти, організатор економічного і культурного життя народу [26, с. 337-338].

Такі соціальні мотиви усвідомлювало й духовенство підросійської України. Про освітні ініціативи православного духовенства та церковнопарафіяльні школи мова йде в наукових дослідженнях таких учених як О. Булига [5], О. Драч [11], Г. Степаненко [37], В. Перерва [28], І. Петренко [29, 30]. Як зазначає І. Петренко, освітні заходи церкви були характерними для багатьох європейських країн. Ця тенденція не оминула й тогочасні українські землі. Важливим було те, що в церковнопарафіяльних школах реалізовувалася важлива педагогічна домінанта – єдність навчального і виховного процесів, де викладання усіх предметів було пронизане ідеєю духовно-морального вдосконалення особистості [30, с. 266-267].

Вагоме значення для поширення освітніх ініціатив православної церкви на західноукраїнських землях мала духовно-педагогічна діяльність Почаївської лаври, яка належала юрисдикції православної церкви московської патріархії. Як зазначає О. Булига, у середині XIX століття в Почаївській обителі було відкрито училище. Його завданням стало покращення морального стану учнів, навчання ремеслам тощо. Серед предметів, що викладалися, дослідник називає буквар, часослов, псалтир, скорочений катехизис, коротку священну історію [5, с. 281]. Важливим було й те, що враховуючи багатонаціональний склад населення Волині, у 1897 році при Почаївській лаврі було засновано народну школу для дітей усіх віросповідань [5, с. 283].

Знайшли висвітлення в сучасних історичних дослідженнях і деякі аспекти діяльності братств у другій половині XIX століття. З-поміж них – студії з історії діяльності Житомирського Володимиро-Василівського братства. Це імена таких учених як О. Альошина [2], С. Гаврилюк, О. Сажок, І. Тимочко, В. Шеретюк. Так, зі студії О. Альошиної дізнаємося, що Житомирське православне братство було засноване 1888 року для просвітницької та культурно-охоронної діяльності щодо захисту православної віри. Воно займалося видавничою справою, придбанням і поширенням книг релігійного змісту, організацією та проведенням релігійно-моральних читань. Учасники братств виступали активними організаторами педагогічної справи – засновували церковно-парафіяльні школи та бібліотеки [2, с. 231, 236].

Значний пласт досліджень церковно-релігійного життя українських земель другої половини XIX століття охоплює питання діяльності греко-католицьких орденів. Попри їхню латинську юрисдикцію, чернечі згромадження відігравали помітну роль у культурному та освітньому житті західноукраїнських земель. Так, А. Біскуп зазначає, що після реформи василіан, яку було проведено у 1882 році (глава чину василіан звільнявся від залежності митрополита і переходив під безпосередню владу папи), цей орден відновив свій авторитет у суспільстві та розпочав активну діяльність. У 1892 році було засновано жіночий монастир сестер-служебниць пренепорочної діви Марії, а 1895 року – друкарню у м. Жовкві під Львовом. Сфера діяльності василіан наприкінці XIX століття охоплювала виховання дітей у власних дошкільних закладах, приготування страв у духовних семінаріях, виготовлення риз та інших предметів культу, проведення місій, хресних ходів, спів у церковних хорах тощо [3, с. 128-129].

Також знайшла відображення в історіографії діяльність на українських землях у другій половині XIX століття протестантських конфесій. Значне місце цьому питанню приділив М. Грушевський у праці «3 історії релігійної думки на Україні» [9]. Причини їхньої появи історик вбачав у загальному невдоволенні тодішньою офіційною церквою. Мова йшла про появу німецьких протестантів, євангелістів, баптистів. Їхня інтеграція на українські землі визначалася активним прозелітизмом (прагненням до навернення нових вірян), чому значно сприяли соціально-економічні чинники.

Важливе місце в об'єктно-предметній сфері сучасних історичних досліджень, також, належить осмисленню духовно-культурних і ментальних вимірів церковно-релігійного життя українських земель у другій половині XIX століття. Так, у колективній монографії «Ментальний вимір української цивілізації» зазначається, що духовність і християнсько-гуманістичні цінності, попри слабкість інституційно-інфраструктурного життя української церкви у другій половині XIX століття, були неспростовним свідченням життєлюбства українського етносу, іманентності його ментальності, цінностей духовності, добра і справедливості [17, с. 287].

За розмахом своєї діяльності церковно-релігійне життя і релігієзнавча думка на українських землях у другій половині XIX століття були значно помірнішими, ніж у перші десятиліття. Українські землі, за в майбутньому проаналізованою С. Гантінгтоном «лінією цивілізаційного розлому», були розділені як політично, так і конфесійно, що гальмувало церковно-релігійне життя, сприяло сакральній індиферентності та «релігійному абсентеїзму». Відтак, історіографічне відбиття релігії й церкви, цілком природно, має характер оглядового та загального. З-поміж історіографічних проблем, що цікавили українських учених-істориків, можна виокремити

культурно-просвітницьку та освітньо-педагогічну діяльність греко-католицької та православної церков, еклезиастичні та оборонні заходи православних братств, оцінку впливів греко-католицької та російської православної церков, політизацію церковно-релігійного життя тощо. Особливу увагу сучасні історики звертають на діяльність церковно-парафіяльних шкіл, зміст їхньої педагогічної діяльності. Важливе місце в історіографічних дослідженнях займає релігієзнавча спадщина тогочасних державно-культурних діячів. Суттєвим позитивом є той факт, що сучасні історики дедалі більше відходять від політизації в розгляді сакрально-релігійної тематики, що було значно помітніше в дослідженнях радянської доби. Дослідники спільні в думці, що попри інституційну слабкість церковно-релігійного життя українських земель у другій половині XIX століття, все ж релігія і віра як есенційні риси української ментальності збереглися, а відтак відігравали помітну роль у духовно-культурному розвитку українства, закладали міцну основу подальших державотворчих змагань.

Список використаних джерел

1. Академічне релігієзнавство / за наук. ред. А. Колодного. – К. : Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Альошина О. Діяльність Житомирського Володимиро-Василівського братства у Волинській губернії у другій половині XIX століття / О. Альошина // *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 230-237.
3. Біскуп А. В. Діяльність греко-католицьких орденів і об'єднань у Галичині / А. В. Біскуп // *Церква і національне відродження / редкол. : І. Ф. Курас (голова), А. Л. Зінченко, М. В. Попович, М. Ф. Рибачук та ін.* – К. : Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. – С. 122-130.
4. Бодак В. А. Релігія і культура : взаємодія та взаємовплив / В. А. Бодак. – К. ; Дрогобич : КОЛО, 2005. – 305 с.
5. Булига О. Освітні заходи Почаївської лаври (40-і роки XIX ст. – початок 20-х років XX ст.) / О. Булига // *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 279-288.
6. Великий А. Релігія і церква – основні рушії української історії / А. Великий // *Релігія в житті українського народу*. – Мюнхен ; Рим ; Париж, 1966. – С. 3-38.
7. Волковський В. Михайло Драгоманов та Іван Франко : міркування про секулярність у перспективі історії української релігієзнавчої думки / В. Волковський // *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 530-541.
8. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) / Я. Грицак. – К., 2006. – 632 с.
9. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с. – (Репр. відтв. вид. 1925 р.).
10. Грушевський М. С. Духовна Україна (Збірка творів) / М. С. Грушевський ; упоряд. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1994. – 540 с.
11. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Драч. – Х., 2001. – 280 с.
12. Дулуман Є. Релігія як складова універсуму культури : український контекст / Є. Дулуман. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 134-140.
13. Йосипенко С. Л. До проблем національної ідентичності в історико-філософському українознавстві / С. Л. Йосипенко // *Мандрівець*. – 2015. – № 6. – С. 11-15.
14. Йосипенко С. Л. Михайло Драгоманов та європейська ліберальна культура / С. Л. Йосипенко // *Мандрівець*. – 2014. – № 6. – С. 79-84.
15. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження / В. Іванишин. – 2-е вид. – Дрогобич : Відродження, 1990. – 96 с.
16. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник / за заг. ред. М. Капраля, О. Киричук, І. Орлевич*. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – 716 с.
17. Калакура Я. С. Ментальний вимір української цивілізації / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К. : Генеза, 2017. – 560 с.
18. Калакура Я. С. Українська культура : цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К. : ІІІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
19. Калач В. Релігія та українське націєтворення / В. Калач // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Українознавство*. – 2010. – № 14. – С. 54-56.

20. Капран С. Біблія у творчості І. Франка / С. Капран // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Львів : Логос, 2004. – Кн. 2. – С. 261-266.
21. Колодний А. М. Проблема національного і релігійного в науковій спадщині М. Драгоманова / А. М. Колодний, Л. О. Филипович // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова. – К., 1993. – С. 88-93.
22. Колодний А. М. Релігійна духовність українців : вияви, постаті, стан / А. М. Колодний, Л. О. Филипович. – Львів : Логос, 1996. – 184 с.
23. Кондратик Л. Українське релігієзнавство доби національного відродження / Л. Кондратик. – Луцьк : Надстир'я, 2004. – 314 с.
24. Кондратик Л. Й. Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Л. Й. Кондратик. – К., 2005. – 40 с.
25. Культурне відродження в Україні / за ред. Т. О. Сілаєвої. – Львів : Астериск, 1993. – 222 с.
26. Мисак Н. Митрополит Андрей Шептицький про роль українського духовенства у громадсько-політичному житті Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття / Н. Мисак // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 330-340.
27. Наконечний А. Проблеми релігійності українців у творчості Івана Франка / А. Наконечний, Р. Наконечний // Історія релігій в Україні : праці ХІІІ Міжнар. наук. конф., Львів, 20-21 травня 2003 р. – Львів : Логос, 2003. – Кн. ІІ. – С. 372-377.
28. Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.) : забутий світ / В. С. Перерва. – Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2014. – Т. 1 : Загальна частина. – 576 с.
29. Петренко І. М. Церковно-парафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.) / І. М. Петренко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 161 с.
30. Петренко І. М. Шкільні програми для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / І. М. Петренко // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 259-268.
31. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 1998. – 728 с.
32. Радько П. Г. Християнсько-гуманістичні цінності та духовно-релігійна культура у політико-правовому досвіді українського державотворення ХVІІ-ХVІІІ століть / П. Г. Радько, Р. О. Басенко, Г. М. Аванесян // Гілея: науковий вісник. – К. : Гілея, 2017. – Вип 117 (2). – С. 10-15.
33. Радько П. Г. Історична роль християнської віри та православної церкви в розбудові та консолідації українського суспільства (історіографічний аспект) / П. Г. Радько // Актуальні проблеми релігієзнавства : зб. наук. ст. і матеріалів учасників Всеукр. конф. пам'яті акад. В. О. Пащенко, Полтава, 20 жовтня 2010 р. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2011. – С. 67-77.
34. Релігійна традиція в духовному відродженні України : матеріали Всеукр. наук. конф. / редкол. : В. Е. Лобурець, В. О. Пащенко, Я. Г. Вовк. – Полтава, 1992. – 179 с.
35. Рибачук М. Ф. Національне відродження і релігія / М. Ф. Рибачук, О. І. Уткін, М. І. Кирюшко. – К. : Асоціація «Україно», 1995. – 208 с.
36. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
37. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 225 с.
38. Стеценко В. Філософське релігієзнавство Івана Франка / В. Стеценко, Р. Галушко // Історія релігій в Україні : науковий щорічник. – Львів : Логос, 2017. – Вип. 27. – С. 521-529.
39. Турій О. Греко-Католицька Церква та українська національна ідентичність у Галичині / О. Турій // Ковчег : науковий збірник із церковної історії. – Ч. 4 : Еклезіальна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. – Львів : Вид-во Українського католицького університету, 2003. – С. 67-85.
40. Юрій М. Ф. Україна ХІХ – початку ХХІ ст. : цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль : Астон, 2012. – Кн. ІІ. – 2012. – 696 с.
41. Українське відродження і національна церква. – Львів : Меморіал, 1990. – 90 с.

42. Церква і національне відродження / редкол.: І. Ф. Курас (голова), А. Л. Зінченко, М. В. Попович, М. Ф. Рибачук та ін. – К. : Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. – 408 с.

N. V. Semerhei

RELIGIOUS IDEA, SPIRITUAL PRACTICE AND CHURCH LIFE IN UKRAINIAN NATIONAL-CULTURAL REVIVAL EPOCH OF THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY: HISTORIOGRAPHY INTERTEXT

The proposed studio is devoted to the disclosure of the main historiographical characteristics of the development of religion, spirituality, church, sacredness, and religious thought at the time of the Ukrainian national-cultural revival of the second half of the 19th century. The main intention of the article is to present a thematic representation of the spiritual and religious life of Ukrainian lands in the second half of the 19th century in the historiographical tradition. The author analyzes the content of the thematic national historiographical dialogue on the problems of studying the peculiarities of the development of church institutions, parish history, the activity of church-religious fraternities and the development of religious education, church-religious factors in the formation of the spiritual and cultural identity of Ukrainian society. An important place is devoted to the study of the display of church and religious themes in the creative heritage of leading contemporary state-cultural figures (M. Dragomanov, I. Franko, etc.), to determine the place and role of the church in the national-cultural and state-political processes of the second half of the 19th century.

The attention was paid to the coverage of historians of the social platform in the activities of church institutions, both in the West Ukrainian lands and in the 19th century in the Russian Ukraine. It is concluded that political aspects are dominant in the thoughts of historians about church-religious life, its place and role in the national-cultural revival of Ukraine in the second half of the 19th century.

Keywords: religious studies, religion, church, spirituality, clergy, national-cultural revival of Ukraine, historiography, historiographical image, historiographical dialogue, culture, sacred, secular, national, universal, spiritual and cultural identity.

Надійшла до редакції 11 липня 2017 року

* * *

УДК 329(477.53)15:930.25 «1920»

Д. В. Стаценко

УКРАЇНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ НА ПОЛТАВЩИНІ У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-Х РОКІВ)

У статті на основі неопублікованих архівних документів розкрито форми діяльності та процес сходження з політичної арени Полтавщини партійних осередків Української комуністичної партії (УКП). Акцентовується увага на особливостях ідеології партії, поглядах на національне питання, що зумовили конфліктогенність її існування в умовах більшовицької диктатури. Особливу увагу приділено аналізу виявів політичної активності укаїстів на місцях в умовах фактичної відсутності розгалуженої партійної мережі в регіоні. У зв'язку з цим показано причетність радянських спецслужб до процесу внутрішнього розкладання цієї політичної сили шляхом провокацій, репресивного тиску, дискредитації окремих її членів тощо. З'ясовано причини критики внутрішньої політики більшовицької влади членами та симпатиками УКП. Простежено спроби організованих виступів проти заходів радянської влади та їх наслідки. На основі архівних матеріалів у статті персоналізовано процеси партійного життя, внутрішні зв'язки та конкретні події партійної історії. У результаті втілення більшовиками курсу на формування однопартійної системи політичний шлях УКП завершився самоліквідацією й входженням залишків організації укаїстів Полтавщини до лав правлячої більшовицької партії.

Ключові слова: Українська СРР, Полтавська губернія, Полтавщина, Українська комуністична партія – УКП, Комуністична партія більшовиків України – КП(б)У, Всеукраїнська надзвичайна комісія – ВУЧК (чрезвычайная -рос.), Державне політичне управління – ДПУ.

Однією з актуальних проблем у вітчизняній історичній науці є з'ясування діяльності та сходження з політичної арени українських прорадянських політичних партій у період становлення більшовицької диктатури в регіональному вимірі. Вони сповідували близьку до більшовицької ліворадикальну ідеологію, підтримували класову радянську модель організації влади, ідею світової соціалістичної революції, й, водночас, обстоювали національно-державну окремішність України.

З огляду на це метою статті є аналіз діяльності та припинення існування Української комуністичної партії на Полтавщині у першій половині 1920-х років. Для її реалізації й розв'язання дослідницьких завдань використано автентичні архівні документи Державного архіву Полтавської області. У фонді Полтавського губернського комітету КП(б)У відкриті інформаційно-аналітичні документи ДПУ, інформація партійних органів із місць про політичну ситуацію на Полтавщині тощо. Автор зберігає при цитуванні особливості орфографії та стилістики документів, написання власних імен.

Питання становлення однопартійної системи в радянській Україні з ліквідацією політичних конкурентів більшовиків знайшли висвітлення в низці наукових досліджень. Зауважимо, що окремі аспекти вказаної проблематики на регіональному рівні фрагментарно розглядалися в працях Л. Бабенко, С. Ляхівненка [1], В. Ревеуга [2] та ін.

Архівні джерела свідчать, що Українська комуністична партія (далі УКП. – Авт.) упродовж першої половини 1920-х років вже не мала потужної розгалуженої організаційної мережі на теренах Полтавщини. Також слід констатувати невисоку політичну активність та незначну популярність серед населення. Радянські спецслужби – органи ВУЧК–ДПУ на місяцях, здійснювали нагляд як за її осередками загалом, так і за окремими особами, що належали до УКП. Про негативне ставлення більшовицького режиму до УКП свідчить той факт, що в офіційних документах радянських спецслужб вона, поряд з іншими, зараховувалася до числа «антирадянських». Отже, попри схожу ідеологію, яка базувалася на засадах марксизму, більшовики розглядали її як ворожу політичну силу.

Динаміка діяльності укапістів на території Полтавської губернії була нерівномірною. На тлі затухаючої активності водночас відбувалися резонансні ексцеси. Так, у липні 1920 року набув розголосу вихід із КП(б)У практично всього складу керівництва і рядових працівників Кобеляцького повітового партійного комітету й повітового виконавчого комітету та їх перехід до УКП. Демарш на Кобеляччині не був випадковим. Специфікою керівної верхівки повітової організації КП(б)У на чолі з Далеким (справжнє ім'я Іван Майстренко. – Авт.) була належність у минулому до Української комуністичної партії (боротьбистів). Як зауважували більшовики, ця місцева «публіка» так і не зрекла повністю від боротьбистських переконань [2, с. 149; 7, арк. 4 зв.].

Партійно-політичне керівництво регіону в особі президії Полтавського губкому КП(б)У намагалось вжити заходів для виправлення ситуації, що склалася в Кобеляках й запобігти її дестабілізуючого впливу на інші більшовицькі парторганізації. Серед іншого вирішили розпочати слідство проти «перебіжчиків» за звинуваченням у використанні коштів КП(б)У для підпільної організації УКП, а також створити слідчу трійку в цій справі [3, арк. 82; 5, арк. 183; 7, арк. 1-1 зв.]. Із часом більшовикам вдалося взяти ситуацію під контроль й залагодити конфлікт [4, арк. 16; 6, арк. 31].

Одним із пріоритетних завдань для органів ВУЧК було встановлення географії, організаційної структури, чисельності укапістських осередків у повітах губернії й відповідно визначення масштабів політичної загрози з їхнього боку. У першій половині вересня 1921 року чекісти інформували про наявність партійних осередків УКП у Лохвицькому та Лубенському повітах, що здійснювали «деяку діяльність». При цьому укапістська організація (з тексту документу не зрозуміло, про яку саме йдеться; ймовірно, у Лубенському повіті. – Авт.) намагалась придбати зброю, поширити свій вплив у більшості випадків на селянство, розповсюджуючи серед них чутки про те, «... що партія Комуністів душить Український народ і для порятунку України потрібна партія Укапістів». Характеризуючи політичне обличчя її членів, чекісти наголошували, що це був здебільшого «Петлюрівський елемент» [8, арк. 7 зв.].

Процеси, що охоплювали Українську комуністичну партію на загальноукраїнському рівні, екстраполювалися й на регіональний. Відтак, розкол у ЦК УКП, який стався у листопаді 1921 року, спричинив розвал в організації УКП. Член Полтавського губкому Іван Запара подав заяву до ЦК УКП про вихід із партії «з огляду її повної неспроможності», а інший член комітету – Надія Омельченко, судячи з агентурних даних чекістів, перебувала «на шляху до виходу з партії». Реакція членів УКП на такі процеси була неоднозначною. Чекісти помітили, що в зв'язку з розколом «найбільш чесні елементи виходять із партії ...». Інша частина укапістів, яка залишалася в лавах УКП, більше схилилася «в бік Українського шовінізму», і часом, як, наприклад, у Кобеляцькому повіті, активно виступала проти радянської влади [2, с. 149; 9, арк. 7, 15].

За даними чекістів, на початку 1922 року загальна кількість членів УКП у повітах губернії налічувала до 100 осіб. Проте ця цифра не була сталою. Власних друкованих видань УКП в

губернії у той час не мала. Вплив на населення оцінювався чекістами як слабкий. Водночас, вони зауважували, що в повітах УКП користувалася авторитетом серед учительства й інтелігенції [9, арк. 7, 15].

Губернський центр місто Полтава не належало до осередків активності укапістів. У лютому 1922 року чекісти звітували, що «виступів УКП не помічено і тут вони себе нічим не проявляють». Попри відсутність керівного центру – губкому УКП, відзначалася наявність на Полтавщині декількох активних парторганізацій – Лохвицької повітової та Мачухівської волосної. Повідомлялося й про конкретні форми їхньої діяльності. Так, у Лохвицькому повіті було організовано Комуністичну юнацьку спілку, яка повністю перебувала під впливом парторганізації УКП. У с. Луки того ж повіту зафіксували «активний виступ проти компартії» члена парткому УКП Карпенка з провокаційними випадками проти КП(б)У. Зокрема, він заявив, «що там засилля золотопогонників», за що був заарештований [9, арк. 7]. Наведений факт свідчить, що реакція більшовиків на публічні прояви критики, образливі чи провокаційні висловлювання на їхню адресу була миттєвою й жорсткою.

Чекісти вимушені були визнати, що парторганізація УКП в с. Мачухи Полтавського повіту користувалася авторитетом серед місцевого населення, оскільки багато членів УКП були делеговані до виконкому Мачухівської волості. Очолював Мачухівську укапістську організацію колишній волосний військовий комісар Максим Сорока. Її члени намагалися відстоювати й пропагувати свою партійно-політичну програму, зокрема, були «помічені у виступі проти Компартії, особливо в питанні про організацію Червоної армії». Між окремими укапістами Харкова і Мачух велось листування, де сторони обмінювалися думками про «поточний момент» [9, арк. 7]. Отже, на місцевому рівні окремі члени УКП, використовуючи можливість легального існування, намагалися поширювати і відстоювати свої програмні вимоги у сфері національно-державного будівництва.

Із часом становище УКП в регіоні погіршувалося. Наприкінці 1922 року чекісти констатували повний розвал і розпад укапістських парторганізацій на Полтавщині й перехід їхніх членів у КП(б)У. На теренах губернії фактично залишалася незначна кількість розпорошених укапістів, не згуртованих в організацію. Зокрема станом на 1 січня 1923 року на негласному оперативному обліку Полтавського губвідділу ДПУ перебувало 50 членів УКП [10, арк. 128]. Попри невтішну оцінку становища укапістів на Полтавщині, співробітники губвідділу ДПУ зафіксували у цей період декілька яскравих випадків «агітаційних виступів окремих осіб». Останні, щоправда, за оцінкою самих чекістів, не завдали шкоди ані радянській владі, ані більшовицькій партії. Так, в с. Губське Лубенського повіту при призначенні етнічного росіянина на посаду голови волосного виконкому, укапіст Трохим Панченко, за словами чекістів, спробував «зіграти на національних почуттях селян», тобто збурити суспільні настрої. Проте ця спроба не вдалася «завдяки вжитим заходам» [10, арк. 128]. Очевидно, спрацьовувала оперативність співробітників органів держбезпеки, які відслідковували подібні процеси й швидко реагували на них. З іншого боку, «очікуваний виступ укапістів з протестом проти продподаткової компанії не виправдався; агітація спостерігалася лише в незначних поодиноких випадках» [10, арк. 128].

На початку 1923 року спостерігалися поодинокі випадки активізації укапістів у Золотоніському і Лубенському повітах. Зокрема, у січні-лютому в Лубенському повіті Сергій Порш взявся за справу формування осередку УКП. Він почав шляхом розповсюдження відповідної літератури пропагувати ідеї, вербувати співчуваючих у Лубнах, а також намагався відновити обірваний минулого року зв'язок із Києвом. У створенні осередку йому допомагав Андрєєв. У результаті, вдалося загітувати 9 співчуваючих осіб. Однак призначене на 6 лютого організаційне зібрання осередку не відбулося через від'їзд С. Порша у службових справах. А в березні 1923 року С. Порш узагалі припинив політичну діяльність. Чекісти зафіксували його тяжку хворобу, що й зумовило відхід від справ [2, с. 151; 11, арк. 21-21 зв., 35].

Упродовж січня-квітня 1923 року чекісти повідомляли про ведення агітації «за УКП», «проти КП(б)У» в Золотоніському повіті/окрузі укапістом Іваном Ткаченком. Останній прибув із Києва, був мешканцем села Драбове Золотоніського повіту. Роз'їжджаючи повітами, він намагався завербувати співчуваючих [11, арк. 21, 35, 60]. Утім, як повідомляли чекісти у липні 1923 року, спроба І. Ткаченка створити укапістську організацію в с. Драбове успіху не досягла. Він у приватних бесідах дискутував із деякими членами КП(б)У й отримав від них пропозицію відкрито виступити на диспуті. Однак, так і не зробивши цього, виїхав до Києва. Очевидно, що наслідки пропагандистської роботи І. Ткаченка не минули безслідно. Чекісти звітували, що в с. Драбове в розмовах селян лунало негативне ставлення УКП щодо вивезення хліба за кордон [11, арк. 124].

Попри фактичну відсутність організованої діяльності укапістів на території краю, співробітники Полтавського губвідділу ДПУ продовжували відстежувати їхню роботу й нейтралізувати її прояви. Так, у звіті за січень-лютий 1923 року у пункті «Заходи і перспективи роботи» вони зауважували: «Заходами боротьби з УКП. Поки обираємо агітаційний спосіб, шляхом контакту з організаціями КПБУ ...» [11, арк. 21-21 зв].

Поряд із цим, одним із напрямів боротьби органів ДПУ проти УКП було інспірування самоліквідаційних настроїв. У зв'язку з цим у звіті за квітень 1923 року чекісти повідомляли, що на місця було розіслано вказівки щодо можливості здійснення підготовчої роботи зі скликання з'їзду УКП. Утім надалі проведення роботи у реалізації цього напрямку унеможлилювала відсутність парторганізацій УКП на Полтавщині [11, арк. 60, арк. 89].

Вочевидь, складником цього процесу була практика публікації в пресі заяв членів УКП про вихід партії та прохання прийняти їх в лави КП(б)У. По-суті вона використовувалася більшовиками з метою морально-психологічного тиску на укапістів, поглиблення деморалізації, розколу їхніх лав і свідчила про внутрішню кризу в УКП. Так, у травні 1923 року у Полтаві відбувся остаточний розрив (вихід) з УКП з публікацією відповідного оголошення в місцевій газеті «Голос Труда» Андрія Животкова, Володимира Животкова і Адама Кособуцького. Вони мали намір перейти до КП(б)У. Цю подію можна вважати резонансною, адже названі особи належали до керівної верхівки УКП: в 1921 році В. Животков був членом ЦК УКП, А. Кособуцький – губкому УКП Донбасу, А. Животков – ЦК УКРІОСу. Така ж ситуація спостерігалася і в Лубнах, де секретар УКП Лубенського округу Сергій Порш «відмовився від організації УКП» і мав намір вступити в КП(б)У після отримання рекомендації від комуністів у Полтаві [11, арк. 85, 89]. У зв'язку з цим у звіті за травень 1923 року у пункті «Заходи боротьби і перспективи ДПУ» чекістами зазначалося: «Вказівку Центру про агітацію за розпад УКП вдається частково, як видно із звіту, виконати лише в частині одноосібних визнань переваг КПБУ ...» [11, арк. 85]. Отже, це свідчить про причетність спецслужб до розгортання подібних ліквідаційних процесів щодо альтернативних партій.

Про вплив описаної події на настрої укапістського середовища краю висловлювався секретар Полтавського губкому КП(б)У в політичній доповіді за травень 1923 року, адресованій ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б). Він прямо вказував на «розкладання» серед активних діячів УКП, особливо в зв'язку з розміщенням оголошення членів ЦК у «Голосі Труда» про вихід з УКП членів ЦК із проханням прийняти їх у лави більшовицької компартії [12, арк. 36].

Водночас, на тлі публічного розриву укапістів із своєю політсилою, розкладання їхніх осередків, чекісти зафіксували поодинокі вияви активізації. Так, у травні 1923 року у Великих Сорочинцях Миргородського району Лубенського округу зафіксовано інцидент, спричинений інструктором УКП Митрофаном Курочкіним, що прибув із Києва. На зібранні селян, влаштованому з приводу вбивства більшовицького діяча Воровського, він виступав перед публікою з критикою радянської влади, розтлумачував програму УКП. Можна припустити, що зміст промови мав гострий характер, адже нею, за словами чекістів, укапіст намагався збурити присутніх селян проти КП(б)У і радянської влади. Утім йому не вдалося уникнути покарання. Лубенським окрвідділенням ДПУ М. Курочкіна притягнули до відповідальності, й у якості запобіжного заходу з нього взяли підписку про явку до губвідділу ДПУ в Полтаві. Оскільки останнє він не виконав, у червні чекісти розгорнули пошуки його місцеперебування. А вже у звіті за липень вони повідомляли, що М. Курочкін виїхав у Київ, тому його справу передали до Київського губвідділу ДПУ [11, арк. 85, 89, 124].

У липні 1923 року оперативники повідомляли, що виїзд із с. Луки Лохвицького району Роменського округу деякої кількості членів КП(б)У і комсомолу у зв'язку з проведенням територіальної реформи, зумовив пожвавлення укапістів колишнього Лукського осередку УКП. Зокрема, в останніх існувала тенденція до відновлення парторганізації в с. Луках. Вона виявилася у проведенні укапістами внутрішньопартійної роботи, регулярних зібрань по п'ятницях. Крім цього, у липні в с. Черняхівка Ковалевського району Золотоніського округу укапіст Матвій Крамний опублікував у «Живій газеті» вірш антибільшовицького змісту, чим привернув до себе увагу співробітників органів ДПУ [11, арк. 124, 125-125 зв.].

Значний вплив на подальшу долю УКП мало рішення Комінтерну про необхідність її злиття з КП(б)У, ухвалене у грудні 1924 року. До початку 1925 року більшість осередків УКП на Полтавщині повністю дезорганізувалися. Як наслідок у регіоні залишилися лише два осередки УКП – у Полтаві та Лохвиці, при цьому останній фактично не діяв.

З іншого боку, чекісти відзначали існування впливу УКП у студентському середовищі Полтавського Інституту народної освіти (ІНО). За їхнім висновком студентський склад цього навчального закладу був «... найреакційнішим ...», де здебільшого не викорінена ще жовто-блакитна ідеологія ...». Разом із тим вони зауважили, що більшість членів Полтавської організації УКП на той час походила з числа тогочасних та колишніх студентів ІНО [2, с. 152; 13, арк. 41].

Разом із тим на початку січня 1925 року продовжувався вихід окремих осіб із партії. Так, у Лохвицькій організації 4 особи подали заяви в пресі про вихід з УКП і розрив з її ідеологією [13, арк. 15]. При цьому для Полтавської парторганізації УКП було характерним поповнення її лав новими кандидатами уже після ухвалення постанови Комінтерну про злиття, зокрема, шляхом затвердження зворотнім числом «стажерів» у якості кандидатів [13, арк. 40]. У результаті на початку лютого укапістська парторганізація у Полтаві нараховувала 3 дійсних члени, 10 кандидатів і 5-7 стажерів [14, арк. 93]. Загалом, діяльність активу Полтавської організації УКП у лютому була зосереджена на підготовчій роботі по скликанню губернської наради УКП, вироблення резолюцій тощо [15, арк. 1]. Крім цього, у лютому укапісти у Полтаві влаштовували зібрання марксистського гуртка, на яких ставилися питання про значення революції 1905 року, троцькізм і т.п. [13, арк. 100].

У свою чергу Лохвицька організація УКП почала розкладатися ще до згаданої вище постанови Комінтерну, й будь-яких форм діяльності в січні-лютому 1925 року не проводила. На початку березня в ній нараховувалося всього 3 особи. Із них лише секретар Т. Табурянський займався партійною роботою, в той час як інші двоє – зовсім бездіяли і не підтримували між собою зв'язку [15, арк. 3].

23 лютого 1925 року Полтаву, дорогою до Києва, відвідав член політбюро УКП Авдієнко. Він виголосив період місцевими укапістами гостру за змістом доповідь стосовно взаємовідносин УКП із КП(б)У. Він уважав, що після злиття укапісти мали твердо стояти на своїх попередніх позиціях і в подальшому розповсюджувати ідеї УКП. За оцінкою чекістів, промова Авдієнка справила на слухачів сильне враження, підбадьорила і пожвавила їхній настрій, зміцнила віру в правильності обраної тактики і позиції УКП [15, арк. 1-3]. Отже, фактично Авдієнко розглядав вступ усіх укапістів до КП(б)У не з подальшою асиміляцією і розчиненням в її лавах, а з продовженням реалізації через неї своїх ідеологічних постулатів.

26 лютого 1925 року в Полтаві відбулася губернська нарада УКП. Серед інших в її роботі взяли участь секретар Лохвицької організації УКП, один член УКРЮСу, а також завідувач агітпропвідділу Полтавського губкому КП(б)У. На ній було оформлено офіційне приєднання до резолюції Комінтерну про розпуск УКП і злиття з КП(б)У, а також проведено вибори делегатів на всеукраїнський з'їзд УКП у Харкові [2, с. 152; 13, арк. 167; 14, арк. 94; 15, арк. 3].

Як повідомляли чекісти, рішення всеукраїнського з'їзду УКП про саморозпуск і входження в КП(б)У не задовольнили ані його полтавських делегатів, ані членів Полтавської організації УКП загалом. На з'їзді полтавські делегати були названі угодовцями з огляду на включення, за наполяганням губкому УКП, до своєї резолюції пункту, неприйняттого для УКП. Предметом невдоволення став механізм прийому в КП(б)У, що мав здійснюватися в результаті персонального розгляду анкет членів і кандидатів УКП, а не шляхом масового злиття двох партій. Відтак існувала вірогідність того, що не всі укапісти могли безперешкодно потрапити до лав КП(б)У [16, арк. 6]. Утім Полтавське губбюро УКП продовжувало в березні здійснювати підготовчу роботу щодо ліквідації парторганізації згідно постанови з'їзду [16, арк. 6, 37].

На засіданні бюро губкому КП(б)У від 12 березня 1925 року було розглянуто постанову паритетної комісії стосовно прийому членів УКП у КП(б)У. У результаті агітпропвідділу доручили негайно перевести укапістські марксистські гуртки в більшовицьку партійну мережу, виділивши керівників і втілити в життя постанову про архіви УКП.

Отже, аналіз документів свідчить про фактичну відсутність на Полтавщині у 1920-1925 роках активно діючих партосередків УКП. Укапісти на території окремих районів/округів і населених пунктів краю відзначалися персональною активністю, намагаючись відстоювати свою програму, нерідко вдаючись до критики політики влади. Утім, не маючи реальних важелів впливу на державну політику, УКП не вдалося реалізувати свою програму національно-державного будівництва як на Полтавщині, так і в республіці в цілому. Застосування більшовиками щодо осередків та представників УКП на місцях різних утисків, репресій, тактики розкладання членських рядів організації призвело до публічного виходу укапістів з партії та переходу в лави КП(б)У. У підсумку політичний шлях Української комуністичної партії завершився повним

саморозпуском її партійних осередків і входженням укапістів до лав КП(б)У. Пізніше, у період масових репресій, чимало колишніх укапістів стали їхніми жертвами.

Список використаних джерел

1. Бабенко Л. Л. Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-их років : навч. посіб. / Л. Л. Бабенко, С. М. Ляхівненко. – Полтава : АСМІ, 2009. – 120 с.
2. Ревергук В. Я. У боротьбі за волю України (Визвольні змагання на Полтавщині 1920-1925 рр.) / В. Я. Ревергук. – Полтава : Полтавський вісник, 2000. – 186 с.
3. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 6.
4. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 8.
5. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 9.
6. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 10.
7. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 13.
8. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 28.
9. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 50.
10. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 49.
11. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 80.
12. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 74.
13. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 143.
14. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 146.
15. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 147.
16. ДАПО. – Ф. П-9032. – Оп. 1. – Спр. 144.

D. V. Statsenko

UKRAINIAN COMMUNIST PARTY IN POLTAVA REGION IN THE LIGHT OF ARCHIVAL SOURCES (THE FIRST HALF OF 1920)

In the article based on unpublished archival documents the forms of activity and the process of ascent from the political arena of Poltava region of the party society of the Ukrainian Communist Party (UCP) are revealed. In the Poltava region, the Ukrainian Communist Party had an extensive network and support for the political program, its social and national components. Attention is focused on the features of the ideology of the party views on national issues, which determined the conflict-based nature of its existence in the conditions of the Bolshevik dictatorship. Special attention is paid to the analysis of the manifestations of the political activity of the Ukapists on the ground in the absence of an actual ramified party network in the region. In particular, there are facts of mass dissatisfaction with the policy of the Bolsheviks, the withdrawal from the rows of the Communist Party of the Bolsheviks of Ukraine (CPBU) by the leaders of the Kobelyatsky district and joining the Ukrainian Communist Party(UCP).

In this connection, the involvement of the Soviet secret services (UEC – SPA) in the process of internal expansion of this political force through provocations, repressive pressure, discrediting of its individual members, etc. is shown. The archival documents testify to the establishment of close political oversight by members of organizations UCP. Security officers have information on the number of members and the effectiveness of the party branches, analyzed the dynamics of their political attitudes.

The reasons for criticizing the internal policy of the Bolshevik authorities are shown by the members and sympathizers of the UCP. There are attempts to organize actions against the measures of Soviet government and their consequences. The Bolsheviks, through means of agitation and propaganda, tried to persuade the Okapists of Poltava region to voluntarily enter the CPBU. Based on archival materials, the article personalizes the processes of party life, internal connections and specific events. As a result of the Bolsheviks' implementation of the course on the formation of a one-party system, the political path of the UCP culminated in the self-liquidation and the entry of the remains of the organizations of the Okapists of Poltava region to the ranks of the ruling Bolshevik Party. The archival sources convincingly demonstrate the hopelessness of the activities of non-Bolshevik parties under dictatorship.

Keywords: *Ukrainian SSR, Poltava region, Ukrainian Communist Party- UCP, Communist Party of the Bolsheviks of Ukraine- CPBU, All-Ukrainian Extraordinary Commission – UEC, State Political Administration – SPA.*

Надійшла до редакції 28 вересня 2017 року

* * *

Хроніка

У ПОЛТАВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ В.Г. КОРОЛЕНКА НАУКОВЦІ ОБГОВОРЮВАЛИ ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

25-26 жовтня 2017 року в ПНПУ імені В.Г. Короленка відбулася VI Всеукраїнська наукова конференція «Держава і Церква в новітній історії України». Цей науковий форум був започаткований кафедрою історії України ще в 2006 році й відтоді раз на два роки збирає у Полтаві дослідників історії релігії та Церкви з усіх кінців України, а в окремі роки конференція розширювалася до міжнародного рівня. До українських вчених долучалися колеги з Румунії, Молдови, Білорусі, Російської Федерації, Польщі, Німеччини. Цього року обговорення проблем релігійного різноманіття України, його філософських, культурологічних, правових аспектів відбувалося з урахуванням загальнодержавних пріоритетів, зокрема відзначення 500-ліття Реформації, яка справила величезний вплив на релігійне життя Європи і світу, започаткувала появу протестантських релігійних течій.

У 2017 році громадськість України та віряни Української Греко-Католицької церкви (УГКЦ), також, відзначали 125-ліття з дня народження видатного українця, патріарха УГКЦ Йосифа Сліпого. Його життя стало справжнім подвигом у боротьбі за збереження віри і права на існування УГКЦ. Вона формально припинила своє існування у березні 1946 року, коли на Львівському церковному соборі, організованому партійними та чекістськими органами, була скасована Берестейська церковна унія 1596 року і греко-католики увійшли до лона православ'я. Патріарха Й. Сліпого заарештували у Львові 11 червня 1945 року і після цього в ув'язненні та на засланні він провів довгих 18 років. Після клопотання світової громадськості, Ватикану в 1962 році радянське керівництво дозволило йому залишити СРСР. Одна з секцій конференції й присвячувалася питанням діяльності УГКЦ та її патріарха.

Цьогоріч до Полтави приїхали науковці з Києва, Одеси, Львова, Харкова, Чернігова, Ніжина, Запоріжжя, Умані, Рівного, Тернополя, а також Олена Барсук з Білорусі. Всього до програми наукової конференції було включено 97 доповідей. Традиційно пленарні та секційні засідання відвідують представники духовенства різних конфесій, вчителі, полтавці, які цікавляться історією державно-конфесійних відносин.

Полтава після Києва і Львова є визнаним центром дослідження проблематики, пов'язаної з історією діяльності релігійних конфесій, державної політики щодо релігії у ХХ – на початку ХХІ століття, механізмів антирелігійної стратегії у радянську добу. Це визнання Полтава отримала завдяки багаторічній праці на ниві наукових досліджень у галузі історії державно-конфесійних відносин на базі академічного релігієзнавства доктора історичних наук, академіка Національної академії педагогічних наук України, ректора ПНПУ імені В.Г. Короленка упродовж 1990-2008 років Володимира Олександровича Пашенка. Ним була започаткована наукова школа – когорта учнів і послідовників, які продовжують розробляти перспективні наукові проблеми, що знаходять відгук у суспільстві та науковому середовищі. Серед них можна назвати докторів історичних наук Юрія Волошина, Аллу Киридон, Людмилу Бабенко, Романа Сітарчука, Сергія Гладкого, кандидатів історичних наук Юрія Вільхового, Олексія Гуру, Тамару Нагорну, Каріну Пивоварську, Віталія Нагорного, Леоніда Швеця, Олександра Лахна та ряд інших науковців з-поза меж Полтави. Учасники наукової школи стали основою для створення Полтавського відділення Української асоціації релігієзнавців (голова – професор Р.А. Сітарчук), офіційним центром якої є кафедра історії України ПНПУ імені В.Г. Короленка (завідувачка – професор Л.Л. Бабенко).

У 2017 році виповнилося б 70 років академіку В.О. Пашенку. Тому в рамках роботи конференції було окремо проведено круглий стіл «Академік В.О. Пашенко та його наукова спадщина» з ушанування його пам'яті. Учасники передовсім відзначали титанічну працездатність вченого, адже його опубліковані праці налічують більше чотирьохсот найменувань, серед них 16 авторських монографій, численні колективні видання та статті, підручники й посібники. У своєму слові ректор ПНПУ імені В.Г. Короленка професор М.І. Степаненко наголосив, що В.О. Пашенко

був новатором у науці, не боявся братися за складні теми та нерозроблені джерела. Так, ним було започатковано новий напрям гончарознавства – він, на відміну від літературознавців, намагався досягнути постать видатного письменника Олесь Гончара у контексті суспільно-політичного виміру радянської дійсності. У 2006 році побачила світ перша книга Володимира Пащенка про Олесь Гончара – «Гончарова правда про духовність і церкву», яка швидко знайшла своїх поціновувачів. Учений відразу ж розпочав роботу над другою книгою з промовистою назвою «Олесь Гончар у тоталітарній системі». Процес наукового пошуку й осмислення обраної теми трагічно обірвався 19 квітня 2010 року, коли добіг кінця його земний шлях.

Родина В.О. Пащенко передала на зберігання до наукової бібліотеки ПНПУ імені В.Г. Короленка особистий архів ученого, в ході впорядкування якого було виявлено рукопис останньої незавершеної монографії. Її текст підготували до друку ректор М.І. Степаненко, завідувач кафедри історії України Л.Л. Бабенко, директор бібліотеки В.В. Орехова. Видання було презентоване поважному зібранню. Бібліотека підготувала анотований покажчик книжкової колекції В.О. Пащенко, яка увійшла до її фондів, а ще раніше – біобібліографічний покажчик його робіт. Доктор історичних наук О.І. Уткін (м. Київ) у виступі зауважив, що праці В.О. Пащенко продовжують залишатися одними з найбільш цитованих у своїй галузі.

Добре слово про свого земляка мовили гості з Решетилівщини, де Володимир Пащенко входить до золотого фонду почесних громадян району. На Решетилівщині продовжується проведення футбольного турніру його імені, створена музейна кімната у школі рідного села. Поділилася спогадами про багаторічне спілкування на малій батьківщині В.О. Пащенко у селі Дружба Шевченківський сільський голова Ніна Михайлівна Підгорна. Коріння його життєвої сили і духовності йде від землі, батьків-трудолюбів, наголосила вона.

Два дні роботи минули для учасників конференції в обговореннях доповідей, плідних дискусіях, обміні думками, зустрічах із магістрантами та студентами-істориками, екскурсійних прогулянках осінньою Полтавою.

Побачив світ збірник наукових статей за матеріалами конференції: *Держава і Церква в новітній історії України: збірник наукових статей за матеріалами VI Всеукраїнської наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (25-26 жовтня 2017 року)*. – Полтава: Астрія, 2017. – 369 с. До збірника увійшли 36 статей учасників наукового форуму. Серед авторів – визнані в Україні та за її межами дослідники історії державно-конфесійних відносин, методологічних і філософських засад осмислення ролі релігії у житті людства, сучасного становища окремих конфесій тощо. Це П.Л. Яроцький, О.І. Уткін, Д.В. Веденєєв, А.М. Киридон, О.П. Тригуб, Л.Л. Бабенко, Р.А. Сітарчук, В.В. Шевченко, П.М. Ямчук, П.А. Кравченко, І.М. Петренко, В.В. Титаренко, Р.А. Горбань, В.В. Олянич, Ю.В. Вільховий та інші.

Порушені вченими проблеми охоплюють широкий тематичний спектр. Так, О.І. Уткін присвятив статтю глобальному осмисленню статусу Церкви як підстави соціально-політичної характеристики стану українського суспільства на різних етапах його історичного розвитку. Він убачає у ставленні до релігії право свободи совісті людини як ступінь цивілізаційної зрілості, виокремлює періоди загострення гонінь на окремі конфесії, зокрема православ'я, та визначає як наслідок ціннісні втрати духовних орієнтирів. Відомий дослідник історії протестантизму П.Л. Яроцький пропонує ретроспективу поширення його деномінацій на українських землях у контексті європейської Реформації. Учений показує як ранні форми протестантизму і його сприйняття українською ментальністю, так і сучасний стан, кількісні і якісні характеристики. Тема протестантизму розглядається також у публікаціях В. Титаренко, В. Шевченка, П. Міхневича, Ю. Вільхового, О. Лахна, О. Тищенко, Д. Сень.

Професор А.М. Киридон запропонувала теоретико-методологічний дискурс біографістики у контексті історико-релігійних студій. Дослідниця наводить чимало аргументів на користь актуалізації теоретичних підвалин створення наукових біографій діячів церковно-релігійного життя.

Суттєвим внеском у дослідження обговорюваної проблематики є розширення джерельної бази, введення в обіг нових неопублікованих архівних джерел. Відповіддю на наукові виклики є статті Д.В. Веденєєва і Л.Л. Бабенко, які присвячені релігійній ситуації у повоєнні десятиліття, яка висвітлюється на основі архівних матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Йдеться передовсім про цілком таємні директивні документи, які розкривають оперативно-агентурні технології спецслужб щодо Православної та Римо-Католицької конфесій.

Загалом на сторінках опублікованих статей, вміщених у збірнику, вдумливий читач знайде чимало нових ідей і концептуальне вирішення наукових гіпотез, постановку нових дослідницьких

завдань і їх наукове вирішення, фактологічне підтвердження висновків та узагальнень. Книга розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, кому небайдуже історичне минуле нашої країни.

Л. Л. Бабенко

* * *

«РЕАЛІЇ ТА ТАЄМНИЦІ ШЛЯХІВ НАЩАДКІВ ІМПЕРАТОРА АШОКИ»: ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІНДОЛОГІЇ У ПОЛТАВІ

16 грудня 2017 року в приміщенні Полтавського художнього музею (Галерея мистецтв) відбулася XIX Всеукраїнська науково-практична конференція із міжнародною участю «Реалії та таємниці шляхів нащадків імператора Ашоки». Вона була присвячена актуальним науково-теоретичним, соціокультурним і міжнародним проблемам індології.

Конференція проходила під егідою міжнародного товариства «Україна-Індія» та Всеукраїнської асоціації індологів за підтримки посольства Індії в Україні. Її безпосередніми організаторами виступили Полтавський міський центр українсько-індійської дружби «Шанті», Полтавський художній музей.

Зазначимо, що учасники міського центру «Шанті» традиційно упродовж багатьох років організовують у Полтаві цікаві всеукраїнські та міжнародні наукові форуми. Цього разу на конференцію був запрошений Надзвичайний і Повноважний посол Індії в Україні Манодж Кумар Бхарті з дружиною.

У пленарному засіданні брали участь науковці, викладачі, студенти різних вишів України, учні кількох полтавських шкіл, представники Полтавської ОДА, культурних осередків, громадськості м. Полтави; засобів масової інформації.

Учасників зібрання привітали Манодж Кумар Бхарті (Надзвичайний та Повноважний посол Індії в Україні), О. Сидоренко (Голова Полтавського обласного відділення УФК, заслужений працівник культури України, голова Оргкомітету конференції), О. Лукаш (канд. іст. н., провідний науковий співробітник Інституту всесвітньої історії НАН України, м. Київ, Президент Всеукраїнської асоціації індологів), С. Грицай (президент Полтавського міського центру українсько-індійської дружби «Шанті»), О. Курчакова (директор Полтавського художнього музею «Галерея мистецтв»).

Конференція розпочалася розлогою доповіддю Надзвичайного та Повноважного посла Індії в Україні Маноджа Кумара Бхарті «Індія очима українців: відома і невідома», у якій було зроблено короткий екскурс в історію українсько-індійських відносин. Він проаналізував також історичне минуле індійського народу, визначив світоглядні характеристики його національної ментальності, специфіку культурно-релігійної традиції. Разом із тим Манодж Кумар Бхарті зазначив, що Індія – це сучасна економіка, величезний ринок, невичерпне джерело трудового потенціалу. Посол наголосив на винятковій вазі сучасних українсько-індійських взаємин.

Учасниками зібрання, також, було заслухано доповіді О. Борділовської (д-р політ. н., доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка) «Принципи ненасилля в сучасній Індії»; Ю. Вільхового (канд. іст. н., доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ імені В.Г. Короленка) «Праслов'янські вірування у контексті індоєвропейської світоглядної системи»; О. Борзенко (канд. екон. н., провідний науковий співробітник Інституту економіки та прогнозування НАН України, м. Київ) «Индийский опыт создания информационной кампании»; Є. Реутова (старший викладач кафедри східної філології факультету сходознавства Київського національного лінгвістичного університету) «Шоу заклінателів змії і скорпіонів (із гіндімовної поезії Екнатха)»; Н. Беседіної (канд. іст. н., доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ імені В.Г. Короленка) «Жінки в національно-визвольному русі Індії: Сароджині Найду»; С. Грицай (президент Полтавського міського центру українсько-індійської дружби «Шанті») «Санскарары – древнеиндийские обряды и обычаи: роль и применение в современной жизни индийской семьи»; Н. Самойленко (канд. іст. н., співробітник Полтавського міського центру українсько-індійської дружби «Шанті») «Полтавщина в українсько-індійських зв'язках»; А. Костенка (викладач історії Полтавської гімназії «Здоров'я» №14) «Бабасахєб Бхімрао Амбедкар – фундатор конституції Індії»; Г. Бафталовської (директор Чутівського краєзнавчого музею) «Індолог з Чутового – наш земляк Павло Григорович Ріттер»; С. Пчелякової (викладач російської мови та літератури) «Жизнь и творчество Рабиндраната Тагора»; В. Чжен (завідувачка кафедри Київської гімназії східних мов №1) «Конфуцианский

канон: образовательный аспект»; Ройчурамоні Арнаба (представник інституту «Сердечність» в Україні) «Програма «Сердечність», її роль та значення для суспільства. Пранаяма. Медитація»; О. Хорошун (магістр практичної психології) «Географія, масштаби и мотивы вегетарианства в Индии».

Вони розкрили зміст різноманітних теоретичних і практичних аспектів соціального, економічного, історичного, релігійного, етнографічного, політичного і культурного розвитку Індії, сторінки історії давніх індо-слов'янських і праукраїнських релігійних зв'язків. Аналізувався вплив стародавніх звичаїв і обрядів на сучасне життя індійських сімей.

У форматі роботи конференції працівники Полтавського художнього музею провели виставки книг, періодичних та інформаційних видань із проблем індології. Надзвичайний та Повноважний посол Індії в Україні Манодж Кумар Бхарті дав для представників полтавських мас-медіа кілька розлогих інтерв'ю, у яких висловив подяку організаторам конференції за її високий рівень проведення, а також упевненість, що «полтавська традиція», яку постійно продовжує центр українсько-індійської дружби «Шанті», буде популяризуватися і зміцнюватися в Україні, оскільки вона є позитивною і має велику підтримку громадськості.

У роботі конференції брали активну участь викладачі кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Делегацію викладачів і студентів історичного факультету очолив проректор із наукової роботи, доктор географічних наук, доцент С. Шевчук.

Варто зазначити, що викладачі кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії з профорієнтаційною метою залучили до участі в конференції учнів полтавських шкіл №8 і №14 (учителі історії А. Костенко та І. Рева). Спілкування з учасниками конференції викликало у молоді справжнє захоплення і жвавий інтерес. Маємо сподівання, що усі вони поповнять лави нашої дружньої короленківської родини.

Ю. В. Вільховий, Р. О. Басенко

* * *

Критика та бібліографія

Бублик Л. Скромний син землі Перемиської – отець Партеній Петро Павлик / Л. Бублик. – Львів : Місіонер, 2018. – 118 с., іл.

На відміну від багатьох праць про життєвий шлях видатних діячів, які відійшли у вічність, ця невелика за обсягом книга присвячена людині, що продовжує свій земний шлях, маючи за плечима майже століття. Львівську дослідницю Людмилу Бублик до цієї теми, за її власним визначенням, привело Боже провидіння. Займаючись вивченням історії Греко-Католицької церкви та діяльності патріарха Йосифа Сліпого, авторка працювала не лише з архівами, але й накопичувала матеріали усної історії, спілкуючись із тими людьми, котрі особисто знали патріарха, сприяли його визволенню з радянських таборів та адаптації у Європі. На запрошення Релігійного Товариства Українців-Католиків «Свята Софія» вона двічі побувала у Римі, де мала багатогодинні бесіди з отцем Іваном Музичкою – багаторічним соратником патріарха в Італії. Саме той порадив авторці книги побувати у Студіоні – монастирі отців студитів у Кастель-Гандольфо, заснованому Блаженнішим Йосифом у 1965 році. На шляху до Студіону доля подарувала дослідниці знайомство з владикою Глібом Лончиною, єпископом для українців-католиків у Великобританії єпархії Пресвятої Родини у Лондоні, разом з яким вони й завітали до отця Партенія Петра Павлика, людини непересічної, з глибоким внутрішнім світом і великою любов'ю до України.

До слова, владика Гліб Лончина побував у Полтаві 6 березня 2017 року під час проведення у Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка наукового симпозиуму «Патріарх Йосиф Сліпий – знайомий і незнаний» у рамках відзначення 125-ліття патріарха, організованого Інститутом історії Церкви УКУ (директор О. Турій), Київським центром УКУ та кафедрою історії України ПНПУ імені В.Г. Короленка. Виступ високоповажного гостя з Лондона на тему «Патріарх Йосиф – в'язень Христа ради ...», насичений маловідомими фактами, емоційний і урочистий, запам'ятався учасникам наукового зібрання.

Книга, про яку йде мова, має своєрідну структуру й стиль. Вона поєднує в собі суворе слідування науковій методології та образний, яскравий мовленнєвий стиль. Зміст побудований у вигляді розмови з головним героєм, отцем Партенієм, на тлі історичних подій: виселення його родини з батьківщини, переслідування УГКЦ по обидва боки українського кордону, облаштування життя українців на поселеннях. Чому авторка обрала за предмет дослідження розповідь саме про нього? Відповісти на це питання можна цитатою з її книги: «Колись я назвала скромним творцем історії отця Івана Музичку. Людину, яка старалася ніколи не виходити з тіні Глави Церкви, але була його правою рукою, лівою півкулею і надійною опорою. Отець Партеній – ще один із когорти скромних творців історії, з ким мені пощастило особисто завітати. Залишивши батьківщину, родину, друзів у юнацькому віці 16-ти років, він твердо став на шлях чернечого служіння і вже понад вісім десятиліть впевнено прямує по життю твердим кроком. Став ченцем-аскетом, який відмовився від навіть найпростіших вигод. Вдумливим і всесторонньо обізнаним науковцем, глибоким і знаючим мистецтвознавцем. Священником-провідником, досконалим взірцем як для релігійних діячів, так і для мирян. Вірним сином своєї землі, з якою розлучився назавжди. Перебуваючи так далеко від Батьківщини, щоденною тихою невтомною працею о. Партеній зробив для України подекуди більше, ніж не один голосний патріот» (с. 5).

Перша частина книги наближає читача до історії монастиря святого Ніла, заснованого у 1004 році в італійському гірському містечку Гроттафератта, у якому отець Партеній провів усе своє свідоме життя. У цьому осередку християнства східного обряду у XX столітті в різний час перебували очільники Української Греко-Католицької церкви Андрей Шептицький, Йосиф Сліпий і Любомир Гузар. Тут була відкрита одна з перших у Західній Європі друкарня, а в XX столітті ченці монастиря друкували всі українські церковні книги. Нині в цьому приміщенні влаштований музей друкарства. Ця професійна справа й визначила майбутнє о. Партенія Павлика. На пропозицію архімандрита монастиря св. Ніла Берберіні митрополит Андрей Шептицький направив на навчання друкарству п'ятьох молодих українських хлопців, аби в перспективі заснувати і в Україні монастир з друкарнею.

Далекого 1936 року о. Партеній приїхав до Гроттафератти. Не вдаючись до переказу змісту книги, зазначимо, що завдяки наполегливій подвижницькій праці він став професором-мистецтвознавцем, іконописцем, блискуче оволодів латиною і грецькою мовою, написав численні статті з мистецтвознавства. Крім того, о. Партеній створив іконостаси у чотирьох українських церквах у Великобританії, розписував святині в Італії, Німеччині, США, оволодів мистецтвом реставрації. Але варто наголосити, що справою всього життя все ж стало книговидавництво, до чого й наставляв митрополит А. Шептицький. У книзі є багато цінних фактів, що характеризують ділові та особисті якості о. Партенія, показують спільну працю з соратниками, подвижниками чернечого служіння.

Іншою вартою уваги сторінкою життя о. Партенія стало близьке спілкування і спільна праця з патріархом Йосифом Сліпим після приїзду останнього до Риму. «Одним із перших, хто зустрів Блаженнішого в монастирі, – пише Л. Бублик, – був о. Партеній Павлик. Митрополит Йосиф провів тут два тижні – від 9 до 24 лютого 1963 року – і весь цей час о. Партеній був його вірним помічником і товаришем» (с. 31). Надалі вони ніколи не поривали зв'язків.

Авторка рецензованого видання описує різні життєві епізоди героя книги з великою теплотою, показує велич його служіння Богу в усій її людській простоті. У книзі використані матеріали епістолярії, спогади, офіційні документи, які роблять виклад достатньо повним і яскравим. Її зміст ілюструють чудові фотографії, як зроблені авторкою під час роботи над книгою, так і люб'язно надані о. Партенієм з його власного архіву.

Заслуговує позитивної оцінки науково-довідковий апарат, який істотно доповнює книгу. Передусім, це розлогі коментарі, що уточнюють, пояснюють, глибше розкривають окремі події, персоналії, історичний контекст, поняття тощо (с. 74-88). Також дослідниця наводить список джерел, використаних для написання рецензованої праці (с. 89-92), іменний та географічний показник як орієнтир для читача. У «Післяслові» Л. Бублик ще раз повертає нас до питання, а чи треба писати про людей неpubлічних, скромних, котрі не переоцінюють самих себе. І відповідає: «Треба! Для нас, українців, треба! Для збереження нашої національної самосвідомості, для виховання прийдешніх поколінь» (с. 73).

Сподіваємося, що книга знайде шлях до читачів різних аудиторій. Видання належить до того особливого жанру на перетині наукового і науково-популярного, який буде однаково цікавий і студенту, й інтелектуалу, й людині, спраглий за духовністю, й навіть атеїсту, який прагне розгадати феномен віри.

На завершення кілька слів про авторку цього видання. Людмила Бублик – доктор філософії Українського Вільного Університету (м. Мюнхен, Німеччина), перекладач, дипломат, викладач, співзасновниця Ризької Української школи (Латвія), суботньо-недільної школи у Варшаві (Польща). Коло її наукових зацікавлень знаходиться у площині проблем українсько-польських взаємин у XX столітті, взаємин Церкви і суспільства, духовності українського суспільства.

Л. Л. Бабенко

* * *

Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / записав і упорядкував Євген Луцьо. – Т. 2 : Яворів. – Львів : Растр-7, 2015. – 1080 с.

На кризових переломах пошуків ефективного методологічного інструментарію історіописання для дослідників завжди залишається актуальною проблема нових джерел та їх інтерпретації. Метод усної історії, який набув широкого застосування в дослідницькій практиці, виявився одним з найзатребуваніших. Це знайшло свій вияв у численних проєктах, ініційованих в Україні та країнах Європи, грантових програмах тощо. Оповідні джерела колишніх в'язнів концтаборів, оstarбайтерів, жертв Голодоморів, які вижили, учасників та очевидців різних подій є безцінним фондом народної пам'яті про минуле нашої країни. Комплекс джерел усної історії перебуває на перетині міждисциплінарних зв'язків, тому одне оповідне джерело може включати інформаційний ресурс з історії, етнографії, фольклористики, географії тощо. Отже, мова йде про важливу для історичної науки джерельну базу, яка має невичерпний інформаційний потенціал.

У контексті порушеної проблеми заслуговує на увагу оригінальне наукове видання, створене під егідою Інституту народознавства НАН України – збірник матеріалів народної оповідної традиції про національно-визвольну боротьбу жителів Яворівщини (Яворівський район Львівської області – Р.С.) у ХХ столітті. Його автор і упорядник Євген Андрійович Луцьо, кандидат філологічних наук, багато років працює над проєктом «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців». У планах дослідника – видати кільканадцять томів уже зібраного, записаного на магнітні носії й обробленого матеріалу. Вже вийшли друком том 1 і том 2, наступних чотири тому очікують виходу у світ, інші – готуються до друку. До рецензованого видання увійшли 49 записів-оповідей жителів міста Яворова. Автор провів титанічну роботу з пошуку респондентів, попередньої підготовки, технічної обробки записів, що заслуговує захоплення й високої оцінки. Відзначимо й високу поліграфічну якість рецензованого видання, яке нараховує понад тисячу сторінок, та вдале вирішення оформлення обкладинки книги.

Книга засобами оповідного матеріалу, упорядкованого Є.А. Луцьом, занурює читача у драматичний період Другої світової війни, події створення і діяльності Української Повстанської армії на окупованих землях та антирадянського підпілля повоєнних років. Автор називає зібрані ним оповіді «народними оповіданнями», «повстанським героїчним епосом», ідентифікуючи їх як «фольклорний жанр». Дозволимо собі зауважити, що таким чином автор штучно звужує аналітичний потенціал та інструментарій опублікованих матеріалів.

Структура книги чітка і зрозуміла. Вона відкривається вступною статтею Є.А. Луцьо «Повстанський героїчний епос і актуальні питання сучасного державотворення». У її змісті автором закладені концептуальні ключі до розуміння теоретичних засад й ідейних мотивацій самого задуму всього проєкту і окремо взятого рецензованого 2-го тому. Автор переконаний, що «особливо багата й цінна епічна традиція виникає та інтенсивно побутує в народів, що змушені вести справедливую збройну боротьбу проти поневолювачів». При цьому він покликається на працю англійського вченого Ентоні Сміта «Національна ідентичність», де зроблено висновок: «...війна мобілізує етнічні почування й національну свідомість, стає об'єднавчою силою в житті спільноти і забезпечує міфами та спогадами наступні покоління. Можливо, саме ця остання функція найглибше впливає на структуру етнічної ідентичності». Отже, Є.А. Луцьо переконаний, що тільки опертя на національну героїчну традицію сприятиме успішному державотворенню.

Дослідник зауважує, також, що навіть в епоху електронних ЗМІ не варто недооцінювати роль і вплив на суспільно-політичні процеси усної епічної традиції, «яка володіє креативним потенціалом епічних ідеалів й цінностей». Влучним є покликання на висновок відомого історика Л. Зашкільняка: «Історія як наука значно програє історії як повісті про цікаві ситуації з життя людей в давнині і тому поступається другій у впливі на суспільну свідомість». Отже, автор переконливо аргументує перспективність усно-історичних досліджень.

У статті аналізується ідейне підґрунтя повстанського епосу. Її автор знаходить приклади жертовності, моральності, честі, віри в національні ідеали як авторів оповідей, так і їх героїв. Погоджуємося, що повстанський героїчний епос є тим джерелом, що об'ємно й різнобічно репрезентує ментальні кращі риси українського народу. Наприклад, оточеному в криївці юнакові чекісти пропонують здатися й спонукають матір просити його про це. Однак той відповів: «Я присягав не тільки державі, я Богу присягав. Я ж присягав, я не можу здатися». Таких прикладів у тексті можна зустріти багато.

У наступній структурній частині – «Слові від упорядника», дослідник репрезентує технології й методи роботи над матеріалом книги, тематичні й жанрові домінанти тощо. Автор також наголошує, що в процесі збирання польового матеріалу не ставив наперед завдання записати уснопоеитичний твір того чи того прозового жанру в його чистому вигляді: «домінантним питанням для нас є тематика: ми прохали людей розповісти, що їм відомо про національно-визвольну боротьбу, пов'язані з нею події, випадки, постаті. Відтак вибір форми викладу залежав від самого оповідача, його безпосереднього чи опосередкованого стосунку до подій чи фактів, про які він розповідав».

Після англійської анотації в книзі йде найцікавіший її складник – власне оповіді жителів Яворова часів воєнного лихоліття й боротьби за національну державність. Вони скомпоновані у три частини. У назву кожної оповіді Є.А. Луцько виніс слова, що є її квінтесенцією, наприклад «Аби то зрозуміти – то самому треба було пережити», «Життя тоді для нас нічого не становило», «Ніхто ніщо не робив «за щось», всі ішли за ідею», «Ми навіть на паркани НКВД клеїли листівки», «Наше підпілля – то була держава в державі» та ін.

Опубліковані матеріали є джерельним ресурсом не лише для істориків. Учені-мовознавці знайдуть у ньому широкий автентичний мовленнєвий контекст, вирізнять як більш літературно сформовані тексти, так і звичайне побутове мовлення з притаманними йому діалектними особливостями, живим колоритом.

Книга містить науково-довідковий апарат, який обіймає 87 сторінок. У «Коментарях» до кожної оповіді автор ретельно добирає інформацію для створення цілісного й повного сюжету. Доречним є також «Словник діалектних і малозрозумілих слів», зважаючи на регіональну специфіку створення усних джерел. Іменний і географічний покажчики, як невід'ємний атрибут наукового видання, роблять працю логічно завершеною, полегшують систему орієнтування у фактах, персоналіях, географії населених пунктів України. Книга, за визначенням автора-упорядника, розрахована як на науковців, так і найширші кола читачів, котрі прагнуть пізнати історію й культуру свого народу.

Р. А. Сітарчук

* * *

ДО 80-ЛІТТЯ ЯРОСЛАВА СТЕПАНОВИЧА КАЛАКУРИ

Цього року відомий український історик, українознавець, науковець-державник, джерелознавець, історіограф, доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ярослав Степанович Калакура відзначив 80-ліття. Енциклопедичність знань, ученість вдачі, педагогічний талант і лекторська майстерність – ці якості вияскравлюють особистість Ярослава Степановича як ученого-дослідника, викладача вищої школи, організатора наукової та навчально-виховної роботи.

Я. Калакура – фахівець у галузі теорії та методології історіографії, історичного джерелознавства, архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Основне місце у наукових пошуках ученого належить збагаченню теоретико-методологічних засад української національної історіографії, цивілізаційному осмисленню історії України, дослідженню культури та ментальності українського народу. У новітніх студіях з історіографії Я. Калакура досліджує еволюцію історіографічної ситуації, провідні тенденції розвитку і нарощування українських історичних знань, починаючи з княжих часів і завершуючи внеском в інституалізацію української історіографії М. Грушевського та історіографічним доробком сучасних вчених. Важливе місце в працях Ярослава Степановича займають питання декомунізації української історіографії, її розриву з методологією партійно-класового і формаційного підходу до історії, утвердження цивілізаційного розуміння історіографічного процесу, позитивні наслідки антропологічного, культурного та інформаційного поворотів, що принципово змінили характер і методіку пізнавальної діяльності істориків.

Багатогранність наукових інтересів ученого, проблемно-хронологічний характер й актуальність тематики його наукових робіт виявляються у дослідженні історичної пам'яті, аналізові площин взаємодії істориків і влади, висвітленні маловідомих і дискусійних питань Української революції та Голодомору, відтворенні змісту української духовності, історіософії Тараса Шевченка тощо.

Загалом Я. Калакура є автором понад 550 наукових, науково-популярних і науково-методичних праць, у т.ч. 85 індивідуальних і колективних монографій, 20 підручників і посібників, з яких понад половина побачили світ в умовах незалежності України. Водночас він приділяє велику увагу навчальному процесу, підготовці науково-педагогічних кадрів, є членом редакційних колегій фахових видань з історичних наук, спеціалізованих учених рад по захисту дисертаційних робіт. Під його керівництвом підготовлено 15 докторів і 50 кандидатів наук.

Невтомна та наполеглива, самовіддана та багатогранна творча праця Ярослава Степановича гідно поцінована. Він – заслужений працівник вищої школи УРСР, відмінник народної освіти України, академік Академії наук вищої школи України, лауреат премій Григорія Сковороди, Петра Тронька, Василя Веретенникова, почесний професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Учений нагороджений багатьма державними та відомчими нагородами, з-поміж яких – орден «За заслуги» III ступеня, Почесні грамоти Верховної ради УРСР та України тощо.

Ярослав Степанович виявляє активну громадянську та національну позицію, християнські цінності, демократичність і виняткову вимогливість до себе. У його поглядах – глибока мудрість, послідовність, далекоглядність і гуманізм, у діяльності – нестримна енергія, велика працездатність, відданість справі та самоорганізованість, у взаєминах – чуйність, доброзичливість і небайдужість до людей. Своє 80-ліття ювіляр відзначає у робочому стані, професором кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Учений сповнений цікавими задумками і творчими планами, зіртітий увагою сім'ї, родини, колег, учнів і друзів.

Наукова громадськість та редакція «Історичної пам'яті» щиро вітають члена редакційної колегії наукового збірника, ученого-історика Ярослава Степановича Калакуру з визначним ювілеєм і зичать йому міцного здоров'я, творчого многоліття, радості, утіхи, снаги для подальшої праці на нині історичної науки, невичерпної енергії для втілення у життя всіх українознавчих ідей та державотворчих задумів.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

- Бабенко Людмила Леонідівна** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (далі: ПНПУ), заслужений працівник освіти України (м. Полтава).
- Басенко Руслан Олександрович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава).
- Булава Леонід Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії та методики її навчання ПНПУ (м. Полтава).
- Вільховий Юрій Віталійович** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава).
- Войналович Віктор Анатолійович** – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України (м. Київ).
- Год Борис Васильович** – доктор педагогічних, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ, заслужений працівник освіти України (м. Полтава).
- Год Наталія Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава).
- Долженко Юрій Володимирович** – аспірант відділу біоархеології Інституту археології НАН України (м. Київ).
- Калакура Ярослав Степанович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ).
- Киридон Алла Миколаївна** – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», заслужений діяч науки і техніки України (м. Київ).
- Киридон Петро Васильович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України ПНПУ, заслужений працівник освіти України (м. Полтава).
- Костенко Мирослава Терентіївна** – магістрантка історичного факультету ПНПУ (м. Полтава).
- Кравченко Петро Анатолійович** – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, декан історичного факультету ПНПУ, заслужений працівник освіти України (м. Полтава).
- Лобода Дмитро Олександрович** – магістрант історичного факультету ПНПУ (м. Полтава).
- Мащенко Ольга Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри географії та методики її навчання ПНПУ (м. Полтава).
- Радько Петро Григорович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії ПНПУ (м. Полтава).
- Рябокін Аліна Олександрівна** – аспірантка кафедри загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ (м. Полтава).
- Семергей Наталія Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії і суспільних наук ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія» (м. Полтава).
- Сергієнко Вікторія Володимирівна** – аспірантка кафедри історії України ПНПУ (м. Полтава).
- Ситник Олександр Миколайович** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (м. Мелітополь).
- Сітарчук Роман Анатолійович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, перший проректор ПНПУ (м. Полтава).
- Стаценко Дмитро Володимирович** – викладач Коледжу управління, економіки і права Полтавської державної аграрної академії, аспірант кафедри історії України ПНПУ (м. Полтава).
- Троян Сергій Станіславович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету (м. Київ).
- Федорченко Артем Олексійович** – магістрант історичного факультету ПНПУ імені В.Г. Короленка (м. Полтава).
- Цебрій Ірина Василівна** – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава).
- Шановал Лариса Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України ПНПУ (м. Полтава).

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті та студії – до 24 сторінок, повідомлення – до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «З історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо – до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» – 3-5 сторінок, «Хроніка» – 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, розміщених у Бюлетені ВАК України (2008. – №6; 2009. – №5).

2. Матеріали подаються у вигляді документа Word у форматі .doc з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегель – 14, інтервал – 1,5, поля – 2,0x2,0x2,5x1,5, шрифт – Times New Roman, без автоматичних переносів).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

- а) УДК;
- б) ініціали та прізвище автора (авторів) українською мовою – зверху в правому куті;
- в) назва роботи українською мовою (великими «жирними» літерами) – від центру;
- г) анотація українською мовою (не менше 15 рядків);
- д) ключові слова українською мовою (не менше 8);
- е) основний текст статті з дотриманням відповідних вимог щодо структури, змісту та оформлення;
- ж) список використаних джерел;
- и) транслітерованій список використаних джерел (References) (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) (оформлюється за міжнародним бібліографічним стандартом APA (Американська психологічна асоціація): <http://www.bibme.org/citation-guide/APA/book>);
- к) ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- л) назва роботи англійською мовою;
- м) анотація англійською мовою (не менше 200 слів);
- н) ключові слова англійською мовою (не менше 8);
- п) таблиці та малюнки, підписи до малюнків (за наявності);
- р) довідка про автора (авторів).

4. Посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки або аркуша (приклад: [1, с. 17]). Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 502 с.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною. – Полтава: Б. в., 1991. – С. 3-11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового / О. В. Кресін // Український історичний журнал. – 1997. – №6. – С. 58-63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні / О. Жовкопляс // Освіта. – 1998. – № 11. – 18 березня. – С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 58.

References

Bilovodska, O.A. (2011). *Marketynhova polityka rozpodilu [Marketing distribution policy]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Матеріали публікуються за кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 40 грн. + 50 грн. за 1 примірник збірника.

Наукове видання

Історична пам'ять

Науковий збірник

Випуск 37' 2017

Літературний редактор (англ. мова)	<i>Капустян І. І.</i>
Технічний редактор	<i>Лахно О. П.</i>
Коректор	<i>Басенко Р. О.</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Лахно О. П.</i>

*Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано
в «Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського
національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

✉ **Наша адреса:** кім. 19 та 51, вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003

☎ **Тел.:** (05322) 7-27-25, 2-58-11 📧 **e-mail:** historic@ukr.net

Підписано до друку 26.10.2017 р.
Гарнітура Таймс. Формат 70x100 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 9,95. Ум. друк. арк. 9,85.
Наклад 100 прим.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.